

49-R

2

80

1900

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४०.

राजानकश्रीरुच्यकप्रणीतम्

अलङ्कारसूत्रं

श्रीमङ्खुकप्रणीतया

अलङ्कारसर्वस्वाख्यया वृत्त्या

समुद्रबन्धकृतव्याख्यासनाथया समेतं.

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

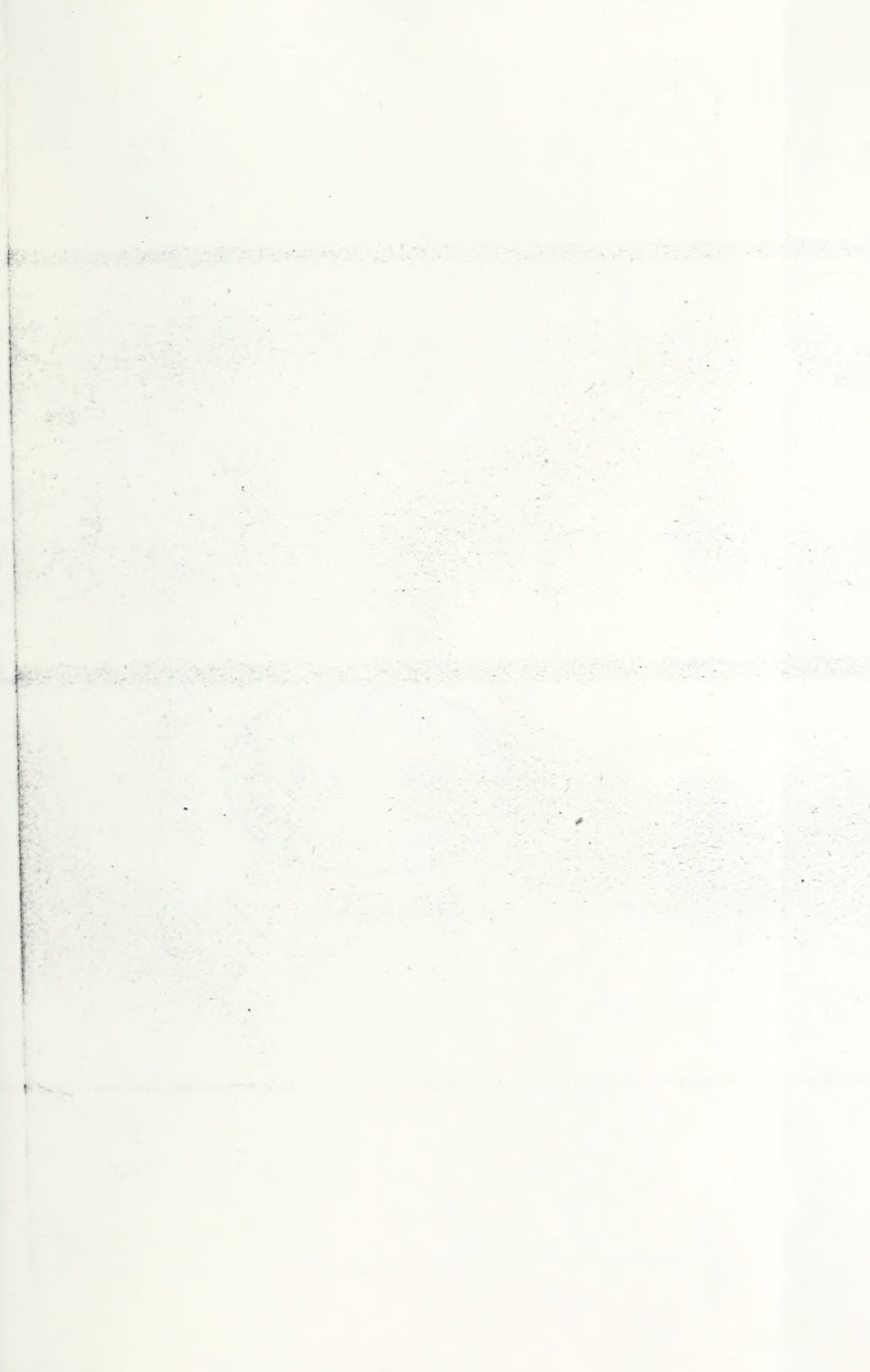
तच्च

अनन्तशयने

सहायहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणालये,

प्रकाशितम् ।

PK
840
R87
1915a

1135217

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. XL.

THE
ALANKÂRASÛTRA
OF
RÂJÂNAKA SRÎ RUYAKA

WITH

The Vritti, Alankârasarvasva of Srî Mankhuka

AND

Commentary by Samudrabandha,

ON THE LATTER

EDITED BY

T. GAṆĀPATI SĀSTRĪ

*Curator of the Department for the publication
of Sanskrit manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

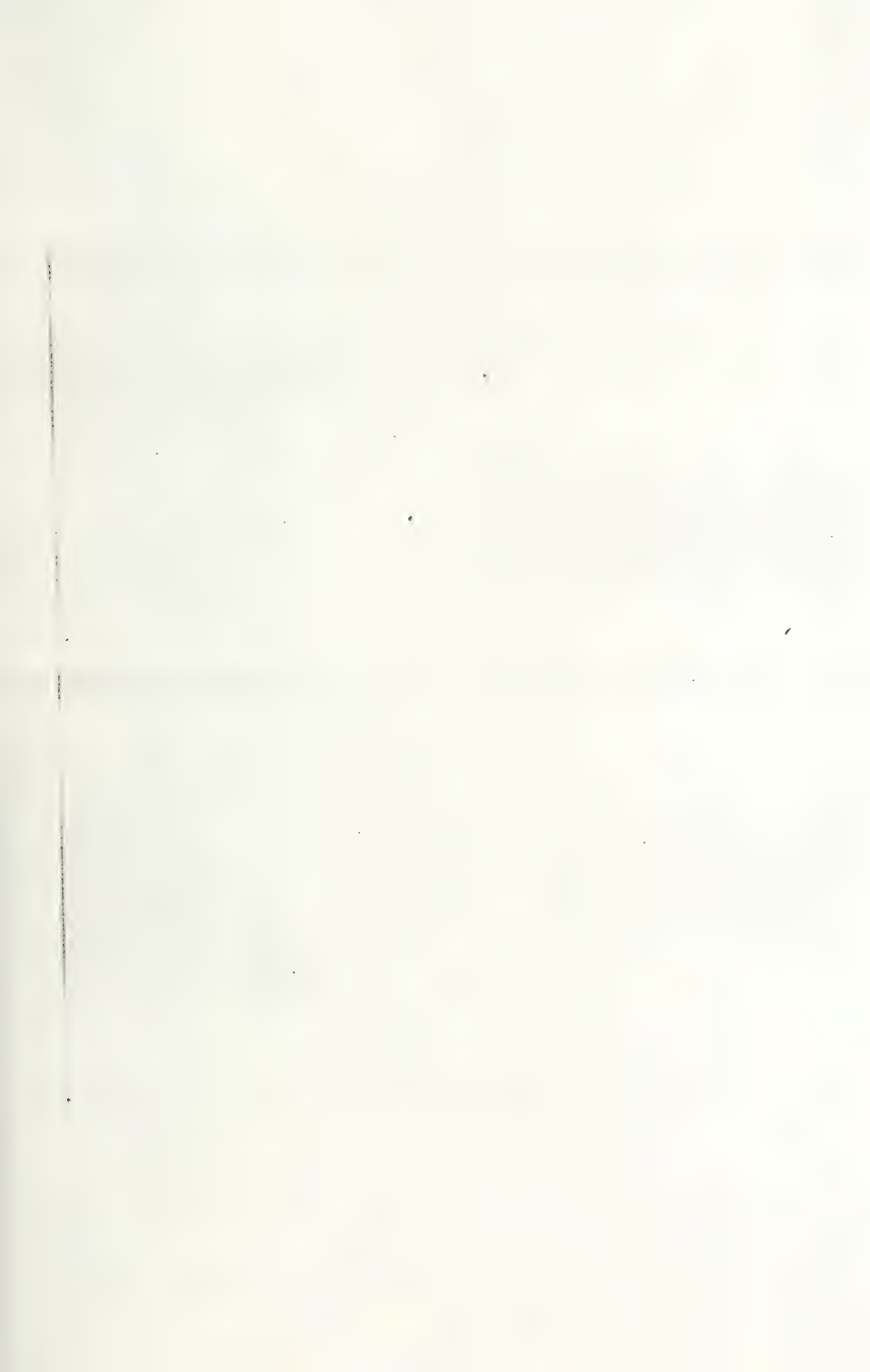

TRIVANDRUM :

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS,

1915.

TRIVANDRUM KRIT SERIES.

No. 11.

अलङ्कारसूत्रं

सव्याख्यालङ्कारसर्गसौपेतम् ।

THE

ALANKÂRASÛTRA

OF

RÂJÂNAKA SRÎ RUYYAKA

WITH

The Vritti, Alankârasarvasva of Srî Mankhuka

AND WITH

Commentary by Samudrabandha,

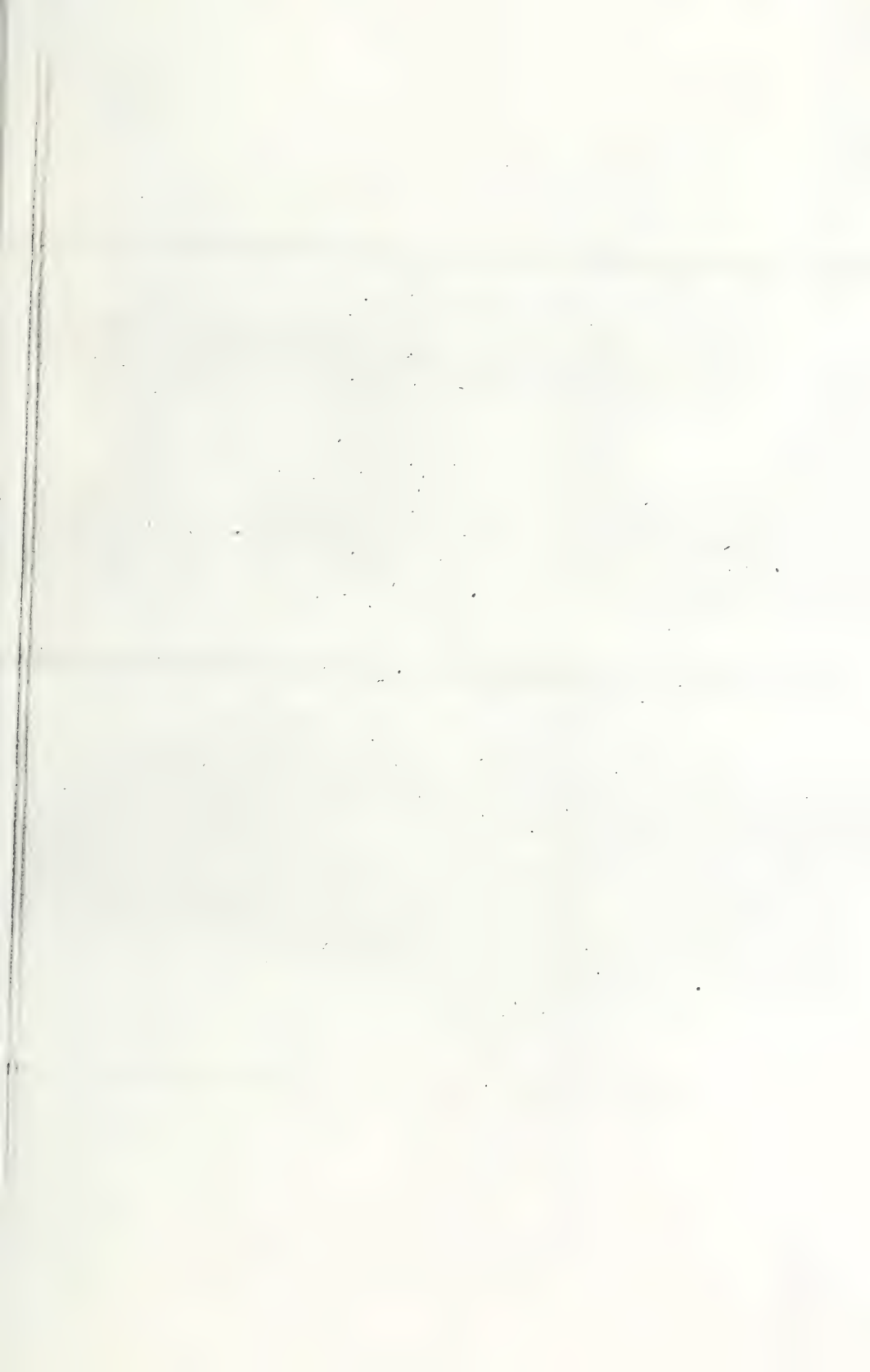
ON THE LATTER

EDITED BY

T. GANAPATI SÂSTRÎ

*Curator of the Department for the publication
of Sanskrit manuscripts, Tricandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE RAJA OF TRAVANCORE.

INTRODUCTION.

The present edition of this work comprises (1) Alankârasûtra, (2) a Vṛitti (commentary on the Sûtra) and (3) a commentary on the Vṛitti. The Vṛitti published in the Kâvyamâla Series has the following introductory line, “निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते.” From this, it has to be inferred that both the Sûtra and the Vṛitti were written by one and the same author. And from the closing line therein, “सम्पूर्णनिदम् अलङ्कारसर्वस्वम्” both the Sûtra and the Vṛitti have come to be known as Alankârasarvasva. The colophon in the same edition, “कृतिस्तत्रभवद्राजानकरुध्यकस्य” ascribes the authorship to Ruyyaka.

But in our ancient palm-leaf manuscripts of the work, the above introductory line runs thus, “गुर्वलङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते”, where the reading गुरु instead of निज gives rise to the surmise that the author of the Sûtra might be a preceptor of the author of the Vṛitti. And the couplet, at the end of our manuscripts,

“इति मङ्खुको वितेने काश्मीरक्षितिपसान्धिविग्रहिकः ।

सुकविमुखालङ्कारं तादिदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥”

makes it clear that the author of Alankârasarvasva is Mankhuka. The commentator Samudrabandha calls the Vṛitti, the subject of his commentary, as Alankârasarvasva and its author, as Mankhuka, and adopts the reading गुरु in “गुर्वलङ्कारसूत्राणाम्”.

Thus it is evident that a belief in the authorship of Alankârasarvasva had long ago been current in two ways. This belief could not have arisen unless both Ruyyaka and Mankhuka had some connection with the work. Hence it may be argued that one of them should have written the Sûtra, and the other, the Vṛitti. Of these,

Here, the proper name should be मङ्खक, which probably has become corrupted as मङ्खुक, just as the name अण्णय is pronounced as अण्णय with double य.

the author of the *Sutra*, being the preceptor of the author of the *Vṛitti* as shown by the reading *गुरुलङ्कारमूत्राणाम्* should be Ruyyaka himself, and the author of the *Vṛitti* should be Mankhuka. For, Mankhuka, in his *Srikāṇṭhacharita* refers to Ruyyaka as his preceptor thus:—

“तं श्रीरुद्रयकमालोक्य स प्रियं गुरुमग्रहीत् ।
सौहार्दप्रश्रयरसखेतस्सम्भेदमज्जनम् ॥” (25-30)

The *author of *Alankārasarvasva* has been described in the introduction of *Vyaktiviveka* as a writer of many treatises such as *साहित्य-मीमांसा*, *नाट्यमीमांसा* etc., and as a critic of *Mahimabhatta*, the author of *Vyktiviveka*. He flourished in the first half of the 12th century A. D.

It is well known that, in the elucidation of *Arthāṅkāras*, *Alankārasarvasva* surpasses the *Kāvyaaprakāsa* of *Mammata* and also criticises some of the views of the latter. The commentary, which is now published, is well suited to the dignified nature of *Alankārasarvasva* and is superior, in every respect to *Jayaratha's* commentary published in the *Kāvya-māla* Series. *Samudrabandha*, the author of the commentary adorned the court of *Ravi Varma Bhūpa alias Sang rāmadhīra*, the king of *Kolamba (Quilon)* in *Travancore*. It was observed in the introduction of *Pradyumnābhyudaya* (*Trivandrum Sanskrit Series No. 8*) that this king, who was born in 1265 A. D. and conquered the countries as far as *Conjeevaram* might probably be an ancestor of His Highness the *Maharaja* of *Travancore*, and that the commentator, *Samudrabandha*, might be the father of *Simharāja* who wrote the *Prākṛita-Rupāvatāra*.

The edition is based on the following palm-leaf manuscript written in Malayalam character.

क. and ख. <i>Alankārasarvasva</i> ,	belonging to the Palace Library about 4 centuries old.
ग. Do	lent by Mr. Kailasapuram G. rodī, about 4 ce

क. The commentary of

Alankârasarvasva, belonging to the Palace Library,
3 centuries old.

ख.

Do.

lent by Mr. Kailasapuram Go-
vinda Pisharodi, 3 centuries
old.

ग.

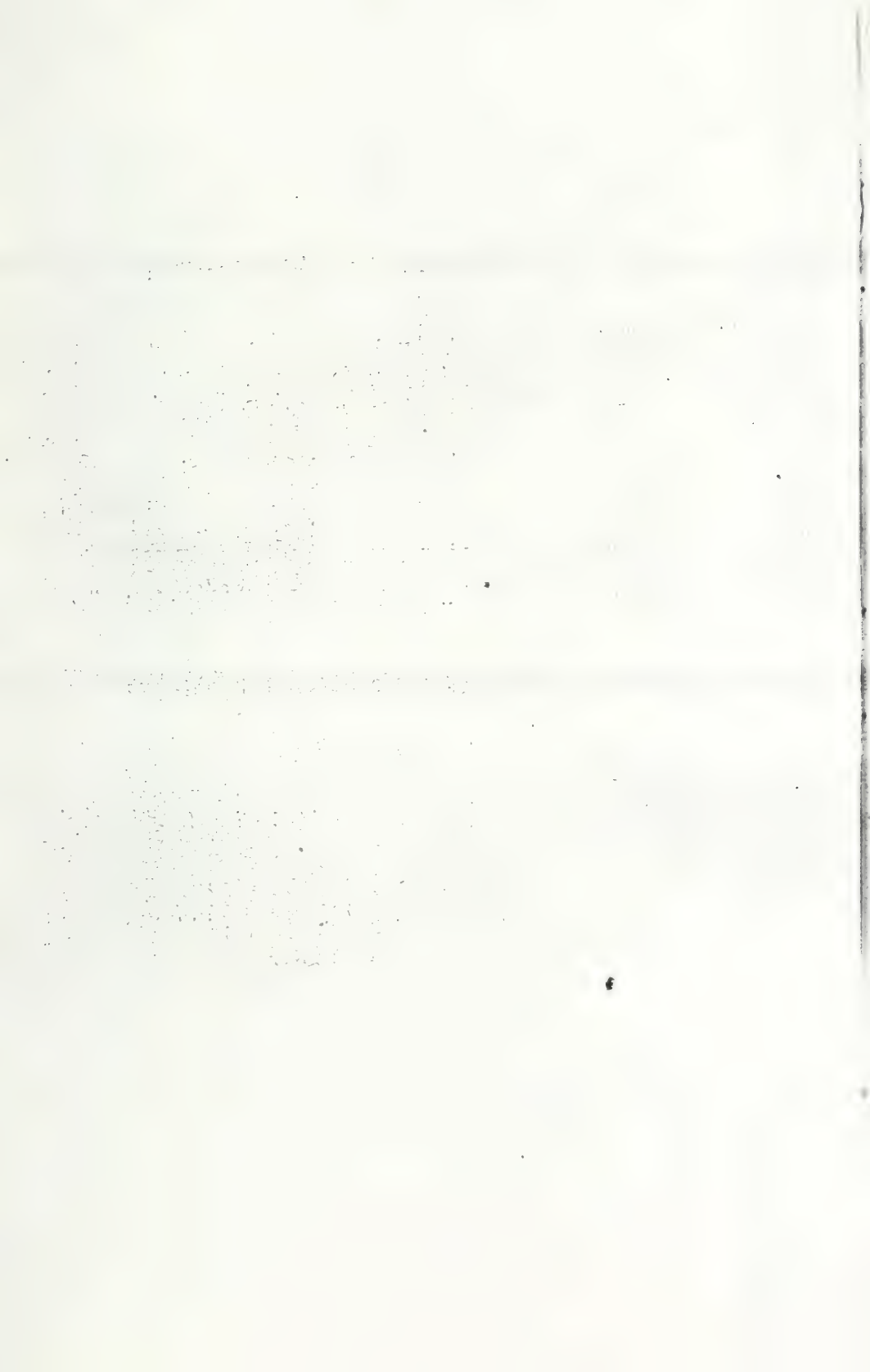
Do.

lent by Mr. Chakran Krishna
Varyar, about a century old.

RIVANDRUM.

T. GANAPATI SÂSTRÎ.

उपोद्घातः ।

अलङ्कारसूत्रं, तस्य वृत्तिः, वृत्तेर्व्याख्यानमित्येतन्नितयमस्मिन् पुस्तके निवेशितम् । तत्र काव्यमालाप्रकाशितपुस्तके

“निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते”

इति चिकीर्षितप्रतिज्ञावाक्ये दृष्टस्य निजशब्दपाठस्यानुसारात् सूत्रवृत्त्योरेकः प्रणेतेति, तत्र ‘सम्पूर्णमिदम् अलङ्कारसर्वस्वम्’ इति सामान्येन कथनात् सूत्र-वृत्त्योः समुदायः अलङ्कारसर्वस्वम् इति च प्रसिद्धिः । तत्पुस्तकान्ते ‘कृति-स्तत्रभवद्राजानकरुयकस्य’ इति पाठाद् अलङ्कारसर्वस्वस्य प्रणेता रुयकः प्रतीतः ।

किन्तु अतिस्थविरेष्वस्मदीयादर्शग्रन्थेषु चिकीर्षितप्रतिज्ञावाक्ये

“गुर्वलङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते”

इति निजशब्दस्थाने गुरुशब्दपाठस्यैव दर्शनाद् वृत्तिकारस्य गुरुः सूत्रकार इति गम्यते । ग्रन्थान्ते च

“इति ‡मङ्खुको वितेने काश्मीरक्षितिपसान्धिविग्रहिकः ।

सुकविमुखालङ्कारं तदिदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥”

इत्यार्यया पठितया मङ्खुकोऽलङ्कारसर्वस्वस्य कर्ता प्रख्यायते । *व्याख्याता च समुद्रबन्धः स्वव्याख्याविषयभूतं वृत्तिग्रन्थम् अलङ्कारसर्वस्वं व्यपदिशति, मङ्खुकप्रणीतमाचष्टे. गुरुशब्दपाठमेव चोपादत्ते ।

शब्दे मङ्खुक इत्युकारो व्या

सु वकारद्वित्वादिवदिति मङ्खुक एवेह मङ्खुको व्यापदश वदितव्यः
अष्ट द्रष्टव्ये ।

तदेवम् अलङ्कारसर्वस्वं प्रति कर्तृप्रथोभयथा प्रवृत्तेत्यवगम्यते । सोऽयं
रुच्यकमङ्गुलकयोरलङ्कारसर्वस्वकर्तृत्वव्यवहारः विना ग्रन्थसम्बन्धं न सम्भव-
तीति तयोरेकः सूत्रस्य कर्ता, अन्यो वृत्तेरित्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्र यः सूत्रकारः
स 'गुर्वलङ्कारमूत्राणाम्' इत्युक्तवृत्तिपाठानुसारेण वृत्तिकारस्य गुरुर्भवन् रुच्यक
एव भवितुमर्हति ; रुच्यकं हि मङ्गुलकः श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशे सर्गे गुरु-
मात्मन आह—

“तं श्रीरुच्यकमालोक्य स प्रियं गुरुमग्रहीत् ।

सौहार्दप्रश्रयरसस्रोतस्सम्भेदमज्जनम् ॥” (२५. ३०)

इति ।

* अलङ्कारसर्वस्वकारोऽयं कैस्ताव्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धस्थितः साहि-
त्यमीमांसा-नाटकमीमांसादिवहुग्रन्थकर्ता व्यक्तिविवेककारशिक्षकश्चेति व्य-
क्तिविवेकोपोद्धातेऽवोचाम् ।

इदम् अलङ्कारसर्वस्वम् अर्थालङ्कारव्युत्पादने काव्यप्रकाशाद् गुणवत्तरं
कचित् कचित् तस्य शिक्षकं चेति विदुरेव कोविदाः । एतेन सह यदत्र संश्लेषितं
व्याख्यानं, तदेतस्य प्रौढतायाः सर्वाकारानुरूपं जयरथव्याख्यानाद् बहुगुणं च ।
व्याख्यानस्य प्रणेता तत्रभवान् समुद्रबन्धः काञ्चीपुरावधिकदेशविजयिनः को-
लम्बाधिपतेर्वञ्चिमण्डलमहाराजपूर्वपुरुषस्य १२६५ तमकैस्तावद्जीविनः स-
ङ्ग्रामधीरापरनामधेयस्य श्रीरविवर्ममहीपालस्य सभाया आभरणमासीत् ; अयं
प्राकृतरूपावतारकर्तुः सिंहराजस्य पिता सम्भाव्यते इत्यादि प्रयुम्नाभ्युद-
यस्य (अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावल्यष्टमाङ्कस्य) उपोद्धाते प्रपञ्चितमस्माभिः ।

एतत्पुस्तकसंशोधनाधारभूता आदर्शग्रन्थास्तावदेते —

क.	अलङ्कारसर्वस्वं	राजकीयग्रन्थशालीयं, चतुश्शतवर्षवृद्धदेश्यम् ।
ख.	तथा	तथा तथा ।

* अवधिनिर्णयः प्रयुक्तो योऽयम्, यो व्यक्तिविवेकोपोद्धाते रुच्यकः कथितः ।

ग.   तथा   कैलासपुरगोविन्दपि-
पारोटिसम्बन्धि   तथा ।

क. अलङ्कारसर्वस्वव्याख्या राजकीयग्रन्थशालीया, त्रिशतवर्षवृद्धा ।

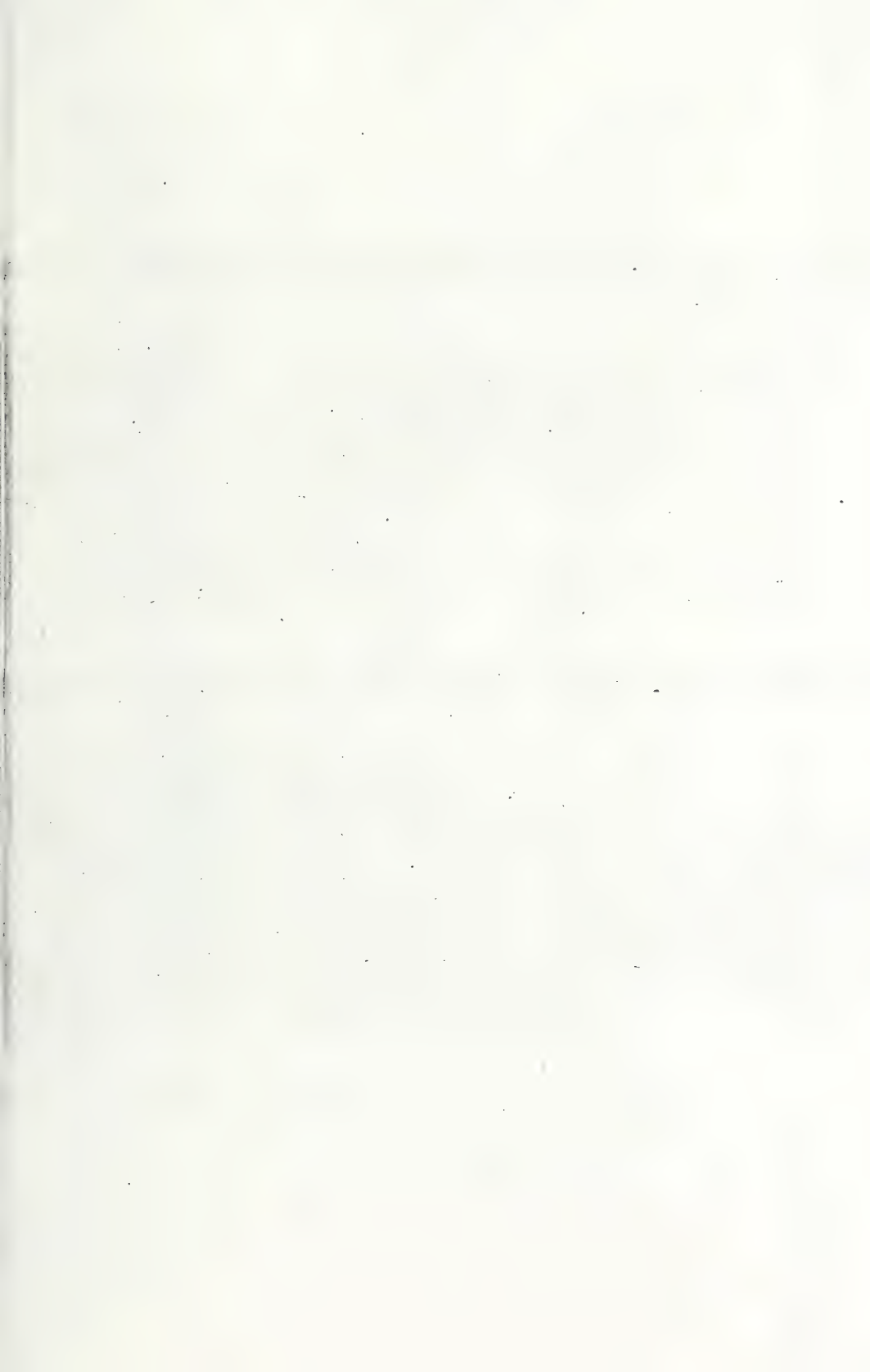
ख.   तथा   कैलासपुरगोविन्दपि-
पारोटिसम्बन्धिनी   तथा ।

ग.   तथा   चुनकरकृष्णवार्यसम्ब-
न्धिनी   उपशतवर्षवृद्धा ।

सर्व एते तालपत्रात्मकाः केरलीयग्रन्थलिपयश्च ।

अनन्तशयनम्.

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

अलङ्कारसूत्रं

श्रीमद्विष्णुकप्रणीतया

अलङ्कारसर्वस्वाख्यया वृत्त्या

समुद्रवन्धविरचितव्याख्यासनाथया

समेतम् ।

नमस्कृत्य परां वाचं देवीं त्रिविधविग्रहाम् ।
गुर्वलङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते ॥

प्रपन्नमानसाम्भोजप्रबोधनपरः क्रियात् ।
विघ्नान्धकारविध्वंसं विनायकविभाकरः ॥
केरलेष्वस्ति नगरी कोलम्ब इति विश्रुता ।
अधिश्रिया ययावाची हरिदप्यलकावती ॥
अयोध्यामपि यां सन्तो राघवान्वयवर्जिताम् ।
अगोचरं भुजङ्गानामाहुर्भोगवतीमपि ॥
प्रासवत्सल्यं पल्लवैः पुष्पमोभिः कृतास्पदा ।
अवतीर्णो दिव्यां चक्रास्त्यमरावती ॥

विभूषयन् पुरीमेनां यदुवंशविभूषणम् ।
 रविवर्मेति विख्यातो राजा शास्ति वसुन्धराम् ॥
 यस्मादन्यः पदं नास्ति कलावद्राजशब्दयोः ।
 तदन्ववायकूटस्थमन्तरेण निशाकरम् ॥
 विवर्णारिवधूवक्त्रव्याख्यातभुजविक्रमे ।
 पत्यौ यस्मिन्नभूदुर्वी वीरपत्नीपदास्पदम् ॥
 वीरेण वाग्मिना येन वदान्येन वसुन्धरा ।
 वासवं वचसामीशं पारिजातं च लम्बिता ॥
 न परं धन्वना शून्याः पाणयः पृथिवीभुजाम् ।
 अपि कृत्स्ना मही यस्मिन्नवत्यतुलविक्रमे ॥
 विद्यास्थानैः समं तस्य विष्टपानि चतुर्दश ।
 प्रसाधितवतः पार्श्वं सुधियो जातु नात्यजन् ॥
 कदाचिन्मङ्खुकोपज्ञं काव्यालङ्कारलक्षणम् ।
 प्रदर्श्य रविवर्माणं प्रार्थयन्त विपश्चितः ॥
 गम्भीरं नस्तितीर्षूणां मङ्खुकग्रन्थसागरम् ।
 नौरस्तु भवतः प्रज्ञा स्थेयसी यदुनन्दन ! ॥
 व्याचक्ष्व तस्मिन् ग्रन्थं व्यावृत्तवचनक्रमः ।
 शास्त्रसाहित्यपाथोधिपारावारीणया धिया ॥
 इति तैः प्रार्थितः प्राज्ञैः पार्थिवस्तानभापत ।
 दन्ताधिरुद्रमव्याजव्यक्तवैशद्यया गिरा ॥
 मयासाध्यमनीष्टं वो ग्रन्थः पुनरयं महान् ।
 व्याख्यातुं शक्यः । अथ भवतां यद्वत्तुग्रहम् ॥
 येयं माननीया । अथ विद्वद्विदो यदि ।
 अग्निहादेव श्लाघ्यः । अथ कला ॥

इत्युक्तवैषम्योपायविपरिभूतवासवाचार्यः ।

बुधपरिदलङ्कारो व्याख्यदलङ्कारसर्वस्वम् ॥

अवधृत्यै यदुपतिना विवृतस्य गरीयसस्तदर्थस्य ।

कश्चिद् व्यधित विपश्चिच्छब्दनिबन्धं समुद्रवन्धाख्यः ॥

आरिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं सदाचारानुमितस्मृतिमूलभू-
तश्रुत्यवगतया कर्तव्यतया कृतं प्रकृताभिमतदेवतानमस्कारं शिष्यप्रबोधनाय
ग्रन्थे निवेशयन् श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं विषयसम्बन्धप्रयोजनान्याह — नमस्कृत्येत्या-
दिना । नमस्कृत्येत्यत्र गतिसमासत्वाल्ल्यवादेशः । ‘नमस्पुरसोर्गीत्योः’ (८.
३. ४०) इति सकारः । परां सूक्ष्माम् । सा हि शब्दब्रह्मणश्चतसृष्ववस्थास्व-
नाद्यविद्यावासनोपप्लवमानशब्दार्थावबोधरहितपरब्रह्मशब्दवाच्या । तदुक्तं—
“स्वरूपं ज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी” इति । विग्रहशब्देन पश्य-
न्त्यादयस्तिष्ठोऽवस्था अवच्छेदकत्वसाधर्म्यादुपचारादुच्यन्ते । तासां च स्व-
रूपमुक्तम् —

“अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमा ।

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुकारिणी ॥

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।

स्थानेषु विकृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ॥

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ।”

इति । गुर्वित्यनेन विवक्षितस्य तात्पर्यस्यावश्यवक्तव्यतां दर्शयति । अलङ्कार-
सूत्रेत्यनेनालङ्काराणां यथावदवबोधः प्रयोजनं, न चालङ्कारशब्दस्य काव्य-
गतशोभातिशयहेतुभूतधर्मसामान्यता तादृशविशिष्टता-विनिर्माणज्ञानौपधि-
कतता यशःप्रभृतिप्रसावक इत्याह । वृत्त्या प्राणवृत्तयदार्थविवरणेन । एवं
पुनस्तत्त्वदाभासाद्योऽलङ्कारा विना, तज्ज्ञानं च प्रयोजनं,
सहक्रमावः सम्भव इत्युक्तं भवति । न च सूक्ष्मायाः परा-

इह हि तावद् माहोऽत्यप्रभृतयैश्चिरन्तनालङ्कारकाराः
प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारितानालङ्कारपक्षानिक्षिप्तं मन्यन्ते ।
तथाहि — पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्यु-
पमेयोपमानव्यादादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन

शब्देनोत्कर्षवाचिना प्रतियोगिविशेषाग्रहणसहकृतेन सर्वप्रतियोगिक उत्कर्षः
प्रकाश्यते । तेन च विद्यप्रोत्सारणसामर्थ्यातिशययोगादस्या एव प्रथमनमस्का-
र्यत्वमिति देवतान्तरेभ्यो व्यतिरेक इति पूर्वार्धेन वाग्विपर्ययतिलक्षणं भावं
सर्वोत्कर्षलक्षणं वस्तु व्यतिरेकालङ्कारं च दर्शयन्निविधस्यापि ध्वनेः स्वाभि-
मतत्वं सूचयित्वालङ्कारसूत्रविवरणं पुनस्तेषामतिशहनार्थतया क्रियत इत्युत्तरा-
र्धेन सूचयति ।

इत्थं सूचितमर्थमिहेत्यादिना प्रकरणेन वितत्य प्रतिपादयति । इह
विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन व्यापारमुखेन
व्यङ्ग्यमुखेन वेति त्रयैः पक्षाः । आद्येऽप्यलङ्कारतो गुणतो वेति द्वैवि-
ध्यम् । द्वितीयेऽपि भाणितिवैचित्र्येण भोगकृत्त्वेन वेति द्वैधम् । इति पञ्चसु
पक्षेष्वथ उद्भूतादिभिरङ्गीकृतः, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो वक्रोक्तिजीवित-
कारेण, चतुर्थो भट्टनायकेन, पञ्चम आनन्दवर्धनेन । व्यक्तिविवेककाराभिमत-
स्त्वनुमानपक्षः सिद्धान्तप्रदर्शनसमनन्तरं विचारासहत्वेन दूषितत्वाद् मङ्गल-
स्य पूर्वपक्षत्वेनाप्यनभिमत इत्याहुः । एषु प्रस्थानेषु स्वाभिमतं प्रस्थानं तस्य
सर्वैरङ्गीकरणीयतां च दर्शयितुमेषामुपन्यासः । इह काव्यविषये । हिशब्दचिर-
न्तनशब्दाभ्यामस्यार्थस्थानादिप्रसिद्धत्वं दर्शयति । तावच्छब्द उपक्रमे । वा-
च्योपस्कारितयेति । वाच्यस्थोपस्कारो नाम भौन्दर्याधानम् अनुपपत्तिनिरासो
वा । अनुपपत्तिनिरासोपपत्त्येतौ वा उपक्रमे स्वभिमतपक्षपादत्वेन वा ।

१. 'हि भा', २. 'वस्तावचिर' क. ख. पाठः, ३. 'र' क. पाठः.

४. 'यः प्रायः प' ख. ग. पाठः, ५. 'त' क. पाठः, ६. 'च्योप' ख. पाठः.

“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्” इति यथायोगं द्वि-
विधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः ।

रुद्रटेनापि भावालङ्कारो द्विवैवोक्तः । रूपकदीपकापह्नु-

मन्यन्त इत्यनेनाभिमानिक एवालङ्कारपक्षे निक्षेपः, न तु वास्तवः, सर्वस्यापि
प्रतीयमानस्य निक्षेप्तुमशक्यत्वादिति दर्शयति । यथायोगमिति । यत्र वाच्यं
वर्णनीयतया विवक्षितं सदन्यथानुपपद्यमाननुपपादकतया स्वस्य शोभातिशय-
जनकतया वा परमाक्षिपति, तत्र पर्यायोक्तसमासोक्तयुपमेयोपमासु स्वसिद्धये
पराक्षेपः । यत्र पुनरप्राकरणिकत्वादविवक्षितं सत् प्राकरणिकाय परस्मै स्वात्मा-
नमर्पयति, तत्राप्रस्तुतप्रशंसाक्षेपव्याजस्तुत्यनन्वयेषु परार्थं स्वसमर्पणम् । तथा-
हि — पर्यायोक्ते तावत् ‘स्पृष्टास्ता नन्दने शच्या’ इत्यादौ सैनिककर्तृकं
मञ्जरीस्पर्शनं हयग्रीवप्रभावातिशयप्रतिपादकतया वर्णनीयं स्वसिद्धये तत्कर्तृ-
कस्वर्गविजयलक्षणं कारणमाक्षिपति, समासोक्तौ ‘उपोढरागेणे’त्यादौ प्राक-
रणिको निशाशशिवृत्तान्तः स्वशोभाजनकतया नायकवृत्तान्तम्, उपमेयोपमायां
‘खमिव जलं जलमिव खमि’त्यादौ खादीनां जलादीनां चाभिधीयमानमन्यो-
न्यसादृश्यं पुनरुक्ततयानुपपद्यमाननुपपादकतयोपमानान्तरव्युदासम् । अप्र-
स्तुतप्रशंसायां ‘तण्णत्थी’त्यादौ सर्वेषां कालवशंवदत्वंमप्रस्तुततयाविवक्षितं
ग्रहस्तवधात्मने प्रस्तुताय स्वात्मानमर्पयति । आक्षेपे ‘बालअ णाहं दूई’ इ-
त्यादौ दूत्याः सत्या दूतीत्वनिषेधो बाधितस्वरूपत्वादविवक्षितो विवक्षितस-
त्यवादित्वादिकं विशेषं गमयति । व्याजस्तुतौ ‘हे हेलाजिते’त्यादौ जलधेर-
नुपजीव्यतयोद्विषेन् तत्स्तुतिः क्रियमाणा पूर्ववदेवाविवक्षितत्वाद् विपरीतल-
क्षणया विवक्षितां निन्दासमिध्वनक्ति । अनन्वये ‘युद्धेऽपिोऽपिुन इवे’त्या-
दावेकस्यैवोपमायां उपमेयत्वं च विमृष्टत्वादविवक्षितं तदनुभादेराभावनैधु-
र्यलक्षणमुत्कर्षं प्रत्याययति । आदिग्रहणाद् विशेषोक्तौ ‘माहूतोऽपि’त्यादा-
गानादिषु मङ्गोचशिथिलीकारहेतुषु समग्रेष्वपि तदनुत्पत्तिरनुपपद्यमानोपपा-
दतया प्रियतमास्वप्नसमागमादिकारणमाक्षिपति ।

रुद्रटेनाप्यलङ्कारतया प्रतीयमानं वस्तु स्वीकृतमिति दर्शयति — रुद्र-

तु एव प्रतीयमाना लघिता । तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानालङ्कारतयो प्रख्यापितमेव ।

वामनेन तु सादृश्यनिबन्धनाया लक्षणाया वक्रोक्त्य-
लङ्कारत्वं ब्रुवतां कश्चिद् ध्वनिभेदोऽलङ्कारतयैवोक्तः । केवलं
गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वेनोक्ता । उद्भटा-
दिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम् । विषय-
मात्रेण भेदप्रतिपादनात् । संघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्मत्वेन
चेष्टेः । तदेवमलङ्कार एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां
मतम् । वक्रोक्तिर्जीवितकारैस्तु वैदग्ध्यमङ्गीभणितिस्वभावां बहु-

समाहितादयः । रसभावादिरिति । आदिशब्देन तदाभासतत्प्रशमादयो गृह्य-
न्ते । उत्प्रेक्षा निवृत्ति । इवादिप्रयोगशून्ये 'महिष्सासहस्रभरिण' इत्यादौ ।
स्वयमेव अलङ्कारान्तरनिरपेक्षम् । त्रिविधमपीति वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणम् ।

वामनेन त्वित्यादि । 'सादृश्यालक्षणा वक्रोक्तिरिति वक्रोक्तिं लक्षयित्वा
“उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्ताद्” इत्युदाहृत्य अत्र
नेत्रधर्माबुन्मील(न)निमीलने सादृश्याद् विकाससङ्कोचौ लक्षयत इत्युक्तम् ।
सादृश्यं च तत्रावयवविश्लेषसंश्लेषलक्षणम् । कश्चिदिति । अविवक्षितवाच्या-
ख्यः । केवलमित्यादिना वामनस्योद्भटादिभिः प्रतीयमानस्यालङ्कारतया कथ-
नादि सर्वं समानम्, इत्यांशु निगोः इति दर्शयति । काव्यात्मत्वेनेति ।
'रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टो पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा' इति
प्रमाणम् । इदानीमुक्तं भवति । संघटना रचना । अलङ्कार एवेत्येवकारेण
प्रमाणम् । अलङ्कारोऽपि लक्षणः । गुणालङ्कारयोः शोभाहेतुत्वाविशेषः ।

भट्टनायकेन तु व्यञ्जनव्यापारस्य प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्य काव्ये सत्त्वं ब्रुवता न्याग्भाषितशब्दार्थस्वरूपस्य व्यापारस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो

“वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा ।

यत्रालङ्कारवर्गोऽयं सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ॥”

इति । उपचारवक्रतादिभिरिति । आदिशब्देन विशेषणवक्रतादयः परिगृह्यन्ते । उपचारवक्रत्वं नाम यत्रामूर्तस्य वस्तुनः मूर्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानं ‘निकारकणिका’, ‘हस्तापचेयं यश’ इति । कणिकाशब्दो मूर्तवस्तुस्तोकाभिधायी स्तोकत्वसामान्येनोपचारादमूर्तस्यापि निकारस्य स्तोकाभिधानपरत्वेन प्रयुक्तस्तद्विदाहादकारित्वाद् वक्रतां पुष्पाति । हस्तापचेयमित्यत्र मूर्तपुष्पादिसम्भवि संहतत्वसामान्यादुपचारादमूर्तस्यापि यशसो हस्तापचेयमित्यभिधानं वक्रतामावहति । एतदुभयमपि लक्षणासूलस्य ध्वनेर्विषयः ।

“सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्”

इत्यत्र परिमीलिताक्षमिति क्रियाविशेषणेन स्मरणसमयभाविमुखानुभवातिशयः प्रतीयते । अत्र पदद्योत्योऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिः ।

“अद्यापि मे वरतनोर्मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति”

इत्यत्र किमपीति संवृतिवक्रतेया तदाकर्णनजनितायाश्चित्तवृत्तेरनुभवैकगोचरत्वलक्षणमव्यपदेश्यत्वं प्रकाश्यते । अत्रापि पूर्ववद् ध्वनिः ।

भट्टनायकेनेत्यादि । प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्येति । प्रौढोक्तिरिति संज्ञया निर्दिष्टस्येत्यर्थः । सत्त्वं सद्भावः । तत्रापीत्यादिना व्यापारप्राधान्येऽपि न तत्रेतां शब्दव्यापाराणां प्राधान्यम् । अपि तु काव्यचिन्नेति दर्शयति । तस्मात् हि काव्यात्मनः सत्त्वस्य त्रयो व्यापाराः, अभिधा-
नत्वयोगकृत्वा श्रुणाः । तत्राभिधाशब्देन शब्दलक्षणावधारणे मुख्यल-
क्षणाभिधीयते । तस्मात् त्रयो व्यापाराः त्रयोऽपि विद्यन्ते । तत्राभिधा-

रात्तर्पणात्मैव भोगापरपर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्ति-
स्थानतयाङ्गीकृतः । ध्वनिकारः पुनरभिधाल्लघाणात्तात्पर्याख्यव्या-
पारत्रयोत्तीर्णस्य ध्वजननयाननादिशब्दाभिधेयस्य व्यञ्जनव्यापा-
रस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद् व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावाद्
वाक्यार्थस्यैव व्यङ्ग्यरूपस्य गुणालङ्कारोपस्कृतव्यत्वेन प्राधान्याद्
विश्रान्तिर्धौमत्वादात्मत्वं सिद्धान्तितवान् । व्यापारस्यै विषय-
मुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात् तत्प्राधान्येन प्राधान्यात् स्वरूपेण
विचार्यत्वाभावाद् विषयस्यैव समग्रभरसहिष्णुत्वात् । तस्माद्
विषय एव व्यङ्ग्यनामा जीवितत्वेन वक्तव्यः, यस्य गुणाल-

वक्तव्यं नाम विभावादिसाधारणीकरणम् । भोगकृत्वं तु ताभ्यामभिधाभाव-
कत्वाभ्यामुत्तीर्णो रसचर्वणात्मकत्वविशिष्टः काव्यव्यापारः । वक्रोक्तिर्जीवि-
तकारभट्टनायकयोर्द्वयोरपि व्यापारप्राधान्येऽविशिष्टेऽपि पूर्वत्र विशिष्टाया अ-
भिधाया एव प्राधान्यम्, उत्तरत्र रसविषयस्य भोगकृत्वापरपर्यायस्य व्यञ्ज-
नस्य । ध्वनिकारः पुनरिति । पुनश्शब्देनोद्धृतादिमतव्यावर्तकेन ध्वनि-
कारमतस्य युक्तत्वं द्योतयति । अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति । व्यञ्ज-
नव्यापारानभ्युपगमेऽर्थान्तरगम्यत्वोपलक्षितानां पर्यायोक्तादीनामनुत्थानात् ।
इयता व्यञ्जनव्यापारस्यास्तित्वं प्रतिपाद्य व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमुपपादय-
ति — व्यापारस्य चेत्यादिना । गुणालङ्कारोपस्कृतव्यत्वेनेत्यनेन गुणाल-
ङ्कारयोरप्राधान्यसाह । उपस्कारकं ह्युपस्कार्यं प्रति गुणीभवति । व्यापारस्य
विषयगुणोत्तरादिना व्यञ्जनव्यापारस्याप्राधान्यमुपपाद्य व्यङ्ग्यप्राधान्यमुपसं-
हरति — तस्मादिति । व्यापारस्याप्राधान्यायोपन्यस्तं विषयैकनियतं समग्र-
भरसहिष्णुत्वं विवृणोति — वक्तव्यं भवति । तद्वत्त्वं हि । तद्वत्ता

ङ्कारकृतचास्त्वपरिग्रहेताम्राच्यम् । रसादयस्तु जीवितभूता ना-
लङ्कारत्वेन नाच्याः । अलङ्काराणां गुणकारकत्वाद् रसादीनां च
प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्माद् व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थभूतः
काव्यजीवितमिति । एष एव च पक्षो वाक्यार्थमिदां सहृदयानामा-
वर्जकः । व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपहुतत्वात्, तदाश्रयणे च प-
क्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात् । यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रती-
यमानं प्रति लिङ्गतया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत्, तद्
वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिता-

इति शेषः । अथवा जीवितभूता इत्यस्यैवायमर्थः । तदा त्वेकवाक्यता । रसा-
दिवदन्यस्यापि व्यङ्ग्यस्य विशिष्टस्यैव प्राधान्यमिति दर्शयन्नुपसंहरति —
तस्माद् व्यङ्ग्य एवेति । इतिः समाप्तौ । अस्य ध्वनिकारपक्षस्योपपत्तिमत्त्वेन
स्वाभिमतत्वं दर्शयति — एष एव चेत्यादिना । अस्तु व्यञ्जनव्यापारस्या-
नपहवः । ततः किमायातं व्यङ्ग्यप्राधान्यस्येत्यत आह — तदाश्रयण इति ।
पक्षान्तरस्य व्यापारादिप्राधान्यवतः । अप्रतिष्ठानं च 'व्यापारस्य विषयमुखेने'-
त्यादिना पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तदनाश्रय इति पाठे व्यञ्जनव्यापारानङ्गी-
कारे पर्यायोक्तालङ्कारानुदयप्रसङ्गेनोद्भवादिमतस्याप्रतिष्ठानादिति पूर्वोक्तान-
पहुततत्त्वोपपादनमेवार्थः । ननु महिमनि जीवति व्यञ्जनव्यापारस्य कथ-
मनपहुतत्वमित्याशङ्क परिहरति — यच्चित्यादिना । तुशब्देन शब्दवि-
शेषात्मनः काव्यस्य शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणव्यापारगोचरेणार्थेन चमत्कारका-
रित्वकथनप्राधान्यमिति दर्शयति । तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादिति ।
'न ता' इत्यादौ वाच्यस्य शब्दप्रमाणविध्यादेः प्रतीयमानस्य गोदाव-
रीतरमणनिषेधादेश निषेधाचूना । तादात्म्यम् । नापि धूमान्गो

१. 'ङ्कृतिचा', २. 'हे सा', ३. 'आं ता', ४. 'त्वेन र', ५. 'दना(य)वत'.

६. 'न ता' क. ख. पाठः. ७. 'न वि' ग. पाठः.

भिधानम् । तदेतत् कुशाग्रीयधिषणक्षोर्दनीयमतिगहनमिति ने-
ह प्रतन्यते । अस्ति तावद् व्यङ्ग्यनिष्ठो व्यञ्जनव्यापारः । तत्र
व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यौ द्वौ
काव्यभेदौ । व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वेन गुणालङ्कारवैत्त्वे तु चित्राख्य-
स्तृतीयः काव्यभेदः । तत्रोत्तमो ध्वनिः । तस्य लक्षणाभिधामू-
लत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यौ द्वौ भेदौ । आ-
द्योऽप्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्विभेदः ।

तदुत्पत्तिलक्षणः कार्यकारणभावः । कुशाग्रीयं कुशाग्रसदृशम् । 'कुशाग्राच्छः'
(५. ३. १०५) इति छः । व्यङ्ग्यनिष्ठ इति । व्यङ्ग्यपर्यवसितः । व्यङ्ग्यं
प्रत्युपसर्जनीभूत इत्यर्थः । प्राधान्याप्राधान्याभ्यामिति । वाच्यापेक्षया ।
तत्रोत्तमो ध्वनिरिति । ध्वनिलक्षणः काव्यभेद उत्तमः । यद्यपि 'तस्य लक्ष-
णे'त्यादिना ध्वनेरेव प्रकारभेदो दर्शितः, तथाप्यस्यार्थान्तरे सङ्क्रामितादिप्रकार-
वैचित्र्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि साधारणत्वादुपलक्षणमेतत् । कालिदासादि-
प्रबन्धेषु शाकुन्तलवेणीसंहारादिषु । प्रबन्धग्रहणं चैकस्मिन् वाक्येऽपेक्षितस-
कलविभावानुभावव्यभिचार्युपादानस्याशक्यत्वात् कतिपयोपादाने चेतरेषामु-
न्नेयत्वेन तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टानां रसादीनां स्फुटतयानभिव्यक्तेः । अल-
ङ्कारध्वनिर्यथा —

अर्जुनगुणानुरागी रक्षितगोमण्डलो बलज्येष्ठः ।

यदुपतिरभिमतसत्यः शरदयुतं जयति विबुधहितनिरतः ॥

अत्र वर्णनीये रविवर्मणि अभिभाषा निगन्वणात् शब्दशक्तिमूलानुरणनव्य-
ङ्ग्येन कृतेन सङ्क्षेपमानोपयोग्याप्रतीतिरुपमानादौ व्यङ्ग्यः । अतुल्यध्वनि-
र्यथा —

१. 'भ', २. 'त्वेऽल', ३. 'पेक्षया' न. म. पाठः. ४. 'पि तस्या' ख.

५. 'न वि' म. पाठः.

द्वितीयोऽप्यसंलक्ष्यक्रमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया द्विविधः । लक्षणा-
मूलः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽर्थश-
क्तिमूलो रसादिध्वनिः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्ति-
मूलो वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्चेति । तत्र रसादिध्वनिः कालि-
दासादिप्रबन्धेषु । गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्याङ्गत्वादिभेदैर्यथासम्भवं
समासोक्त्यादौ प्रदर्शितम् । चित्रं तु शब्दार्थोभयालङ्कारस्वभा-
वतया बहुतरङ्गप्रभेदम् । तथाहि —

इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौ-
नरुक्त्यं चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्रकाराः ॥ १ ॥

आदौ पौनरुक्त्यप्रकारवचनं वक्ष्यमाणालङ्काराणां कक्ष्या

कथयामि वः क्षितीशाः ! रविर्मणि भजत वैतसीं वृत्तिम् ।

अस्य हि रोपो रोपः प्रसाद एव प्रसादश्च ॥

अत्र कथयामि वः क्षितीशा इति वाक्यरूपेणोपदेशपर्यवसायिनार्थान्तरसङ्का-
मितवाच्येन वक्तुर्नैभृत्यं व्यज्यते । उत्तरार्थे रोपो रोपः प्रसाद एव प्रसाद
इत्यत्र पदावृत्तिभ्यां साफल्यपर्यवसायि(नी)भ्यामर्थान्तरसङ्कामितवाच्याभ्यां
वर्णनीयस्यावश्यमजनीयत्वलक्षणं वस्तु व्यज्यते । एवं तावद् ध्वनिकारमत-
स्यैवानवद्यतां दर्शयित्वा तेनैव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः प्रपञ्चितत्वात् संक्षे-
पेण तत्प्रकारानुद्दिश्य चित्रकाव्यप्रभेदान् दर्शयितुमुपक्रमते — चित्रं त्वित्या-
दिना । तुशब्देन अन्यत्राप्रपञ्चितत्वाद् बहुवक्तव्यत्वाच्च स्वगंरम्भगोचरतां
योजयति । शब्दार्थेत्यादि । शब्दार्थोभयालङ्कारभेदादवान्तरभेदाच्च ।

ननु 'गुणीभूतसूत्राणामि'त्यनेन सूत्राणामलङ्कारस्वरूपानिरूपणपरत्वं दर्शि-
तम् । तत्र सूत्रे न दृश्यते । अत आह — आद्यावित्यादि । तस्याविभागेति ।

१. 'व्यङ्ग्यचसं' क. पाठः. २. 'लि'. ३. 'स्तु'रूपोऽलङ्काररूपो रसादिध्वनिः । अ', ४. 'पु'.
चि', ५. 'वस्तु', ६. 'थाल', ७. 'वस्तु' क. ख. पाठः. ८. 'वस्तु' क. पाठः.

निर्देशे नापुंसकः संस्कारो लौकिकालङ्कारवैधर्म्येण काव्यालङ्काराणामलङ्कार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थः । अर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वादर्थालङ्कारोऽयम् । प्रभेदास्तु विस्तरमयाज्ञोच्यन्ते । उदाहरणं मङ्गीये श्रीकण्ठस्तुवे,—

“अहीनभुजगाधीशवपुर्वलयकङ्कणम् ।

शैलादिनन्दिचरितं क्षतकन्दर्पदर्पकम् ॥

वृषपुङ्गवलक्ष्माणं शिखिपावकलोचनम् ।

ससर्वमङ्गलं नौशि पार्वतीसखसीश्वरम् ॥”

इत्यादि । एतच्च सुवन्तापेक्षया । तिङन्तापेक्षया यथा तत्रैव—

नापुंसक इति । सारमादेशलक्षणः । यथा लौकिकाः कटकमुकुटादयोऽलङ्कारा अलङ्कार्येभ्यः करादिभ्यः पृथग्भूय स्वातन्त्र्येणाप्युपलभ्यन्ते, नैवं काव्यालङ्काराः, अलङ्कार्यो शब्दार्थावन्तरेण पृथगनुपलब्धेः । अतश्चैषां तत्पारतन्त्र्यम् । तच्च स्वलिङ्गपरिहारेण स्वाश्रयस्य काव्यस्य लिङ्गेन निर्देशादवगम्यते, यथा गुह्यं वस्त्रमिति शौक्यस्य । तदेवमलङ्कार्यपारतन्त्र्यस्यात्र सूचितत्वात् छेकानुप्रासादिषु तदनादरः । अस्य पुनरुक्तवदाभासस्यान्यैः शब्दालङ्कारत्वमुक्तम् । तदयुक्तमित्याह — अर्थपौनरुक्त्यादेवेत्यादि । प्रभेदास्त्विति । सार्थकान्तर्थकसमज्ञाभङ्गशब्दनिष्ठत्वपदद्वयैकपदपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वादयः । अहीनेत्यादि । हीनादन्यः, अहीनागिनश्च । कल्यं सन्निवेशविशेषः । नापुंसकं च । शैलादि नन्दयितुं शीलवन् शैलादिनन्दी नेति श्रान्तन्दिकेश्वरस्य नामनी । दर्पशब्दात् ससायान्ने कपि दर्पक इति रूपं, कार्पासः । पुङ्गवः श्रेष्ठः, पुंस्त्वविशिष्टः । शिखी शिखरशिखः,

१. 'स्त्वं ज्ञेयम्', २. 'परमेश्वर', ३. 'ति । ए', ४. 'वा । य' ख. पाठः. ५. 'त्र' क. पाठः. ६. 'कश' ख. पाठः. ७. 'नी च । द' क. पाठः.

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिगु शशुशेखरः ।

जगन्त्यपि सदापायादच्चेतोहरः शिवः ॥”

इत्यादि । शब्दपौनरुक्त्यं तु व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जन-
समुदायपौनरुक्त्यं च । अलङ्कारप्रस्तावे केवलस्वरपौनरुक्त्यम-
चारुत्वान्न गण्यत इति द्वैविध्यमुक्तम् ॥

अग्निश्च । ससर्वमङ्गलं सर्वमङ्गलैः सहितं, सर्वमङ्गलया सहितं च । कुण्डली कुण्ड-
लवान्, सर्पश्च । व्यक्ताः शशिनः शुभ्रा अंशवः शेखरं यस्य, शशी शुभ्रांशुश्चेति
चन्द्रनामनी च । व्यक्तशिशुशुभ्रांशुशीतगुरिति पाठे व्यक्तशिशुधवलांशुत्ववि-
शिष्टः शीतगुः चन्द्रः शेखरत्वेन यस्यास्ति इत्यर्थः, शुभ्रांशुः शीतगुरिति
चन्द्रनामनी च । सदापायात् सततमपायतः, सततं पायाच्च । चेतोहरो
मनोहरः, हरः शिव इति शिवनामनी च । भुजङ्गकुण्डलीत्यादौ सुवन्तपौन-
रुक्त्ये सत्यपि सदा पायाद् अव्याद् इति तिङन्तपौनरुक्त्यप्रतिभासात् तिङ-
न्तापेक्षयेत्युक्तम् । अत्रोदाहरणद्वये सर्वत्रैकपदपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वं, सुवन्त-
विषये सार्थकपदनिष्ठत्वं, तिङन्तविषये सार्थकनिरर्थकपदनिष्ठत्वं, कन्दर्पद-
र्पकेत्यत्र भङ्गनिष्ठत्वं च । पदद्वयपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वादौ यथा —

वितरणसमरहितं त्वामरिचक्रविमर्दविहितहेवाकम् ।

लब्ध्वा नायकमनघं विभाति यदुर्वार ! मेदिनीवल्यम् ॥

अत्र रणसमरेत्यरिचक्रेति च पदद्वयपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वम् । आद्ये द्वयोरपि
नैरर्थक्यं, द्वितीये सार्थकत्वम् । व्यञ्जनमा(त्रमि?त्रे)ति गात्रशब्देन स्वरसा-
भ्यानियमो व्याधिर्यते, न तु तदभासः प्रतिपाद्यते । अतः सायसायमित्यादौ
स्वरसाम्यं । शोषाय । स्वरसाम्यपौनरुक्त्यावयवने नासम्भवो हेतुः, किन्तुन-
लङ्कारत्वमेवेत्याह — अलङ्कारप्रस्ताव इति ।

सङ्ख्यानियमे पूर्व छेकानुप्रासः ॥ ७ ॥

द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं सङ्ख्या-
नियमः । पूर्वं व्यञ्जनमात्राश्रितम् । यथा—

“ किं नाम ददुर दुरध्यवसाय ! सायं
कायं निपीड्य निनदं कुरुपे रूपेव ।
एतानि केलिरसितानि सितच्छदाना-
माकर्ण्य कर्णमधुराणि न लज्जितोऽसि ॥”

अत्र सायंशब्देऽस्यालङ्कारस्य यकारमात्रसादृश्यापेक्षया वृत्त्यनु-
प्रासेन सहैकाभिधानानुप्रवेशलक्षणः सङ्कारः । छेका विदग्धाः ।

व्यञ्जनमात्राश्रितमित्यनेन सूत्रस्यस्य पूर्वशब्दस्यार्थमाह । किं नामेत्यादि ।
मधुरवचसां मध्ये कटुभाषिणं कश्चिदप्रस्तुतसरूपस्तुत्या प्रतिक्षिपति । अत्र दुरदु-
रेति द्वौ व्यञ्जनसमुदायौ मिथः सदृशौ । एवं सायसाय रूपेरेवे सितसित कर्णक-
र्णेत्यत्र । इत्यनेकधात्वम् । वृत्त्यनुप्रासेनेत्यादि । केवलव्यञ्जनसादृश्यलक्षणप्र-
कारविशिष्टेन । एकाभिधानेति । सायसायमित्यत्र दुरदुरेतिवच्छेकानुप्रासः ।
सायं कायमित्यत्र ‘आद्योपेन पठ्यसे’त्यादिवद् वृत्त्यनुप्रासः । तावभावप्येकं
सायंशब्दसाश्रयतः । अप्रस्तुतत्वेऽपि सङ्कारप्रदर्शनं तस्य तस्यालङ्कारखालङ्कारा-
न्तरासंस्पृष्टोदाहरणदौर्लभ्यं प्रधानेन व्यपदेशं च व्यापयितुम् । छेका
विदग्धा इति । न त्वाल्यवर्तिनो मृगपक्षिणः । अनेनल्लेखनानुमतत्वेन
सम्बन्धी अनुप्रास इति अस्य निरुक्तिं दर्शयति । पूर्वत्रापुनरुक्तस्यापि पुन-
रुक्तोदाभासः प्रतिपत्तौ इत्यप्यर्थस्य स्फुटत्वाद् न निरुक्तिः कृता ॥

अन्यथा तु वृत्त्यनुमासः ॥ ५ ॥

केवलव्यञ्जनसादृश्यमेकधा समुदायसादृश्यं व्यादीनां
च परस्परसादृश्यमन्यथाभावः । वृत्तिस्तु रसाविषयो व्यापारः ।
तद्वती पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः । सा च परस्परकोमलमध्यमवर्णार-
व्धत्वात् त्रिधा । तदुपलक्षितोऽयमनुप्रासः । यथा मदीये श्री-
कण्ठस्तैवे —

“आटोपेन पटीयसा यदपि सा वाणी कवेरामुखे
खेलन्ती प्रथते तथापि कुरुते नो सन्मनोरञ्जनम् ।
न स्याद्यावदमन्दसुन्दरं सालङ्कारझङ्कारितः
स प्रस्यन्दिहसद्रसायनरसासारानुसारी रसः ॥”

स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम् ॥ ६ ॥

अत्र कचिद् भिसार्थत्वं, कचिदनर्थकत्वं, कचिदेकस्या-
नर्थकत्वमपरस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् । यथा—

केवलव्यञ्जनसादृश्यमित्यनेन व्यञ्जनसमुदाययोरित्यस्यान्यथाभावो द-
र्शितः, एकधेत्यनेनानेकधेत्यस्य, व्यादीनामित्यनेन द्वयोरित्यस्य । आटोपेने-
त्यादि । पूर्वार्थे केवलव्यञ्जनसादृश्यम् । अलङ्कारझङ्कारित इत्यत्र व्यञ्जन-
समुदाययोरेकधा सादृश्यम् । रसायनेत्यादौ रेफलकारार्थानां व्यादीनां
व्यञ्जनसमुदायानां सादृश्यम् ॥

संक्षेपत इति । अत्रैव क. पाठः । अत्रैव इति सूत्राणां सङ्गच्छतेत्यर्थः ।
इति श्रावः । यो यः कचिन्मन्त्रः सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः
वि-

“पो यः पश्यति तन्नेत्रे रुचिरे वनजायते ।
तस्य तस्यान्यनेत्रेषु रुचिरेव न जायते ॥”

इदं च सार्थकत्वे । एवमन्यैतु ज्ञेयम् ॥

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥ ७ ॥

प्ररूढग्रहणं वक्ष्यमाणौलङ्कारपौनरुक्त्यवैलक्षण्यार्थम् ।
यदाहुः— “शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पौनरुक्त्यमन्यत्रानुवादाद्”
इति ॥

शेषणे । अन्यनेत्रेष्वित्यत्र ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावः । रुचिरि-
च्छेव न जायते । एवमन्यैविति । उभयानर्थकत्वे यथा—

दददनर्थित एव मनोरथादधिकमर्थिजनाय यद्वृद्धः ।
कथमिवास्तु पुरन्दरशाखिना समधुरो मधुरोक्तिविचक्षणः ॥

पूर्वभागानर्थक्ये यथा—

इतरपार्थिववद् यदुभूपतेः स्तुतिविधौ क इव क्षमते कविः ।
जयति कर्णमदृष्टचरेण यो वितरणेन रणेन च फलगुणम् ॥

उत्तरभागानर्थक्ये यथा—

अभिजनश्रुतिविक्रमसम्पदः समवयन्ति यदुक्षितिप ! त्वयि ।
तदपि वै न तवास्ति बहुश्रिया विनितदर्पक ! दर्पकलक्षिता ॥

वक्ष्यमाणेति अलङ्कारभूतलायाणां पौनरुक्त्यवैलक्षण्य-
प्ररूढं दोष इत्यत्र वृद्धसम्मतिपातः । इत्यादि ॥

तात्पर्यभेदवत् तु लाटानुप्रासः ॥ ८ ॥

तात्पर्यमन्यपरत्वम् । तदेव गोचरे यत्र, न तु शब्दार्थ-
स्वरूपम् । यथा —

“ताला जाअग्नि गुणा जाला दे सहिअण्हि घेप्पन्ति ।

रइकिरणानुग्गहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥”

“अत्राञ्जपन्ननयने ! नयने निमील्य” इत्यादौ विभक्त्यादेरपौनरुः
कत्येऽपि बहुतरशब्दार्थपौनरुक्त्याल्लाटानुप्रासत्वमेव । “काशा-

तात्पर्यभेदवत्त्वित्वादि । शब्दार्थपौनरुक्त्यमित्यनुवर्तते । शब्दार्थपौ-
नरुक्त्यरूपत्वादेवानुप्रासप्रस्तावोक्तवृत्तेनेह लक्षितः । अन्यपरत्वम् उद्देश्यवि-
धेयत्वादिभेदादन्वयभेदः । ताला इत्यादि ।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते संहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

अत्र प्रथमस्य कमलशब्दस्य रविकिरणानुगृहीतानीत्यनेनान्वितस्योद्देश्या-
र्थवृत्तित्वं, द्वितीयस्य तु भवन्तीत्यनेनान्वितस्य विधेयार्थनिष्ठत्वम् ।
यद्यप्यस्य शोभावत्वादिलक्षणेऽर्थान्तरे सङ्गमित्वादर्थभेदः, तथापि सङ्के-
तितार्थापेक्षया पौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । ‘अत्राञ्जपन्ननयने’ इत्यादौ नयने
नयने इत्यत्र यद्यपि शब्दस्वरूपं न भिद्यते, तथापि पूर्वत्रैकत्वविशि-
ष्टायाः सम्बोधनमेवार्थः, उत्तरत्र द्वित्वविशिष्टयोर्दृशोः कर्मत्वमित्यर्थभेदात्
कथं लाटानुप्रासत्वमित्याशङ्क्य परिहरति — विभक्त्यादेरित्यादि । आदि-
शब्देन वचनं शुद्धं । वर्णानामिवाक्त्याधोपेक्षया बहुतरस्य नयनेति
प्रतिपक्षिकशब्दार्थपौनरुक्त्याश्च दोष इत्यर्थः । अत्र पूर्वं नयनशब्दोऽञ्ज-
पन्नशब्दोऽपि निषिद्ध्यति । सम्बोधनीयस्य वचनं । उत्तरस्य विधिजनकिया-
त्यन्तेति ।

जाते ननु

काशा इवेत्यादावनन्वयेन सहास्य सङ्करः । अन्योन्यापेक्षशब्दा-
र्थगतत्वेनार्थमात्रगतत्वेन च व्यवस्थितेभिन्नविषयत्वात् ।

अनन्वये च शब्दैक्यसौचित्यादानुपङ्गिकम् ।

अस्मिन्स्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥

तदेवं पौनरुक्त्ये पञ्चालङ्कारः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ॥

वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ॥ १० ॥

पौनरुक्त्यप्रस्तावे स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मक-
चित्रवचनम् । यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशविशिष्ट-
त्वं, तथापि श्रोत्राकाशसमवेतवर्णात्मकशब्दाभेदेन तेषां लोके
प्रतीतेर्वाचकालङ्कारोऽयम् । आदिग्रहणाद् यथाव्युत्पत्तिसम्भवं

यत्वाच्चानन्वयः पृथगलङ्कारत्वेनैव न लक्षणीय एव, कुतः सङ्कर इत्याशङ्क्यान-
न्वयस्य विविक्तोदाहरणत्वाभावेऽप्यलङ्कार्यात्मन आश्रयस्य भेदाद् भेद इत्या-
ह — अन्योन्यापेक्षेति । शब्दावर्थाभेदमपेक्षेते, अर्थौ च शब्दाभेदमित्यर्थः ।
ननु यद्यर्थाश्रयोऽनन्वयः, तत् किमैकशब्दनिबन्धनेत्यत आह — अनन्वय
इत्यादि । औचित्यादिति । अन्यथा शब्दभेदेनार्थान्तरतया प्रतिभासादुपमा-
नोपमेययोरेकत्वप्रतीतिविलम्बः स्यात् ॥

वर्णानामित्यादि । लक्ष्यलक्षणयोर्वैयर्थिककरणेन निर्देश उद्भूतेष्वपि
कृतः — 'लेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुमदशाकृतावि'ति । स्थानविशेषश्लि-
ष्टवर्णपौनरुक्त्ये चित्रम् । यथाव्युत्पत्तिसम्भवं

अर्थालङ्कारप्रकरणमिदम् । उपमानोपमेययोरित्यप्रतीतोप-
मानोपमेयनिषेधार्थम् । साधर्म्ये त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं व्य-
तिरेकवत् । अभेदप्राधान्यं रूपकवत् । द्वयोस्तुल्यत्वं यथास्याम् ।

प्रदर्शनं खड्गस्य बहुभिरदर्शितत्वादतिक्लिष्टत्वाच्चेत्याहुः । खड्गस्य दिद-
क्षितत्वे पुनरिदमुदाहरणं—

सानन्दवन्दिजनगीतविचित्रभूषा मातङ्गमन्थरगतिर्महनीयभासा ।

सारोत्तरेण वपुषा परिपन्थिहिंसासातत्यसङ्ग ! यदुनाथ ! जयाङ्गजश्रीः ॥

सादितशत्रुदेहगलितसुधिरताटिनी नीतविवृद्धकीर्तिजलविभरितनभसा ।

साहसवजितेन यदुवर ! गुस्तरसा सारवतीभयात ! धरणिरजनि भवता ॥

अनयोश्चायं प्रस्तारः—द्राढिकान्तरे सेति शब्दं न्यस्य प्रथमं पादमधोऽधः
क्रमेण न्यस्य तदन्तगतं माशब्दं नीशब्दं वा शिखायां न्यस्य तदेवारभ्योर्ध्व-
क्रमेण द्वितीयं पादं यावत् साशब्दं न्यस्येत् । तस्यैव साशब्दस्य दक्षिणो-
त्तरपार्श्वयोस्तृतीयपादस्याद्यर्थं साशब्दादिमन्त्यार्थं च तदन्तं न्यस्येत् । एषा
द्राढिका । ततस्तमेव साशब्दमारभ्योर्ध्वक्रमेण वर्णत्रयं तदुपरि गकारो भकारो
वा । तत्पार्श्वे पूर्ववत् त्रीर्णांश्चतुरश्चतुरो वर्णान् न्यस्येत् । एतत्फलकम् ।
ततस्तदुपरि वर्णद्वयम् । एतन्मस्तकम् ॥

अर्थालङ्कारप्रकरणमिदमित्यनेनोपमादेर्भोजेनोक्तमुभयालङ्कारत्वं शब्दसा-
म्ये रुद्रटस्याभिमतं शब्दालङ्कारत्वमर्थं श्लेषादेश्च काव्यप्रकाशकारोक्तं शब्दालङ्का-
रत्वं च निरस्यति । ननु साधर्म्यं समानधर्मसम्बन्धः । स चोपमानोपमेययोरिव स-
म्बन्ध इति, न कार्यकारणादिकयोरिति साधर्म्ये इत्यनेनैव गतार्थत्वादुपमानोपमेययो-
रिति न निर्देष्टव्यमात आह—उपमानोपमेययोरित्यप्रतीतिरिति । “पुण्ड्रशिवं मुखं
यामा” इत्यादौ । एवमुपमानोपमेययोराभादनन्वयस्य भवेत्तत्त्वमिति । “यथावृ-
क्षोकेति भिन्नयोः उपमानोपमेययोरेव स्थितत्वेन प्रतीयते । तत्त्वानन्वये भेदा-

यदाहुः—“यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः” इति । उपमैवै च प्रकारवैचित्र्येणानेकालङ्कारवीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टा । अस्याश्च पूर्णालुप्तौदित्वभेदाद् बहुविधत्वं चिर-

भावः । उपमेयोपमायां व्यवस्थाया अन्यथाभावः । भेदाभेदतुल्यत्व इत्यनेन रूपकादेर्व्यतिरेकादेश्च व्यावृत्तिः । साधर्म्य इत्यनेनासदृशोपमादेः । व्यतिरेकवदिति । यथा व्यतिरेक इत्यर्थः । यत्र किञ्चदित्यादि । किञ्चित्सामान्यमित्यनेनाभेदो दर्शितः, कश्चिच्च विशेष इत्यनेन भेदः । पूर्णेत्यादि । उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाद्योतकानामुपादाने पूर्णा । सा च षोढा कथिता —

“श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा”

इति । तत्रैवाद्युपादाने श्रौती । तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी । यथा —

वाचं वाचां यथेशः प्रथयसि निधिरस्यंशुमालीव वाग्नां
रक्ताङ्गो भौमवत् त्वं तव भृगुमुतवत् काव्यज्ञश्चेन रूढिः ।
कान्त्या तुल्यस्त्वैमिन्दोर्बुधशनिसमता युज्यते ते कलाव-
न्मित्रानन्दैकहेतोस्तदसि यदुत्तुप ! ज्योतिषां सञ्चयस्त्वम् ॥

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता । तत्र धर्मलोपे पञ्चविधत्वमुक्तं —

“तद्वद् धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः”

इति । यथा —

कृताञ्जलि इव निद्रिणां अपायिणां यथा स्वर्द्धुमो
विहारिणि विभो यदुत्तुप ! नीरश्रियः ।
तस्य कुसुमेपुष्पा लम्पतः कान्त्या नमस्तः
पुनस्तव महीक्षितो हि नमस्तव ॥

द्योतकलोपे पङ्क्तिधत्वमुक्तं —

“वादेर्लोपे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि”

इति । यथा —

कुन्दश्वेतं यशस्ते तुहिनकरकरीयन्ति नित्यं चकोराः
कोशागारे स्ववेश्मीयति बुधनिवहस्तावके यादवेन्द्र ! ।

मध्याह्नार्कप्रतापं प्रतपति च भवानन्धकारायमाणान्
विद्राव्याजौ द्विपस्तत्कथमितरजनस्तावमेते स्तुमस्त्वाम् ॥

उपमानस्यानुपादाने धर्मद्योतकयोर्धर्मोपमानयोश्च लोपे प्रत्येकं द्वैविध्यम् ।
तदुक्तम् —

“उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा”

“एतद्विलोपे क्विप्समासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।”

द्योतकोपमेययोर्लोपे द्योतकोपमेयधर्माणां लोपे चैकधा । तदुक्तं — ‘क्यचि
वाद्युपमेयासे’ इति, ‘त्रिलोपे च समासगे’ति च । अन्ये तु द्योतकोपमान-
धर्माणां लोपात् त्रिलोपमाहुः । एवमुपमानादिलोपेऽष्टविधत्वम् । यथा—

फणधरभुजस्याजौ यस्य प्रतापविभावसौ

शलभति रिपुस्तोमस्तुल्यो न यस्य दयाविधौ ।

वसु च वितरन्नर्थिभ्यो यः सहस्रकरीयति

त्रिजगति भवेत् को नामास्योपमा रविवर्मणः ॥

अत्र फणधरभुजस्येति प्रतापविभावसाविति च बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च समासे
शलभतीति क्विपि च धर्मोपमानयोर्लोपः । तुल्यो न यस्य दयाविधाविति
को नामेत्यादौ चोपमानस्य धर्मोपमानयोश्च लोपः । सहस्रकरीयतीत्यत्रात्मानं
वितरन्ति इत्यर्थः । अत्र च द्योतकोपमेययोर्लोपः ।

अथसमो नास्तीत्याहुः स्थाने मृगीदृशः ।

नहि संवननं तासां क्वचित् तद्रूपसन्निभम् ॥

न्तनैरुक्तम् । तत्रापि साधारणधर्मस्य कचिदनुगामितयैकरूप्येण निर्देशः । कचिद् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ् निर्देशः । पृथङ् निर्देशे च सम्बन्धिभेदमात्रं प्रतिवस्तूपमावत् । विस्वप्रतिविस्वभावो वा दृष्टान्तवत् । क्रमेणोदाहरणानि —

“प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥”

अत्र यदुनाथसमो नास्तीति नहि संवननं तासामित्यादौ च वृत्तौ च धर्मोपमानयोरुपमानस्य च लोपः । मृगीदृश इत्यत्र त्रिलोप इति पञ्चविंशतिरूपमाभेदाः । आदिशब्देन मालारशनोपमयोर्ग्रहणम् । लुप्तापूर्णात्वभेदादिति पाठे मालारशनोपमे अत्रैवान्तर्भूते इति न पृथगुपात्ते । पुंवद्भावाभावश्च पूर्णालुप्ताशब्दयोः संज्ञात्वेन गुणवचनत्वाभावात् । तयोश्चान्तर्भूतत्वेऽप्यन्यैः पृथगुपादानादस्माभिरुदाहरणं प्रदर्श्यते । तत्र मालोपमायास्तु बहूपमानोपादानलक्षणायाः ‘प्रभामहत्ये’त्येतदेवोदाहरणम् । उत्तरोत्तरग्रथनात्मिका रशनोपमा यथा—

वपुस्त्रिव मधुरं वचः प्रसन्नं वच इव कूपकभूपते ! मनस्ते ।

मन इव चरितं विशुद्धमन्यांश्चरितमिव क्षितिपान् यशोऽतिशेते ॥

एषु च प्रभेदेषु यथासम्भवं प्रकारत्रैविध्यमन्यैरप्रदर्शितं दर्शयति — तत्रापीत्यादिना । साधारणधर्मस्य धर्मरूपस्य वा परावच्छेदकतयारोपितधर्मत्वस्य धर्मरूपस्य वा । तत्रैकरूप्येण निर्देशो धर्मरूपस्यैव । सम्बन्धिभेदमात्रमिति । उपमाशोपयोग्यलक्षणधर्मोदादेव गोदो न स्वरूपतः । अथमपि प्रकाशो धर्मरूपस्यैव । विस्वमतिविस्वभावो मिथः सादृश्यम्, अयं तु धर्मविशिष्टोपमयोरपि भवति । प्रभामहत्येति । अत्र दीपादीनामुपमानानां लक्षणा न । तस्य च पूतत्वं तत्रैव उदाहरणम् । तत्रैव निर्देशः ।

“यान्त्या सुवृत्तिलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपन्ननिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विपेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥”

अत्र वलितत्वावृत्तत्वे सम्बन्धिभेदाद् भिन्ने । धर्म्यभिप्रायेण तु विम्बप्रतिविम्बत्वमेव ।

“पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः कलसाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥”

अत्र हाराङ्गरागयोर्निर्झरबालातपो प्रतिविम्बत्वेन निर्दिष्टौ ॥

सम्बन्धिभेदादिति । सम्बन्धिनोः कन्धरावृन्तयोर्भेदाद्, न स्वरूपतः । अन-
योश्चोपमानोपमेयभावः स्वसम्बन्धिनोर्मुखशतपत्रयोरभिधानसामर्थ्यादवसीय-
ते । धर्म्यभिप्रायेणेति । धर्मिणोः समानधर्मत्वेऽभिप्रेते विम्बप्रतिविम्बभाव
एव भवति, न सम्बन्धिभेदमात्रम् । धर्मयोस्तूभयमपि भवति । तत्र सम्ब-
न्धिभेदमात्र उदाहृतम् । विम्बप्रतिविम्बभावे यथा —

अनिशं निशम्यमाने रविवर्मनरेन्द्र ! भाषिते भवतः ।

अमृत इव पीयमाने निर्वृतिमुपयाति सुमनसां वर्गः ॥

अत्र वचनामृतयोरुपमेयोपमानयोः निशम्यमानपीयमानत्वे धर्मौ विम्बप्र-
तिविम्बत्वेन निर्दिष्टौ । अत्र तु विम्बप्रतिविम्बभावस्यापि विद्यमानत्वात् तम-
प्यत्रैव उदाहृतम् । धर्म्यभिप्रायेणेति । धर्मिणोः कन्धरावृन्तयोर्मुखशतप-
त्रोपेक्षया तत्प्राप्तत्वाभिप्रायेण विम्बप्रतिविम्बभाव एव, वलित-
तयोः सङ्घर्ष-
णम् । द्वि-
विविक्तत्वेन प्रदर्शनात् ॥

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वः ॥ १२ ॥

वाच्याभिप्रायेणात्र पूर्वस्यानुगमः । एकस्य तु विरुद्ध-
धर्मसंसर्गो द्वितीयसत्रह्यचारिनिवृत्त्यर्थः । अत एवानन्वय इति
योगोऽप्यत्र सम्भवति । यथा —

“युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रभो^३वो
भीमोऽपि भीम इव वैरिषु भीमकर्मा ।
न्यग्रोधवर्तिनमथाधिपतिं कुरूणा-
मुत्प्रासनार्थमभिजग्मतुरादरेण ॥”

एकस्यैवेत्यादि । ननु साधर्म्यादिकस्य भिन्नवस्तुनिष्ठत्वादत्र कथं
सम्भवः, अत आह — वाच्याभिप्रायेणेति । एक एवार्थः शब्देन द्वि-
भिहितो भिन्नवदवभासते । तस्माद् अर्जुनोऽर्जुन इवेत्यादौ एकस्यैवार्जु-
नस्य शब्दवाच्याकारपर्यालोचनेन भेदावभासात् पूर्वनिर्दिष्टस्य साधर्म्या-
दिरूपस्यानुगमः सम्बन्धो वेदितव्यः । अन्ये तु पूर्वमुपमानोपमेययोरे-
कतरप्रतिपादनायोपात्तस्य शब्दरूपस्य पर्यायव्यवच्छेदेन द्वितीयेऽप्यनुगमो-
ऽनुवृत्तिः वाच्याभिप्रायेण वाच्यस्यार्जुनादेः शब्दभेदोपाधिकभेदप्रतिभासा-
पनयनेन वास्तवस्यैकत्वस्य स्फुटप्रतिपत्तिमभिप्रेत्य कियत इति द्रष्टव्यम् ।
एतत् व्याख्यानपरिवर्णनसमय उक्तं तत्रानुस्मर्यतीत्याहुः । विरुद्धध-
र्मेति ! उपमानोपमेयत्वाभावात्तद्विषयस्य स्फुटत्वप्राप्त्युत्पत्त्युत्पत्तिप्रसिद्ध-
त्वापरिहृतत्वक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः । द्वितीयेति । एकतापेक्षया द्विती-
यस्यैवोपमानोपमेयत्वः । अत एव प्रथितप्रभो^३वो इति ।
वाच्याभिप्रायेणात्र ॥

द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयवोपेतम् ॥ १३ ॥

तच्छब्देनोपमानोपमेयत्वप्रत्यवमर्शः । पर्यायो यौगपद्या-
भावः । अत एवात्र वाक्यभेदः । इयं च धर्मस्य साधारण्ये व-
स्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विधा । आद्या यथा —

“खमिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥”

द्वितीया यथा —

“सच्छायाभोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः ।
वाप्येऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः ॥”

यौगपद्याभावः, न तु शब्दान्तरमेकार्थम् । अत एवेति । पर्या-
यवृत्तित्वात् । खमिवेत्यादि । अत्र विमलत्वादिधर्मः साधारण्येन प्रतीयते ।
सच्छायेत्यादि । अत्र सच्छायाभोजवदनत्वमेक एव धर्मो वाप्यङ्गना-
लक्षणसम्बन्धिभेदमात्रभिन्नो वस्तुप्रतिवस्तुभावेन निर्दिश्यते । नन्वत्र
वापीपक्षे वदनमिवाभोजमित्यर्थः प्रतीयते, अङ्गनापक्षेऽभोजतुल्यं वद-
नमित्युत्तरत्रै विपर्ययेण । तत् कथमर्थभेदे सति धर्मस्यैकरूप्यम् । सत्यम् ।
अभेदाध्यवसायमूलयातिशयोक्त्या धर्मस्यैकरूप्यमध्यवसातव्यम् । अथवा
वदनाभोजौपम्यलक्षणपरस्परसदृशाभिधायित्वाद्वा विस्वप्रतिविम्बभावरूपो
वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशोऽवगन्तव्यः । यद्वा, परस्परोपमानोपमेयभूताभोजवदन-
लक्षणसम्बन्धिभेदादत्रानिर्दिष्टस्य सच्छायाभोजवदन-
धर्मसूत्रयोर्निर्दिष्टस्य सच्छायाभोजवदन-
धर्मसूत्रयोर्निर्दिष्टस्य सच्छायाभोजवदन-
भावः । अन्ये तु शरीराणि वाक्ययोः सच्छायाभोजवदन-
सदृशदुपादाने धर्मस्य सा-

सदृशानुभवाद् वस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणम् ॥ १४ ॥

वस्त्वन्तरं सदृशमेव । अविनाभावाभावाच्चानुमानम् ।

यथा—

“अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् ।
कुशिकसुतमखद्विपां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥”

सादृश्यं विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारः । यथा—

“अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिपण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तिम् ॥”

अत्र च कर्तृविशेषणानां स्मर्तव्यदशाभावित्वेन स्मर्तृदशाभावि-
त्वमसमीचीनम् । प्रेयोलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तो-

धारण्यम् असकृदुपादाने वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशं चाहुः । तदानीं सच्छायाम्भो-
जवदना वाप्योऽङ्गना इव, सच्छायवदनाम्बुजा अङ्गना वाप्य इवेत्यन्वयः ॥

सदृशानुभवादित्यादि । येन केनचित् सदृशस्य दर्शनाद् यस्य कस्यचित्
स्मृतेरलङ्कारत्वेऽतिप्रसङ्गः । अत आह — वस्त्वन्तरमिति । अनुभूयमानेनेति
शेषः । सदृशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । अविनाभावाभावादित्यादि । नहि
सदृशानुभवस्य वस्त्वन्तरस्मृतेः व्याप्तिरस्ति । नायमलङ्कार इति । अनलङ्का-
रोऽलङ्काराणां वा । अनुगोदमित्यादिवनलङ्कारः । ‘अतो’ इत्यादावलङ्कारान्त-
स्य । अतः कोऽपि स्वादि । अत्र ज्ञापकस्य स्मृतिः सहचरितोऽवर्णयति ।
स्मर्तव्यत्वात् ज्ञापकाया । स्मर्तृदशेऽप्यनुमानो ज्ञापयः । असमीचीनं तदा
नीतिः । अत्रासादृश्योलङ्कारशब्देन । अतो व्यभिचरिणः

विधा । द्वितीयां समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विधैव ।
 तृतीयां तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधं सैत् प्रत्येकं
 स्वतन्त्रात्मात्वरूपैत्वाच्चतुर्विधम् । तदेकपदौ लम्बकभेदाः । अन्ये
 तु प्रत्येकं वाक्योक्तसमासोक्तादिभेदाः सम्भवन्ति । तेऽन्यतो
 द्रष्टव्याः । क्रमेण यथा—

“दासे कृतागसि भवत्युचिताः प्रभूणां
 पादप्रहार इति सुन्दरि ! नास्मि दूये ।
 उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
 र्यद् भिद्यते तव पदं ननु सा व्यथा मे ॥”

“पीयूषप्रसृतिर्नवा मखमुजां दात्रं तमोलूनये
 स्वर्गङ्गाविमनस्ककोकवदनसस्ता सृणालीलता ।
 द्विर्भावः स्मरकारुणिकस्य किमपि प्राणेश्वरीसागसा-
 माशातन्तुरुदञ्चति प्रतिपदि प्रालेयमानोस्तनुः ॥”

नाभिमतानि वस्तूनि स्वशब्दोपात्तानि विषयो यस्य तत् समस्तवस्तुविषयम् ।
 एकदेशे स्वशब्दोपादानाद् विशेषेण वर्तत इत्येकदेशविवर्ति । श्लिष्टाश्लिष्टेति ।
 विषयविषयिणोरेकशब्देन शब्दभेदेन चोपादानात् । यत्र विषयविषयिणोर्व्य-
 भास्यं तत्र वाक्योक्तं, यत्र पुनरावृत्तिः समस्तत्वं तत्र समासोक्तम् । आदिश-
 न्तेऽपि भावात्मकादयो गृह्यन्ते । अन्यतः भोजादिग्रन्थे ।

“समस्तं व्यस्तपुष्पं क्षत्रिशेषणमित्यादि”

देवा निर्दिष्टाः । नानादेवाः । तत्रैकस्यैव पुलकाङ्कुरस्यैकेनैव वाक्ये ।

“विस्तारशान्तिनि नभस्तलपत्रपात्रे
 कुन्दोज्ज्वलप्रभमशब्दयभूरिभक्तम् ।
 गङ्गातरङ्गवनमाहिषदुग्धदिग्धं
 जग्धं मया नरपते ! कलिकालकर्ण ! ॥”

“आभाति ते क्षितिभृतः क्षणदानिभेयं
 निखिंशमांसलतमालवनान्तलेखा ।
 इन्दुत्विपो युधि हठेन तवारिकीर्ती-
 रादाय यत्र रमते तरुणः प्रतापः ॥”

क्षितिभृत इत्यत्र श्लिष्टशब्दपरम्परितम् ।

“किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
 वृद्धिं वा झपकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
 वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो
 दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥”

रूपणाद् निरवयवत्वं केवलत्वं च । पुलकाङ्कुरेत्यत्र तु पुलकोद्गमस्याङ्कुरत्वे-
 नाध्यवसायादतिशयोक्तिः । पीयूषेत्यादि । अत्रैकस्या एव ग्राह्यभानुतनोः पीयू-
 षप्रसृत्यादिभिर्वहुभिः सह रूपितत्वाभिरवयवत्वमालात्वे । विस्तारेत्यादि । अत्र
 भसब्दस्यावयविनो भक्तत्वेन नभस्तलगङ्गातरङ्गयोर्गुणभावादवयवभूतयोश्च
 पत्रपात्रत्वेन माहिषदुग्धत्वेन च रूपितत्वादिदं समस्तवस्तुविषयं सावयवम् ।
 आभातीत्यादि । अत्र निखिंशम तमालवनान्तलेखात्वेन, प्रतापस्य तरुणत्वेन
 (च) रूपणं शाब्दम् । कीर्तीनां नायिकात्वेन रूपणमर्थम् । अत इदमेकदेशविव-
 र्तिता केवलं शिष्टं । अतिशयं विस्तृतं इति । अतिशयं विस्तृतं इति ।

अत्र नकोऽपुरुषणहेतुकं वीर्यपस्याधारामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपणम् ।

“विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! सभित्स्वीकारवैश्वानर ! ।

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !

साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ ”

अत्र त्वमेव हंस इत्याद्यारोपणपूर्वको मानसमेव मानसमित्या-
द्यारोप इति श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम् ।

“यामि मनोवाङ्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथै ! ।

जन्मजरामरणार्णवतरणतैरण्डं तवाङ्घ्रियुगम् ॥ ”

शस्य तमालवनान्तलेखात्वेन रूपणनिमित्तं वर्णनीयस्य राज्ञः पर्व(ते?तत्वे)न
श्लिष्टशब्देन रूपणम् । श्लिष्टशब्देनेति । असृतशब्दस्योत्कृष्टरससुधारसलक्ष-
णोभयार्थवृत्तित्वात् । त्वमेवेत्यादि । ज्ञप्यपेक्षया हंसत्वारोपं मानसत्वारोपे
निमित्तं ब्रुवतो मङ्गलकस्य उत्पत्यपेक्षया मानसत्वाद्यारोपं हंसत्वाद्यारोपे निमि-
त्तं वदतः काव्यप्रकाशकारस्यै च न विरोधः । श्लिष्टशब्दमालापरम्परितमिति ।
मानसशब्दो मनस्सरोविशेषयोर्वर्तते, कमलासङ्कोचशब्दो लक्ष्म्याः सङ्कोचे क-
मलानामसङ्कोचे च, दुर्गामार्गणशब्दो दुर्गाणाममार्गणे दुर्गाया मार्गणे च, स-
मित्स्वीकारशब्दः समिधां समितां च स्वीकारे, सत्यप्रीतिशब्दः सत्ये प्रीतौ
सत्यां देव्यामप्रीतौ च, विजयशब्दः शत्रुराजपदोर्जुने चेति श्लिष्टत्वम् । दीप्त-
द्युतिदशमीशब्दानां संज्ञाव्यतिरेकेणार्थान्तरमनाश्रयणीयम् । उभयोरपि रू-
पणोः श्लिष्टत्वे कस्य हि निमित्तं भवति, प्रक्रमभेदस्यास्य । एकस्यैव वर्ण-
नस्य बहुभिर्हंसानि वा वत्सरशतं वा वैरिञ्चमुच्चैः क्रिया इत्यादि । अत्रा-

“पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो
भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः ।

सङ्ग्रामत्रैस्तुताभ्यन्मुरलपतियशोहंसनीलाम्बुवाहः

खड्गः क्षमासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥”

अत्र क्षमासौविदल्ल इति परम्परितमप्येकदेशविवर्ति । एवमादयो-
ऽपि भेदाः लेशतः सूचिता एव । इदं च वैधर्म्येणापि दृश्यते ।
यथा —

इन्द्रियुगस्य तरण्डत्वारोपै हेतुर्जन्मादेरर्णवत्वारोपः । अइन्द्रियुगस्यैकवारमेव
रूपितत्वाच्च केवलत्वम् । पर्यङ्क इत्यादि । भग्नप्रत्यर्थिवंशत्वादुल्बणो विजय
एव करी तस्य स्त्यानदानाम्बुपट्टः । अत्र क्षमासौविदल्ल इत्यादि । एतद्
राजलक्ष्म्याः पर्यङ्क इत्यत्राप्युपलक्षणम् । एवमादयोऽपीति । यथा सावयवं
समस्तवस्तुविषयैकदेशविवर्तित्वाभ्यां भिद्यते, तथा परम्परितमपि । तत्रैकदेश-
विवर्ति दर्शितम् । पौरुषाब्धेस्तरङ्गः खड्ग इत्यादौ समस्तवस्तुविषयम् ।
श्लिष्टशब्दानिवन्धने त्वेकदेशविवर्तित्वमेव । तदुक्तं —

“यद्वैकदेशवर्ति स्यात् पररूपेण रूपणात्”

इति । वैधर्म्येणापीति । पौरुषाब्धेस्तरङ्गः खड्ग इत्यादौ श्यामत्वादिना मिथः
सदृशखड्गतरङ्गसम्बन्धेन पौरुषाब्धयोः, महत्त्वादिना मिथः सदृशपौरुषाब्धि-
सम्बन्धेन खड्गतरङ्गयोश्च साधर्म्यम् । सौजन्यात्पौरुषाब्धौ राजलक्ष्मीनां
हेयत्वेनापादेयत्वेन च मिथः सदृशयोः पौरुषलक्ष्मीराजलक्ष्म्योः सौजन्याम्बुपट्टोश्च
परस्परसम्बन्धेन सदृशयोः पौरुषाब्धौ खड्ग इत्यादौ सौजन्याम्बुपट्टोश्च
मात्रयोस्ताति ।

“सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यचामितिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णानतुर्दशी सरलतायोगध्वपुच्छच्छटा ।

धैरेपा च दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम् ॥”

अत्र चारोप्यमाणस्य धर्मित्वादाविष्टलिङ्गसङ्ख्यत्वेऽपि क्वचित्
स्वतोऽसम्भवत्सङ्ख्यायोगस्य विषयसङ्ख्यत्वं प्रत्येकमारोपात् ।
यथा — “क्वचिद् जटावल्कलावलम्बिनः कपिला दावामय”
इत्यादौ । नहि कपिलमुनेर्वहुत्वम् ।

यद्याकाङ्क्षसि वीक्षितुं गुणरुचे ! चेतः समस्तान् गुणान्

कौलम्बाख्यमुपेहि दक्षिणदिशासीमन्तरत्नं पुरम् ।

आस्ते यत्र भुजेन कीर्तिशशिनः पूर्वाचलेनोद्ध-

नुर्वीर्मर्णवमेखलां यदुपतिः कल्पद्रुमो जङ्गमः ॥

अत्र सीमन्तरत्नं पुरमिति वाक्योक्तम् । अर्णवमेखलामिति समासोक्तम् । की-
र्तिशशिनः पूर्वाचलेन भुजेनेत्युभयात्मकम् । कल्पद्रुमो जङ्गम इति विशिष्टम् ।
आरोप्यमाणस्य धर्मित्वादित्यादि । धर्मस्यारोपे निमीलितानि कुसुमानीत्यादौ
विषयनिश्चयं भवत्येव । स्वतोऽसम्भवत्सङ्ख्यायोगस्य आरोपमन्तरेणासम्भवाद्
विषयगतसङ्ख्याविशेषयोगस्य । अयमर्थः — यद्यपि रूपके विषयिणो लिङ्ग-
नियमवत् सङ्ख्यानियमोऽपि प्राप्तः, तथापि प्रतिविषयमारोपितत्वेन भेदाव-
गादेकस्यैव विषयिणोऽनेकत्वं युज्यते । विषयिणोऽप्येव इत्यत्र चेतःश-
क्त्यलेपविषयमेतदिति न संशयम् । त्वत्पादस्य चन्द्राणामित्यादावलेपेऽपि
ज्ञातम् । अत्रारोपविषयतायां । अत्रोत्प्रेऽपि विषयिणः ।

— “नहि कपिलमुनेरिति । स्वत इति ।

‘सेवा शू’, ३. ‘तेषां कि’, ४. ‘वा’ क. ख. पाठः. ५. ‘नेत्यु’

६. ‘स’ ख. पाठः.

“भ्रमिमिरतिमलसहृदयतां प्रलयं पृथ्वा तपः शरीरसादम् ।

भरणं च जलदभुजगजं प्रसन्नं कुर्वते विषं वियोगिनीनाम् ॥”

इत्यत्र नियतसङ्ख्याककार्यविशेषोत्थापितगरलार्थप्रभावितो वि-
पशब्दे श्लेष एव जलदभुजगजमिति रूपकसाधक इति पूर्व-
सिद्धत्वाभावाद् न तन्निवन्धनं विपशब्दे श्लिष्टशब्दपरम्परित-
मिति श्लेष एवात्रेत्याहुः ॥

आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥ १६ ॥

आरोप्यमाणं रूपके प्रकृतोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपर-
ञ्जकत्वेनैव केवलेनान्वयं भजते । परिणामे तु प्रकृतात्मतया-
रोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति ।

भ्रमिमित्यादि । जलदभुजगजं विपमित्यत्र श्लिष्टशब्दपरम्परितशङ्कान्वुदासाय
श्लेषस्य रूपकनैरपेक्ष्यं रूपकस्य श्लेषसापेक्षत्वं चाह— नियतसङ्ख्याकेति ।
गरलवर्तिभ्रम्यादिकार्यविशेषाष्टकेनैव विपशब्दस्य सलिलगरललक्षणोभयार्था-
भिधायित्वप्रतीतिः, न तु जलदस्य भुजगत्वरूपणेनेति श्लेषस्य रूपकनैरपेक्ष्यं
दर्शयितुं शीतम् ।) रूपकसाधक इति । अन्यधोषमारूपकयोः सन्देहल-
क्षणः सङ्करः स्यात् । पूर्वसिद्धत्वाभावादिति । श्लेषप्रतीतिगन्तरेण सन्दिग्ध-
त्वात् । निवन्धनमिति । रूपकनिवन्धनम् ॥

प्रकृतोपयोगित्व इति । प्रस्तुतकार्योपयोगित्वे । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनति ।
उदादी स्वगतकान्तोऽपि । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनति । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनति ।
अपयोग इति प्रस्तुतकार्ये तरणादौ । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनति । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनति ।

•

अभेदप्राधान्ये आरोप इत्येव । विषयः प्रकृतोऽर्थः, यद्वि-
चिन्तितमहोऽर्थः सन्दिह्यते । अप्रकृतसन्देहे प्रकृतोऽपि सन्दिह्यत
एव । तेन प्रकृताप्रकृतगतत्वेन कविप्रतिभोत्थापिते सन्देहे
सन्देहालङ्कारः । स च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चया-
न्तश्च । शुद्धो यत्र संशय एव पर्यवसानम् । यथा —

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
वेलाप्रोर्चलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविस्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयटिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥”

निश्चयगर्भो यः संशयोपक्रमो निश्चयमध्यः संशयान्तः । यथा —

“अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

इत्येवेति । अनुवर्तत इत्यर्थः । विषयस्येत्यनेनारोपस्य विषयो
निर्दिश्यते, न सन्देहस्येत्याह — विषयः प्रकृतोऽर्थ इति । यद्वित्तिवेन
यदाश्रयत्वेन । अप्रकृत इन्द्रादिविषयी । प्रकृतोऽपीति । सन्देहस्य
कोटिद्वयाधिष्ठानत्वात् । फलितं दर्शयति — तेनेति । प्रतिभोत्थापित
पुरुषो वेति स्वरसप्रवृत्तस्य सन्देहस्यालङ्कारत्वं नि-
मित्तमिति । अयमेवकारेण निमित्तमिति । अयमित्यादि ।
मिति संशयः । तुरगैः सप्तभिरित इत्ये-

कृतान् किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुरः

नमालोक्याजौ त्वां विदधाति निकल्पान् प्रतिमदाः ॥”

निश्चयान्तो यत्र संशयोपक्रमो निश्चये पर्यवसानम् । यथा —

“इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमग्नौ कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि ! निश्चितं परतः ॥”

कचिदारोप्यमाणानां भिन्नाश्रयत्वेऽपि दृश्यते । यथा—

“रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।

पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥”

अत्रारोपविषये तिमिरे रागादि तर्वादिभिन्नाश्रयत्वेनारोपितम् ।

केचित्तु अध्यवसायात्मकत्वेनेमं सन्देहप्रकारमाहुः । अन्ये तु
नुशब्दस्य सम्भावनाद्योतकत्वं मत्वोत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ॥

कोटिभेदकधर्मिनिर्देशाद् यद्यपि भेदः समुन्मिपति, तथापि वर्णनीयस्यासा-
धारणधर्मानिर्देशादयमसावेवेत्यप्रतिपत्तेश्चान्ते सन्देह एवावतिष्ठते । एतच्च वि-
कल्पान् विदधतीत्यनेन कविर्नैव दर्शितम् । इन्दुः किमित्यादि । पूर्वार्थे स-
न्देहः । उत्तरार्थे निर्णयः । रागादि रञ्जनादि । आदिशब्देन तमनस्थगनपूर-
णसंहरणानि गृह्यन्ते, तर्वादीत्यादिशब्देन गगनधरित्रीककुभः । अत्र व्यो-
मस्य विविधा रङ्गाः । रञ्जनादिर्धर्मो विपरीतः । इतिविधौ भेदः । अत्र
विपरीतकृतकस्य तर्कशैलादिव्यापकस्य विषयत्वमज्ञातस्य तस्य च रञ्जनादिना

सादृश्याद् वस्त्वन्तरप्रतीतिभ्रान्तिमान् ॥ १८ ॥

असम्यग्ज्ञानत्वसाधर्म्यात् सन्देहानन्तरमस्य लक्षणम् ।
भ्रान्तिश्चित्तधर्मो विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान् ।
सादृश्यप्रयुक्ता च भ्रान्तिरस्य विषयः । यथा —

“ओष्ठे विम्बफलाशयालमलकेपूत्पाकजम्बूधिया
कर्णालङ्कृतिभाजि दाडिमफलभ्रान्त्या च शोणे मणौ ।
निष्पत्यासकृदुत्पलच्छददृशाभात्तद्गमानां मरौ
राजन् ! गूर्जरराजपञ्जरशुकैः सद्यस्तृषा मूर्छितम् ॥”

गाढमर्मप्रहारादिकृतां तु भ्रान्तिर्नास्यालङ्कारस्य विषयः । यथा—

“दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा ।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥”

सादृश्यहेतुकापि भ्रान्तिर्विच्छिद्यर्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते ।

पदम् । अन्ये त्विति । तिमिरं विषयः रञ्जनादिक्रिया विषयी व्यापनं क्रिया-
रूपं तिमिसं गम्यते । अतो गम्यमानक्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षेयम् ॥

वस्त्वन्तरप्रतीतिरिति । वस्त्वन्तराभुभवः । अनेन स्मरणाभावेति ।
सादृश्यं इति । सकलवृत्तिक्षान्तां चित्तवृत्तिधर्मविशेषत्वात् । सादृश्यप्रयुक्ता
भ्रान्तिरिति । विशेषणं यावत् दर्शयति । भ्रान्त्यादिना । वि-
च्छिद्यर्थमिति । लङ्कारः । शोभा विच्छिद्यति । भ्रान्तिप्रतिभोत्थापिते

यथोदाहृतौ । न स्वरसोत्थापिताः प्रतिकारजतवैत् । यं त्या-
गुर्वा स्यात् पुरुषो वैति संशयैऽपि बोद्धव्यम् ॥

एकस्यापि निमित्तवशादनेकधा ग्रहण उल्लेखः ॥१९॥

यत्रैकं वस्त्वनेकधा गृह्यते सै रूपबाहुल्योल्लेखनादुल्लेखः ।
न चानिमित्तमुल्लेखमात्रम्, अपि तु नानाविधधर्मयोगित्वाख्य-
निमित्तवशादेतत् क्रियते । तत्र च रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तयो यथार्थसं-
म्भवं प्रयोजिकाः । तदुक्तं—

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः ॥”

इति । उदाहरणं—

सन्देह' इति सूचितमर्थं प्रसङ्गेन विशदयति— एवमित्यादिना ॥

एकस्येत्यादि । अनेकधा अनेकप्रकारम् । तच्च प्रकारानेकत्वं रूपना-
नात्वेन विषयनानात्वेन च भवति । रूपनानात्वं च सर्वत्रैकरूपम् । विषय-
नानात्वं कारकवैचित्र्येण विचित्रम् । रूपबाहुल्योल्लेखनादित्यनेनोल्लेखं निर्वक्ति ।
न चानिमित्तमित्यादिना सूत्रस्थं निमित्तवशादित्येतत् पदं व्याचष्टे । रुच्य-
र्थित्वेति । रुचिः सार्वात्मिकीत्यादि । र्थित्वं तात्कालिकप्रेक्षा । यथासम्भ-
वमित्यनेन रुच्यादीनां नैरापेक्षानिवारं दर्शयति । नानावर्तित्यादि । एक-
स्मिन्ननुसन्धानसाधितः अत्र रुच्यर्थित्वेन भिद्यते

१. 'स्थापितं न' ग. पाठः. २. 'त' क. पाठः. ३. 'त'.

४. 'यो'. ५. 'व्यः', ६. 'स्य नि' क. ख. पाठः. ७.

८. 'य', ९. 'योगं प्र', १०. 'य' क. ख. पाठः.

“यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायाग्नमिति वेश्याभिः,
सङ्गीतशालेति नासकैः” इत्यादि श्रीकण्ठस्यजनपदवर्णने ।
अत्र ह्येक एव श्रीकण्ठजनपदस्तत्तद्गुणयोगात् तपोव-
नाद्यनेकरूपतया निरूपितः । रुच्यर्थित्वव्युत्पत्त्यैश्चात्र प्रायशः
समस्ता व्यस्ता वां योजयितुं शक्यन्ते । नन्वेतन्मध्ये “वज्रप-
ञ्जरमिति शरणागतैरसुरविवरमिति वादिकैः” इत्यादौ रूपकानु-
प्रवेशात् कथमयमुल्लेखालङ्कारविषयः । सत्यम् । अस्ति तावत्
“तपोवनम्” इत्यादौ रूपकविविक्तोऽस्य विषयः । यत्र वस्तुत-
स्तद्रूपतायाः सम्भवः, यत्र तु रूपकं स्थितं, तत्र चेदियमपि
भङ्गिः सम्भविनी, तत् सङ्करोऽस्तु । नैतावतास्याभावः शक्यते

इत्यर्थः । अनुसन्धानं नाम बहूनां विशेषाणां गुणप्रधानतया व्यामिश्रणेन
विमर्शनम् । तत्तद्गुणयोगादिति । तपोवनादिनिष्ठविविक्तत्वरमणीयत्वादि-
गुणयोगात् । समस्ता व्यस्ता वेति । तपोवनादौ प्रत्येकं मुनिप्रभृतीनां रु-
च्यादित्रयमपि सम्भवतीति समस्तत्वम् । मुनीनां रुचिर्वेश्यानामर्थित्वं लास-
कानां व्युत्पत्तिरिति व्यवस्थया व्यस्तत्वम् । यत्र वस्तुत इति । ननु यदि
श्रीकण्ठस्य तपोवनादिरूपं वास्तवं, तर्हि कथमुल्लेखस्यारोपगर्भत्वम् । उच्य-
ते । मुनिप्रभृतिभिरन्ययोगव्यवच्छेदेन श्रीकण्ठस्तपोवनादिरूपतया प्रतीयते ।
अत्र रूपान्तरस्यापि विद्यमानत्वादरोपणमप्येव । अथवा तपोवनादीनां निय-
तैरुपपत्तिस्त्वेषां मूलास्माद्विशेषात् तत्रैव श्रीकण्ठस्तपोवनादितया व्यग-
णितत्वात् तपोवनादिरूपत्वम् । एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः ।

१. ‘ण्डज’, २. ‘ण्डस्त’, ३. ‘योऽत्र’, ४. ‘दिरूपकालङ्कारयोग इति क’,
५. ‘कालङ्कारवि’, ६. ‘च’ क. ख. पाठः. ७. ‘र्थः । तत्’, ८. ‘त्तर’ ख. ग. पाठः.

“नारायणो चि परिणवद्बहिं निरिवळहो चि तरुणीहिं ।
वाळाहिं उण कोऊहळेण एअमे अ सच्चविओ ॥”

एवं “गुरुर्वचसि पृथुरसि विशालो मनस्यर्जुनो यशसि” इत्यादाववसेयम् । इयांस्तु विशेषः—पूर्वत्र ग्रहीतृभेदेनानेकधात्वोद्धेखः, इह तु विषयभेदेन । नन्वयं श्लेषालङ्कारविषय इति कथमलङ्कारान्तरैर्मत्र स्थाप्यते । सत्यम् । अनेकधात्वनिमित्तं तु विच्छिद्यन्तरमत्र दृश्यत इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोऽप्यत्र स्याद्, न तु सर्वथा तदभावः । अतश्चालङ्कारान्तरं,

विशेषणंतयोपसर्जनीकृतत्वात् तत्र विषयभेदो न स्फुट इत्याहुः । नारायणेत्यादि ।

नारायण इति परिणतवधूभिः श्रीवल्लभ इति तरुणीभिः ।

वालाभिः पुनः कौतूहलेनैवमेव दृष्टः ॥

अत्र परिणतवधूनां रुचिः, तरुणीनां ‘स्त्रियः कामितकामिन्य’ इति न्यायेनार्थित्वं, वालानां तावन्मात्रस्यैव ज्ञानार्थं व्युत्पत्तिः । अत्र नामान्तरव्यवच्छेदपरतयारोपगर्भत्वम् । रूपभेदवद् नामभेदेनाप्युद्धेखो भवतीति प्रदर्शनायोदाहरणान्तरोपन्यासः—गुरुर्वचसीत्यादि । अत्र गुर्वादिशब्दप्रतिपादितानां गौरवादीनां बृहस्पतित्वादीनां च श्लेषमूलयातिशयोक्त्याभेदाध्यवसायेन वास्तवत्वमारोपितत्वं च द्रष्टव्यम् । विषयभेदेनेति । ग्रहीतृव्यतिरिक्ताभिरणरूपविषयभेदेनेत्यर्थः । तत्प्रतिभा उद्धेखप्रतिभा । एवं च यद्यपि श्लेषविरोधोऽप्यत्रास्ति, तथापि “कुपतिमपि कलत्रवल्लभाभि”त्यादौ विरोधोऽप्यस्ति । अतश्चेति । पश्यमाणादपि हेतोः ।

यदेवंविधे विषये श्रेयाभावेऽपि निश्चित्यन्तरसम्भावः । यथा—
 ‘युधिष्ठिरः सत्यवचसि’ इत्यादि । तस्मादेव तादुल्लेख एव
 श्रेयान् । एवं कारकान्तरविच्छित्त्याश्रयेणानयमलङ्कारो नि-
 दर्शनीयः ॥

युधिष्ठिरः सत्यवचसीत्यादि । ननु कथमत्रोल्लेखता, युधिष्ठिरत्वादेवास्तवत्वा-
 भावात् । अत्र केचिदाहुः — यदेवंविधे विषय इत्यादिग्रन्थकृतो गुरुर्वचसी-
 त्यादिवचनभङ्गीषु श्लेषव्यतिरेकेणालङ्कारान्त(रं तत्स ? रस) द्वावप्रदर्शन एव
 तात्पर्यम् । ततश्च यथा युधिष्ठिरः सत्यवचसीत्यादौ रूपकैलक्षणविच्छित्त्यन्तर-
 स्वीकारः, एवं गुरुर्वचसीत्यादावुल्लेखोऽपि स्वीकरणीय इति । एवं कारका-
 न्तरविच्छित्त्येति । अत्र कारकग्रहणं विभक्तिमात्रस्योपलक्षणम् । अकारकवि-
 भक्तिवपि विषयभेदेनानेकधात्वोल्लेखस्य सम्भवात् । तत्र सप्तम्यामुदाह-
 तम् । षष्ठ्यां यथा —

परदारणामन्धो यदुनृप ! शुद्धान्तयोपितां सुभगः ।

त्वं सहृदयः कवीनामप्राज्ञो दोषदर्शिनां चासि ॥

पञ्चम्यां यथा —

सङ्ग्रामधीरनृपतिर्भीरुधर्मादभीरुराहवतः ।

शुश्रूषुर्निगमविदस्तद्वाह्यविदो भवत्यशुश्रूषुः ॥

चतुर्थ्यां यथा —

प्रतिपत्ताय नृशंसः काश्चनिकस्तिष्ठते विपत्ताय ।

अभ्यर्थिने वदान्यो नागमी मिथुनो च रविधर्मा ॥

तृतीयां यथा —

विषयापहवोऽपह्वलिः ॥ २० ॥

वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव । प्रक्रान्तानपहववैधर्म्येणेदमुच्यते ।
आरोपप्रस्तावादारोपविषयापह्वतावारोप्यमाणप्रतीतावपह्वल्याख्यो-
लङ्कारः । तस्य च त्रयी बन्धच्छाया—अपहवपूर्वक आरोपः ।
आरोपपूर्वकोऽपहवः । छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादकैर्वापहवनि-
र्देशः । पूर्वकभेदद्वये वाक्यभेदः । तृतीयभेदे त्वेकवार्क्यत्वम् ।

कुवलयविकासविधिना राजा यदुनाथ ! तेजसा भास्वान् ।

त्वं विक्रमेण बलिजित् सर्वज्ञतया गिरीशश्च ॥

द्वितीयायां यथा—

बालिशमविशेषज्ञो नन्दयति विपश्चितं विशेषज्ञः ।

अपकारिणं कृतघ्नो यदुपतिरुपकारिणं कृतज्ञश्च ॥

प्रथमायां यथा—

सख्या यदुपते ! सन्तो गुरवः प्रश्रितेन च ।

नीतास्त्वया परां तृप्तिमास्तिकेन च देवताः ॥

विषयापहव इति । विषयग्रहणेन निश्चयगर्भनिश्चयान्तयोः विषयपह-
वतोः सन्देहयोर्व्यावृत्तिः । अपहवोऽपलापः । विषयापहवसद्भावमात्रे नाय-
मलङ्कार इत्याह—वस्त्वन्तरप्रतीतिरिति । भ्रान्तिमत्सुत्रादनुवर्तत इति
आह—प्रतीतिरिति । रूपकमारभ्य यावदुल्लेखं प्रक्रान्तविषयापहववैधर्म्येण
निरूपितप्रस्तावः । इदमपह्वलङ्कारम् । तथापि निता स्तो
न निर्दिष्टं, तथापि अपहवः ।
त्रयीति । व्यवयवा अपकारित्वर्थः । अपहवः
इति । एकस्मिन् वाक्ये आरोपस्यापहवस्य च द्वयोर्विधातुप्रसक्तत्वात् ।

विकसदभरनारीनि । लोकाब्जषण्डा-

न्यधिमिति सदा यः संयमाधःकृतानि ।

न तु ललितकलापे वर्तते यो मयूरे

वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥”

तृतीयो यथा —

“उद्भ्रान्तोज्झितगेहगूर्जरवधूकम्पाकुलोच्चैःकुच-

प्रेङ्खोलामलहारवह्निविगलन्मुक्ताफलच्छन्ना ।

सार्धं लवट्रिपुभिस्त्वदीययशसां शून्ये सरौ धावतां

अष्टं राजमृगाङ्ग! कुन्दमुकुलस्थूलैः श्रमाम्भःकणैः ॥”

अत्र शून्य इत्यस्य स्थाने मन्येशब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा स्थापयिष्यते । “अहं त्विन्दुम्” इत्यादौ वाक्यभेदे सामग्र्यभावे

षण्डलं नैदमित्यपहृत्य पश्चात् तत्समानधर्मणः कामातपत्रस्यैवारोपः । विकसदिति । अत्रापसरोनेत्रनीलोत्पलनिकरलक्षणं वस्त्वन्तरं विधाय पश्चात् ललितकलापस्य मयूरस्यापहवः । उद्भ्रान्तेत्यादि । अत्रासत्यत्वप्रतिपादकेनच्छन्नशब्देन (द्रव्यव? गूर्ज)रवधूहारमुक्ताफलापहवमनूद्य वर्णनीययशःसम्बन्धिनां श्रमाम्भःकणानामारोपो विधीयते । स्थापयिष्यत इति । उपोशाभेदनिरूपणा-
ये ‘कचिच्छलादिप्रयोग’ इत्यादौ । मन्येशब्दप्रयोगात् समानानं, छन्नशब्द-
प्रयोगाच्चापहवः । अत्र उक्तानि विषयः श्रमाम्भःकणैः विषयिणः,
मुकुलस्थूलैः श्रमो निषिद्धः । अत इत्येते भेदेपादान्नतो जातिस्वर-
त्प्रेक्षा । पूर्वमसामान्येन दणिते ‘यदेतदि’त्यानां मन्येशब्दप्रयोगाच्चेणोच्चे-
णो न । अहं त्विन्दुमित्यादौ वाक्यभेद इति ।

१. ‘ल’, २. ‘हचिरक’ ग. पाठः. ३. ‘न्दुं मन्य इ’ मूलापाठः. ४. ‘ति
न. पाठः. ५. ‘नैतदित्य’ ग. पाठः. ६. ‘शरसम्भ’ ख. पाठः. ७. ‘क्षा न’ ख.
‘येत्या’ स. पाठः.

अन्येशब्दप्रयोगेऽपि नोत्प्रेक्षेत्यपि नक्षति । एतस्मिन्नापि भेदेऽप-
ह्वारोपयोः भेदार्थः । अपह्वारोपयोः सम्भवात् । न पूर्वव-
च्चित्रतामानहतीति न भेदत्वेन गणितम् । तत्रापह्वारपूर्वक आ-
रोपे पूर्वमुदाहृतम् । आरोपपूर्वके तपह्वरे यथा —

“ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-

न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्यच्छलेन ॥”

इति । कश्चित् पुनरसत्यत्वं वस्त्वन्तरूपताभिधायिशब्दनिव-
न्धनम् । यथा —

“अमुष्मिह्णवप्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः

स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजवनभागे निपतितः ।

क्षायां हि विषयविषयिणोरैकस्मिन्नेव वाक्ये निर्देशो भवतीति भावः । वक्ष्यत
इति । उत्प्रेक्षाद्योतकनिरूपणसमये ‘किन्तूत्प्रेक्षे’त्यादौ । अस्मिन्स्तृतीये भेदे
एकवाक्यत्वलक्षणे वाक्यभेदविषयवद् भेदानिर्देशो वैचित्र्यविशेषाभावात्, न
तु लक्ष्यादर्शनादित्याह — प्र(कीर्ति)मिश्रणीत्यादिना । ज्योत्स्नेत्यादि ।
अथ न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्यच्छलेन विषयी निर्दिष्टः । प्रपञ्चलाञ्छनस्यच्छ-
लेनेति विषयोऽपहृतः । कश्चित् पुनरति । अत्र पुनरसत्यत्वं वक्ष्यत —

यथा —

अथ

(१)

यदङ्गाङ्गराणां मशानि गंगा नाभिकुहरे

शिरः पूरयेयं पति रोमावलिः ॥”

इति ॥

एवमभेदप्राधान्ये आरोपगर्भानलङ्काराङ्गक्षयित्वाध्यवसा-
यगर्भाङ्गक्षयति । तत्र

अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । स
च द्विविधः—साध्यः सिद्धश्च । साध्यो यत्र विषयिणोऽस-
त्यतया प्रतीतिः । असत्यत्वं च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उ-
पनिबन्धे विषयिसम्भवित्वेन विषयासम्भवित्वेन च प्रतीतिः ।

याविधिरुपात्तरूपविषेधाक्षेपकैर्वपुर्भङ्गिनामादिशब्दैरभिन्नज्यते । अमुष्मिन्नि-
यादौ रोमावलिपुर्धूमशिखेत्यत्र रोमावलीलक्षणस्य विषयस्यापहवो वपुश्शब्द-
निबन्धनः ॥

उत्प्रेक्षातिशयोक्तयोर्द्वित्वेऽप्यवान्तरभेदविवक्षयाध्यवसायगर्भानिति व-
हुवचनम् । अध्यवसाय इत्यादि । अध्यवसाय इत्यनेन रूपकादेर्व्यावृत्तिः,
व्यापारप्राधान्य इत्यनेनातिशयोक्तेः । विषयनिगरणेनेत्यादि । विषयस्य
निगरणं स्वरूपतः प्रतीतितो वा । तत्र स्वरूपनिगरणमतिशयोक्तम् ।
उत्प्रेक्षायां प्रतीतिनिगरणम् । साध्यो यत्रेत्यादि । अपातयेत् विषयिणः
प्रतीतिं विषयस्य विषयिणोऽप्युपनिबन्धनं तत्कल्पत्वात्
अपहवो वपुश्च । अपहवस्य चेत्यादि । विषयिगतस्य धर्मस्येत्यनेन व्यपदेश-
नालङ्कारे निर्दिश्यन्ते । तत्र संज्ञायामविषयिगतत्वं च । च
वा सन्निवेशे । अमेयम् । इति जात्युक्ते । विना

व्यापारप्राधान्येऽध्यवसायः सम्भावनमभिप्रायः । तत्र उल्लेखे-
त्यादिशब्दैरुच्यते । तत्रैव प्रकृतगतगुणक्रियाशिसम्भवादिप्रकृ-
तत्वेन प्रकृतस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा । सा च वाच्या इवादिभिः
प्रदर्श्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यप्रयोगः । सा च जातिक्रि-

एव प्राधान्यम् । यथा पक्व ओदन इत्यादावोदनादेः । एतदुक्तं भवति—
उल्लेखायामतिशयोक्तौ च द्वयोरपि विषयस्य विषयित्वं प्रतिपिपादयिषितम् ।
तत्रोल्लेक्षायां प्रतिपाद्यमानमपि तदसत्यमेव प्रतीयत इति तत्र विषयविषयिणोः
पारमार्थिकात्यन्ताभेदावभासनपर्यन्तस्याध्यवसायस्यानिवृत्तेः साध्यत्वम् । इत-
रत्र विपर्ययेण सिद्धत्वम् । अन्ये तु असत्यत्वं चेत्यारभ्याध्यवसितप्राधान्य-
मित्येवमन्तं ग्रन्थमेवं व्याचक्षते । विषयिगतस्येति । विषयगतत्वे सति
विषयिगतस्य, न तु विषयिमात्रनियतस्य, विषयविषयिसाधारणस्येति या-
वत् । धर्मस्य कौटिल्यादेः । विषयिसम्भवित्वेन विषयासम्भवित्वेन च
प्रतीतेरिति । ईदृशं कौटिल्यमङ्कुरादावेव सम्भवति, न चन्द्रादावित्येवंरू-
पायाः । अयमर्थः— विषये विषय्यध्यवसायनिमित्तभूतस्योपात्तस्य वानुपा-
त्तस्य वा कौटिल्यादेर्विषयिण्येव संभवः प्रतीयते, न तु विषये । अतो नि-
मित्ताभावाच्चिमित्तिनोऽपि विषयिणस्तत्रासत्यत्वं प्रतीयत इति । धर्मो गुण-
क्रियारूप इति । कौटिल्यादिक्षामतागमनादि यन्निमित्तं निर्दिश्यते, तद्रूपः ।
तस्य सम्भवांसम्भवेत्यादि पूर्ववत् । असत्यत्वनिमित्तस्याभावादिति ।
गदभावश्च सुखादिगतत्वेन कसलाद्यध्यवसाये कसलान्निमित्तत्वेनाविवक्षणाद्,
वेऽप्यसम्भवप्रतीत्यभावात् । तत्रैव तत्रैव । तत्रेति । साध्य-
व्यापकत्वयोर्मध्ये । फलितं दर्शयति — तत्रैवमित्यादिना । अङ्कुरादि-
त्यादिगुणक्षामता । तत्रैव तत्रैव । अङ्कुरादित्वेन ।
चन्द्रादेः कपोला । तत्रैव तत्रैव । इवादिभिरिति ।

यागुणद्रव्याणामप्रकृतानां प्रत्येकत्वेन चतुर्धा । प्रवृत्तस्येतद्दे-
 दयोगेऽपि न वैचित्र्यमिति न ते गणिताः । प्रत्येकं न भावा-
 भावाभिमानरूपतया द्वैविध्येऽष्टविधत्वम् । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकं
 निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडशभेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमि-
 त्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत् त्रैभेदाः । तेषु च प्रत्येकं
 हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणरूपत्वेन पण्यवतिभेदाः । एषा गतिर्वाच्यो-
 त्प्रेक्षायाः । तत्रापि द्रव्यस्य प्रायः स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफ-
 लोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीयाः । प्रतीयमानायास्तु यद्यप्युद्देशत
 एतावन्तो भेदाः, तथापि निमित्तस्यानुपादानं तस्यां न सम्भव-
 तीति तैर्भेदैर्नूनोऽयं प्रकारः । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चा-
 कीर्तने उत्प्रेक्षणस्य निष्प्रमाणत्वात् । प्रायश्च स्वरूपोत्प्रेक्षात्र न
 सम्भवति । तदेवं प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया यथासम्भवं भेदनिर्देशः ।

आदिशब्देन मन्ये शब्दे श्रुवमित्यादयो गृह्यन्ते । एतद्भेदयोगेऽपीति । जाति-
 क्रियागुणद्रव्यलक्षणभेदयोगेऽपि । हेतुफलोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीया इति ।
 उपलक्षणमेतत् । हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तानुपादानभेदानां पातनीयत्वस्य हेतु-
 त्प्रेक्षायां 'यस्य प्रकृतिसम्बन्धिन' इत्यादिना फलोत्प्रेक्षायां 'यदेव तस्ये'-
 त्यादिना च सूचयिष्यमाणत्वात् । तदेवं वाच्योत्प्रेक्षायाः षट्पञ्चाशद्भेदा व्य-
 वृतिष्ठन्ते । तथाहि — जातेस्तावत् स्वरूपोत्प्रेक्षायां भावाभावाभिमान-
 निमित्तानुपादानभेदाः । हेतुफलोत्प्रेक्षायां प्रायः स्वरूपोत्प्रेक्षायां
 निमित्तानुपादानस्याभावात् प्रत्येकं चत्वारो भेदा इति सप्तत्वं षोडशभेदाः ।

पि । यद्यपि हेतुफलोत्प्रेक्षायां

त्वं वाच्यो

पानो-

[एषा चार्थाश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद् दृश्यते ।]

येभाषां स्वूपोत्प्रेक्षा तावन्न सम्भवति । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षाया एव विद्यमानत्वात् । इह च तदभावस्य 'स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न सम्भवती'त्युक्तत्वात् । जातिगुणक्रियाणां च स्वरूपोत्प्रेक्षाभावेन प्रत्येकमश्रविधत्वे चतुर्विंशतिधा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । यथासम्भवं वेदनिर्देश इत्यस्यानन्तरं कचिद् पठ्यते — एषा चार्थाश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद् दृश्यते इति । उदाह्रियते च —

“प्रस्थे स्थितां हिमवतोऽपि न बाधते या-

सूधैर्क्षणानलभयादिव जाड्यमुद्रा ।

गौडीषु वः सततसन्निहितास्तु देवी

सा शारदा नवसुभाषितकामधेनुः ॥”

इति । तत्र धर्मविषय इत्यत्र धर्मशब्देन निमित्तभूतो गुणक्रियारूपो धर्मो निर्दिश्यते विषयिभूतो वा । उभयथाप्युदाहरणं न घटते । जाड्यमुद्रेत्यत्र जाड्यं तस्याप्रतिपत्तिलक्षणार्थदशावभासात् श्लेषसम्भवः । सा च जाड्यमुद्रा न तावद् निमित्तं, हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणं भयं प्रति फलस्यैव बाधाभावस्य निमित्तत्वयोगात् । नापि विषयी, अयस्यैव विषयत्वात् । विषयत्वं तु घटते । धर्मस्य तु विषयत्वं ग्रन्थकारस्याभिमतमनभिमतं वेति चिन्त्यं, 'धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेने'त्यादिना 'धर्म एव धर्म्यन्तरगतत्वेने'त्यादिना च विषयिण एव धर्मिधर्मत्वप्रतीतेः, विषयस्य धर्मेत्वमात्रप्रतीतिश्च । व्यतिरिक्तेषु चोदाहरणेषु न कचिदपि धर्मस्य विषयत्वं दृश्यते । यद्यपि 'प्रकृतस्यैतद्वेदयोगेऽपी'त्यादिना जात्यादेरपि धर्मस्य विषयत्वमुक्तं, तथापि धर्मिपरतन्त्र एव जात्यादिविषयो भवितुमर्हति यथा तमःप्रभृतिः, न धर्म्यन्तरगतः । धर्मिधर्मत्वविषयत्वेन धर्मोपेक्षया सम्बन्धः सम्भवति । जाड्यमुद्रायास्तु चतनत्वारोपमन्तरेण अर्थविध्यत्वं च तर्हि न सम्भवतीति धर्मिधर्मत्वविवक्षैव युक्ता । धर्मिधर्मत्वविषय इत्यादिना घटते । अतोऽपि जाड्यमुद्रायाः अर्थविध्यत्वं

कचिन् पदार्थान्नयोक्तव्यं । सादृश्याभिधानादुक्तान्ताभ्युपमा वा-
क्यार्थतात्पर्यमात्रमप्युक्तव्यं । अतएव व्यापारेणोपादेयकमेणोत्प्रेक्षायां पर्य-
वस्यति । कचिच्छब्दादिशब्दप्रयोगे सापेक्षोत्प्रेक्षा भवति । अ-
तश्चोक्तवक्ष्यमाणप्रकारवैचित्र्येणानन्त्यमस्याः । साम्प्रतं तु दि-
ङ्मात्रेणोपयुक्तमुदाह्रियते तत्र । जात्युत्प्रेक्षा यथा —

भयोत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनोक्त्वा तत्र च जाड्यमुद्राशब्दस्य श्लिष्टत्वाद् धर्मविषय
इत्यत्र धर्मशब्देन निमित्तभूतो धर्मो निर्दिश्यत इत्याहुः । एतच्च न समीची-
नम् । विषयस्यानुपलम्भात् । यदि बाधकर्मत्वाभावविशिष्टा शारदा विषयः,
तदा निमित्तनिमित्तिनोः फलहेत्वोर्वैयधिकरण्यं स्यात् । अथ बाधकर्तृत्वाभा-
वविशिष्टा जाड्यमुद्रा विषयः, तदा तस्या निमित्तानुपवेशो न घटेत् । अथवा
शारदास्वभावप्रयुक्तो बाधाभावो भयहेतुत्वेनाध्यवसीयत इति तत्स्वभावस्य
विषयत्वं, तदानीं विषयस्य स्वकण्ठेनानुपादानाद् 'न च विषयस्य गम्यत्वं
युक्तमित्यनेन विरोध इति सर्वथास्य पाठस्य निरवयवत्वं चिन्त्यम् । निरवय-
त्वेऽपि बोदाहरणान्तरं दर्शयितव्यम् । यथा —

पद्मोत्प्रेक्षाकरः कुर्वन्नपास्ततमसो दिशः ।

रविवर्मन् ! प्रतापस्ते भाति भास्वानिवापरः ॥

अत्र निमित्तभूतः पद्मोत्प्रेक्षाकरत्वादधर्मः श्लेषेण निर्दिष्टः । सादृश्याभिधाना-
दिति । उपमानोपमेययोः सादृश्यद्योतकत्वेवादेः सादृश्यधर्माभिधायिनः क्त्वा-
देर्वा प्रयोगात् । जाड्यमुद्रा इति । जाड्ये स्फुरितमपि । जाड्यभावेऽप्युपमा-
मर्थः । विषयविशिष्टोपादानवशेणोपादेयकमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यति । अतएव
आममन्तव्यापारः उत्प्रेक्षापरपर्यायोक्तमेवमानः । अपि तु वक्ष्यमाणत्वेन
सुविज्ञातत्वेन । अतएव जाड्यमुद्रा इति । अतएव । अतएव । अतएव ।
जात्युत्प्रेक्षायां । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।

“स वः पायादिन्दुर्नवविसलताकोटिकुटिलः
 रारैर्यो भूर्ध्वि ज्वलनकपिशो भाति निहितः ।
 सवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
 कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥”

अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् जातिरुत्प्रेक्ष्यते । क्रियोत्प्रेक्षा
 यथा —

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।”

अत्र लेपनवर्षणक्रिये तमोनभोगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । उत्तरे त्वर्थे —

“असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥”

इत्यत्रोपमैव, नोत्प्रेक्षा । गुणोत्प्रेक्षा यथा —

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
 अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥”

अत्र दुःखं गुणः । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा —

“पातालमेतन्नयनोत्सवेन विलोक्य शून्यं मृगलाञ्छनेन ।

वक्ष्यमाणेन द्योतकभेदेन भिन्नाः । जातिरुत्प्रेक्ष्यत इति । चन्द्रो विषयः ।
 अङ्कुरजातिस्वरूपं विषयी । कुटिलत्वाख्यो गुणो निमित्तगुणात्तम् । लेपने-
 त्यादि । तमोनभसी विषयी । लेपनवर्षणक्रियास्वरूपे विषयिणौ । व्यापना-
 दिक्रिया निमित्तं गम्यते । उपमैवेति । यत्र हि असत्पुरुषसेवादृष्टयोः साध-
 र्म्यत्वात् पण्डिते न भवेदाध्यवसायः । सैषेत्यादि । अत्र नूपुरं विषयः ।
 भ्रष्टं विषयी । मौनित्वं गुणे निमित्तगुणात्तम् । पाताल-
 मिति । चन्द्रस्वरूपं विषयी । कान्त्यादिगुणलक्षणं नि-

फलोत्प्रेक्षा यथा —

“चोलस्य चर्यातिपलायितस्य गालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।

अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन् द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥”

एवं वाच्योत्प्रेक्षाया उदाहरणं दिग् दत्ता । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा —

“महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ! सा अमाअन्ती ।

अणुदिगमण्णअस्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥”

इति । अमाअन्ती इत्यत्रावर्तमानेवेति तनूकरणे हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । एवं भेदान्तरैष्वपि ज्ञेयम् । “स्लिष्टशब्दहेतुर्को यथा —

लङ्कारान्तरनिरपेक्षमेवोत्प्रेक्षोत्थानम् । इह तूष्णरश्मौ दिशोश्च नायकव्यवहारसमारोपलक्षणसमासोक्तिसापेक्षत्वम् । तत्र च कपालाङ्कुरलक्षणस्य विषयिणोऽस्यन्तासत्त्वम् । इह तु नैवम् । यद्वा निमित्तोपादानानुपादानवशाद् भेदः । चोलस्येत्यादि । वनान्ता विषयः । दर्शनक्रियात्मकं फलं विषयी । विपाटनक्रिया निमित्तम् । महिलेत्यादे ।

महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग! सा अमाअन्ती ।

अनुदिगमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति ॥

अत्र विरहिणी विरहात् पतन्तीति क्रियायाः प्रतीतिः । तनूकरणक्रि-

१. ‘आणि दानि । प्र’ २. ‘त्यत्र च’ ३. ‘हे’ ४. ‘कोत्प्रेक्ष

अपे स्थितां विरहिणीम् । न वाधते यां शूलानां विधादिव जाड्यमुद्रा ।

तेषां वः सततं विधास्तु देवी सा शारङ्गं तुभापितकामधेनुः ॥

‘प्र’ क. ख. पाठ

“अनन्यसामान्यतया प्रतिद्वस्त्यामीति मीनां तामालिले सः।
अभूदहंपूर्विकागतासतीव भूषिः स्वस्वमार्गं गतम् ॥”

अत्र धर्मविषये मार्गणशब्दः श्लिष्टः। उपसोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

“कस्तूरीतिलकन्ति फालफलके देव्या मुखाभोरुहे
लोलम्बन्ति तमालबालमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।
याः कर्णे विकचोत्पलन्ति कुचयोरङ्के च कालागुरु-
स्थासन्ति प्रदिशन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विषः ॥”

अत्र यद्यपि ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विविलेके’ (वा० ३. १. ११)
इत्युपमानात् क्विविधावामुखे उपमाप्रतीतिः। तथाप्युपमानस्य
प्रकृते सम्भवौचित्यात् सम्भावनोत्थान उत्प्रेक्षायां पर्यवसानम्।
यथावा विरहवर्णने “केयूरायितमङ्गुलीयकैः” इत्यादौ। एषापि
समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि दृश्यते। हर्षचरितवार्त्तिके सा-
हित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदर्शेषु उदाहरोति इह तु ग्रन्थ-
विस्तरभयाद् न प्रपञ्चिता। सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा—

यात्मकं कार्यं निमित्तम्। उपमानात् क्विविधाविति। क्विप ‘उपमानादाचारे’
(३. १. १०) इति पाठेण विहितत्वाद् उपमानस्य कस्तूरीतिलकादेः प्रकृते सम्भ-
वौचित्यं च फालफलकादिनिषेधविशेषोपपन्नत्वाद्वाच्यम्। अत्र श्रीकण्ठकण्ठ-
त्विषे विषयः। कस्तूरीतिलकादिभिः शिवनिमित्तकं विषयम्। फालादिरूपानवि-
न्यते। अत्र निमित्तकं विषयं विन्यासः। अपि कथञ्चिद्

तदेवं प्रकारवैनिश्चयेणावशिष्टाणामुत्प्रेक्षायां हेतुत्प्रेक्षायां यस्य
 प्रकृतसत्त्वानिधो धर्मस्य हेतुत्प्रेक्ष्यते, स धर्मोऽध्यवसायवशा-
 दभिन्न उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वेनाश्रीयते । स च वाच्य एव
 नियमेन भवति । अन्यथा कं प्रति हेतुः स्यात् । यथा —
 “अपश्यन्ताविवान्योन्यम्” इत्यादौ । अत्र कपोलयोः प्रकृतयोः
 सम्बन्धित्वेनोपात्तस्य क्षामतागमनस्य हेतुरदर्शनमुत्प्रेक्षितम् ।
 हेतुफलं च क्षामतागमनं तत्र निमित्तम् । एवम्

“अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविह्वलपदुःखादिव वज्रमौनम्”
 इत्यत्र नूपुरगतस्य मौनित्वस्य यो हेतुर्दुःखित्वं, तदुत्प्रेक्षणे मौ-
 नित्वमेव निमित्तं ज्ञेयम् । एवं सर्वत्र । स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मी
 धर्म्यन्तरगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तत्रापि निमित्तभूतो धर्मः कचि-
 त्निर्दिश्यते । यथा “स वः पायादिन्दुः” इत्यादौ । अत्र कुटिलता
 निर्दिष्टैव । “वेलेव रागसागरस्ये”त्यादौ तु संक्षोभकारित्वादि
 गम्यमानम् । यत्र च धर्म एव धर्मगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तत्रापि
 निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । उपादाने यथा —

“प्राप्याभिषेकमेतस्मिन् प्रतितेष्टासति द्विपाम् ।

चक्रम्पे लोप्यमानाज्ञा भयविह्वलितेव भूः ॥”

शापः । प्रोक्तमित्यादिकम् । अत्रापि निमित्तत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।
 स्वर्गः । आगमनभौतिके भौतिके । अत्रापि निमित्तत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।
 वः । भिन्नयोस्त । अत्रापि निमित्तत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ।
 यदि ।

अत्र भूगतत्वेन विह्वलितत्वाख्यधर्मोत्प्रेक्षायां व्यापनादि निमित्तमुपात्तम् । अनुपादाने यथा — “लिंगातीव तमोऽङ्गानी”-
त्यादि । अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापना-
दि निमित्तं गम्यमानम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तम-
न्यदन्वेष्ट्यं स्यात् । न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्यो-
त्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् । तस्माद् यथो-
क्तमेव साधु । फलोत्प्रेक्षायां यदेव तस्य कारणं, तदेव निमित्तम् ।
तस्यानुपादाने कस्य तत् फलत्वेनोक्तं स्यात् । तस्मात् तत्र
निमित्तस्योपादानमेव । न प्रकारान्तरम् । यथा —

“रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाह्यानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥”

अत्राश्वपरिवर्तनफलस्योत्तरदिग्गमनं कारणमेव निमित्तमुपात्तम् ।
तदसावुत्प्रेक्षायाः कक्ष्याविभागः प्रचुरस्थितोऽपि लक्ष्ये दुरवधा-
रत्वादिह न प्रपञ्चितः । तस्याश्चेवादिशब्दवद् मन्येशब्दोऽपि

असिद्धत्वेन रागसागरवेलाया अनुपमानत्वम् । रथेत्यादि । अत्र रविर्विषयः ।
परिवर्तनं विषयी । उत्तरदिग्गमनक्रिया निमित्तम् । अश्वपरिवर्तनफलस्य अश्व-
परिवर्तनात्मनः फलस्येत्यर्थः । उदाहरणं । अत्रान्यासे तु निमित्तं तन्निमित्तम्,
तुमुन्वचत्वात् फलत्वं द्योतयति । अत्रान्यासे वा । उत्प्रेक्षायां

प्रतिपादकः । किन्तु त्प्रेक्षासासप्रधानावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्क-
मेव प्रतिपादयति । यथोदाहृतं प्राग् “अहं त्विन्दुं अन्यं”
इत्यादि ॥

एवमध्यवसायस्य साध्यतायामुत्प्रेक्षां निर्णीय सिद्धत्वे-
ऽतिशयोक्तिं लक्षयति —

अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ॥ २२ ॥

अध्यवसाये त्रयं भवति स्वरूपं विषयो विषयी च ।
विषयस्य हि विषयिणा निर्णीर्णत्वेऽध्यवसायस्वरूपोत्थानम् ।
तत्र साध्यत्वे स्वरूपप्राधान्यम् । सिद्धत्वे त्वध्यवसितप्राधा-
न्यम् । विषयप्राधान्यमध्यवसाये नैव सम्भवति । अध्यवसित-
प्राधान्ये चातिशयोक्तिः । अस्याश्च पञ्च प्रकाराः — भेदेऽभेदः,
अभेदे भेदः, सम्बन्धेऽसम्बन्धः, असम्बन्धे सम्बन्धः, कार्यका-
रणपौर्वापर्यविध्वंसश्च । तत्र भेदेऽभेदो यथा —

यिणोऽसत्यत्वप्रतीत्यादिः । वितर्कमेवेति । आख्यातत्वात् ॥

अथोत्प्रेक्षानन्तरमतिशयोक्तेर्लक्षणीयत्वे सङ्गतिमाह — एवमित्यादिना ।
अध्यवसितप्राधान्ये त्विति । तुशब्देन व्यापारप्राधान्यं भवति ज्ञाति ।
यद्यपि निगमित्येवोक्तं तत्प्राधान्यः तस्य कार्यत्वं, तथाप्यव्ययं तत्प्राधान्यं
निगमित्येव

नालमनश्मसि वगणे न कुत्रलये तानि कनकलतिकायाम् ।
मा च सुकु सुभगेत्यात्मातपरम्परा केयम् ॥”

अत्र मुखादीनां कमलाद्यैर्भेदेऽभेदः । अभेदे भेदो यथा —

“अण्णं लडहत्तणअं अण्णावि अ कावि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेहच्चिअ ण होइ ॥”

अत्र लडहत्वादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः । यथा वा —

“मग्गिअलद्धम्मि वलामोडिअचुम्बिए अप्पणा अ उवणमिए ।
एक्कम्मि पिआहरए अण्णोण्णा होन्ति रसभेआ ॥”

अत्राभिन्नस्यापि प्रियाधररसस्य विषयविभागेन भेदोपनिबन्धः ।
गम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा —

अण्णं इत्यादि ।

अन्यत् सौन्दर्यमन्यापि च कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥

अन्यत्वेन भेद इति । अन्यत्वाभिधानमुखेनैव स्वरूपभेदः प्रत्याख्यते ।
मग्गिअलद्धेत्यादि ।

मार्गितलये गलत्कारचुम्बिते आत्मना भेदाति ।
एकमिणमि प्रियाधरेऽन्येऽन्ये भवन्ति रसभेदाः ॥

विषयविभागो गौतमलब्धत्वादिविधिविशेषद्वारा । अत्र

“दाहोऽम्भःप्रसृतिम् । तर्पयवान् वाष्पः प्रणालोभितः
 श्वासाः प्रेक्षितदीपदीपकलिकाः पाण्डित्यं सर्वं नपुः ।
 किं चान्यत् कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
 हस्तच्छन्ननिखलचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥”

अत्र दाहादीनामम्भःप्रसृत्याद्यैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धः सिद्धत्वे-
 नोक्तः । कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसः पौर्वापर्यविपर्ययात् तुल्य-
 कालत्वाद् वा । पौर्वापर्यविपर्ययौ यथा —

“हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
 चरमं रमणीवल्लभ ! लोचनविषयं त्वया भजता ॥”

तुल्यकालत्वं यथा —

“अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।
 अयमागतश्च कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥”

भावः । एतदर्थमेवोदाहरणान्तरोपन्यासः । ‘पुष्पमि’त्यादेः ‘दाहोऽम्भःप्रसृतिम्’
 इत्यादेश्वोदाहरणयोर्भेदं दर्शयितुम् ‘अत्र सम्भावनये’ति ‘सिद्धत्वेने’ति चोक्तम् ।
 हृदयमित्यादि । अत्र मालतीहृदयस्य वल्लभकर्तृकाधिष्ठानं कामणं मदनवा-
 णकर्तृकाधिष्ठानत्वात् कार्यात् चरमभावित्वेन निर्दिष्टम् । अविरलविलो-
 लेत्यादि । अत्र कालागमनलक्षणस्य कामणस्य पथिकगेहिनीजनलक्षणस्य
 च कार्यस्य तुल्यकालत्वं स्पष्टम् । ननु विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिरध्यवसा-
 यः । अत्र प्रथम एव प्रकारे सम्बन्धे, नान्यथा भेद इत्यादि । अत्र तु-

एषु पञ्चसु भेदेषु भेदेऽपि लोकातिशयः विपरम् ।
 अत्र चातिशयात् फलं भेदेऽभेदादिवचना-
 दाध्यवसायः । तथाहि — “कमलमनममसी”त्यादौ वदनादीनां
 वास्तवं सौन्दर्यं कनिसमर्पितेन सौन्दर्येणाभेदेनाध्यवसितं भेदे-
 ऽभेदवचनस्य निमित्तम् । तत्र च सिद्धोऽध्यवसाय इत्यध्यव-
 सितप्राधान्यम् । न तु वदनादीनां कमलादिभिरभेदाध्यवसायो
 योजनीयः । अभेदे भेद इत्यादिप्रकारेष्वव्याप्तेः । तत्र हि “अ-
 ण्णं लडअत्तणअं” इत्यादौ सातिशयं लडहत्वं निमित्तभूतमभे-
 देनाध्यवसितम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदभिप्रायेणैवाध्यव-

ष्टये । अत आह— एषु पञ्चस्वित्यादि । लोकातिक्रान्तो गोचरो विषयो य-
 स्य तत् लोकातिक्रान्तगोचरम् । अत्र चेत्यादि । फलं भेदेऽभेदादिवचना-
 नाम् । प्रयोजकत्वात् सर्वप्रकारवर्तित्वेनानुवृत्तत्वात् फलत्वेन प्रार्तकत्वाद्वा
 निमित्तम् । तत्रेत्यादि । लौकिकस्य लोकोत्तीर्णेन सहाभेदाध्यवसायविषयत्वेन
 विवक्षित इत्यर्थः । प्रथमप्रकारेऽप्यध्यवसायस्य न मुखकमले विषयविषयिणौ,
 अपि तर्हीमे इत्याह— तथाहीत्यादि । मुखादिकमलाद्योर्विषयविषयित्वेऽनिष्ट-
 माह— न तु वदनादीनामित्यादिर्नो । निमित्तभूतमिति । अभेदे भेदवच-
 नस्य । अभेदेनाध्यवसितमिति । वास्तवलडहत्वेन । एवमन्यत्रापीति ।
 ‘मग्निज’ इत्यादौ सातिशयो रसः, ‘लावण्ये’त्यादौ लावण्यप्रकर्षः, ‘अस्या’
 इत्यादौ स्फोटकर्मः, ‘पुष्पाणि’त्यादावधरास्पितकान्तिः, ‘दाह’ इत्यादौ दाहा-
 दिप्रकर्षः, ‘हृदयपविष्टिपि’त्यादौ ‘अविरल’ इत्यादौ च कर्मकान्तौ
 तावन्ध्यवत भेदप्रचं च वास्तवं रसादाभिरभेदेनाध्यवसितानि । तदभिप्रायेण

प्रतिप्राधान्यम् । प्रकारपदमध्यात् कार्यकारणभावेन यः प्रकारः स कार्यकारण इति लङ्कारप्रस्तावे प्रपञ्चनार्थं लक्षयिष्यते ॥

एवमध्यवसायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्रया अलङ्कारा इदानीमुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैविध्ये पदार्थगतमलङ्कारद्वयं क्रमेणोच्यते —

औपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे तुल्ययोगिता ॥ २३ ॥

इवाद्यप्रयोगे औपम्यस्य गम्यत्वम् । तत्र प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां वार्थानां समानगुणक्रियाभिसम्बन्धेऽन्विता र्था तुल्ययोगिता । यथा —

सातिशयलटहत्वाद्यभिप्रायेण । लक्षयिष्यत इति । इह तु वचनमन्यैरतिशयोक्तिभेदेत्वेन लक्षितत्वात् ॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्यादि । वैदक्षिकस्य वास्तवस्य वोपमानोपमेयभावसारोपाध्यवसायावन्तरेण गम्यत्व इत्यर्थः । तत्रेह वैदक्षिकत्वम् ।

अथ वास्तवत्वम् । प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां चेति पदद्वयमपि तिष्ठति, तयोपम्येति शेषः । एवं दीपकेऽपि प्रस्तुतप्रस्तुतयोः प्रस्तुतप्रस्तुताया याते द्रष्टव्याह—
 आह—तुल्ययोगिता इति । आ

१. 'वार्थ', २. 'मर्थानामप्रा', ३. 'वा स' के. ख. पाठः. ४. 'वास',
 ५. 'देत', ६. 'अ' ख. पाठः.

“सज्जातपत्रप्रकराञ्चितानि सपुद्गहन्ति स्फुटपाटलत्वात् ।

विकस्वराण्यर्कप्रभावाद् दिनानि पद्मानि च वृद्धिर्नीयुः ॥”

अत्र ऋतुवर्णनस्य प्रकान्तत्वाद् दिनानां पद्मानां च प्रकृतत्वम् ।
वृद्धिगमनं क्रिया । एवं गुणैऽपि ।

“योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वङ् मृगाजिनम् ।

उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥”

अत्रोचितत्वं गुणः । अप्राकरणिकानां यथा —

“धावच्चदध्वपृतनापतिर्तं मुखेऽस्य

निर्निद्रनीलनलिनच्छदकोमलाङ्गया ।

भग्नस्य गूर्जरनृपस्य रजः कयापि

तन्व्या तवासिलतया च यशः प्रमृष्टम् ॥”

अत्र गूर्जरनृपं प्रति नायिकासिलतयोरप्राकरणिकत्वम् । प्रमा-
र्जनं क्रिया । गुणो यथा —

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥”

धर्मयोगत्वात् । सज्जातत्वात् । दिनपक्षे सज्जातानामपत्राणां प्रकारैरञ्चितानि,

यानि तानि शास्त्रेण विज्ञेयानि । तेषां नि । ‘नपुं ।

अत्र कठोरत्वं गुणः । एवमेवा चतुर्विधा व्याख्याता ॥

प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्व्यस्तत्वे तुल्ययोगितां प्रतिपाद्य समस्त-
त्वे दीपकमुच्यते —

प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां च दीपकम् ॥ २४ ॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्याद्यनुवर्तते । प्राकरणिकाप्राकरणि-
कवर्गस्य मध्यादेकत्र निविष्टः समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकाराद्
दीपनाख्याद् दीपसादृश्येन दीपकाख्यालङ्कारोत्थापकः । तत्रेवा-
द्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमानः । स च वास्तव एव ।
पूर्वत्र तु शुद्धप्राकरणिकत्वे शुद्धप्राकरणिकत्वे वा वैवक्षिकः,
प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वे प्रभावितत्वादुपमानोपमेयभावस्य ।
अनेकस्यैकक्रियाभिसम्बन्धादौचित्यात् पदार्थगतत्वोक्तिः । वस्तु-

नपुंसकेन— '(१. २. ६९) इत्यादिना नपुंसकत्वम् । चतुर्विधेति । गुणक्रि-
याविषयत्वेन प्रकृताप्रकृतनिष्ठत्वेन च ॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्याद्यनुवर्तते इति । आदिशब्देन पदार्थगतत्वे-
नेति समानधर्माभिसम्बन्ध इति च गृह्यते । एकत्रेति । प्राकरणिकेऽप्राकरणि-
के वा । दीपनाख्याद् दीपसादृश्येनेति । अनेन दीपयतीति ण्वुलि वा दीप इवे-
ति 'संज्ञायां कम्' (५.३.७५) कस्येति निमित्तं दर्शिता । यदर्थयामी-
त्यतो हि दीपः पटादीनिपि प्रकाशयति । पूर्वत्र तुल्ययोगितायाम् । अनेकस्येत्या-
दि । 'रेहइ' इत्यादि विहितोक्तं कर्मभूतेऽपि कर्मक्रियायां हेतुत्वेन प्रयोगः ।

१. 'ताप्र', २. 'त्र शु', ३. 'त्र शु', ४. 'त्वेऽपि वा', ५. 'त्वभावित्वा'

६. ख. पाठः, ७. 'घ', ८. 'स्वामक्षयरा' ख. पाठः.

तस्तु वाच्यार्थगतत्वंम् । तत्रादिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्यै प्र-
वृत्तानादिमध्यान्तदीपकाख्यास्त्रयोऽस्य भेदाः । कपोणोदाहरणं—

“रेहइ मिहिरेण णहं रसेण कव्वं सरेण जोव्वणअम् ।

अमएण धुणीधवओ तुमए णरणाह ! भुवणमिणंम् ॥”

यथा वा—

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥”

च सम्बन्धात् । औचित्यादिति । क्रियाया एकत्वेनौचित्यम् । वस्तुतस्त्विति ।
क्रियाया आवृत्त्यान्वयेन मिहिरहेतुकनभश्शोभनादिभिः वर्णनीयहेतुकभुवन-
शोभनसादृश्यस्य गम्यमानत्वात् । रेहईत्यादि ।

शोभते मिहिरेण नभो रसेन काव्यं स्मरेण यौवनम् ।

अमृतेन धुनीधवः (समुद्रः?) त्वया नरनाथ ! भुवनमिदम् ॥

अत्र राज्ञः प्रस्तुतत्वम् । मिहिरादीनामप्रस्तुतत्वम् । सञ्चारपूतानीत्यादि ।
आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेनेत्यादिवचनात् समानधर्मस्यादिवाक्यादिवर्तित्व-
मेत्यादिदीपकत्वादौ प्रयोगणम् । उदादिभिश्च तथैवाङ्गीकृतम् । अत्र
उदाहरणे वाच्यार्थगतत्वेन धर्मस्यै प्रवृत्तानादिमध्यान्तदीपकाख्यास्त्रयोऽस्य भेदाः ।
कपोणोदाहरणं—

१. 'रेहइ' 'मिहिरेण' 'णहं' 'रसेण' 'कव्वं' 'सरेण' 'जोव्वणअम्' 'अमएण' 'धुणीधवओ' 'तुमए' 'णरणाह' 'भुवणमिणंम्' ॥

६. 'तुः ॥ यथा वा

“किंवाण धण णाआण फणामणी केसराइ सीहाणं ।

कुलवालिआण अ थणा केत्तो वप्पन्ति अमुआणं ॥”

“किंवाण धण णाआण फणामणी केसराइ सीहाणं ।

कुलवालिआण अ थणा केत्तो वप्पन्ति अमुआणं ॥”

एवमेकक्रियामयं दीपकं निर्णीतम् । अत्र च यथानेककारकग-
तत्वेनैका क्रिया दीपकं, तथानेकक्रियागतत्वेनैकं कारकम् ।
यथा —

स्य बहुत्वस्यानियमप्रदर्शनार्थः । यथा वा विसमअओ चिअ इत्यादौ । यथा
केत्येतत् सञ्चारपूतानीत्यतः पूर्वं पठनीयम् । विसमअ(ओ) इत्यादि ।

विषमय एव केपामपि केपामप्यपक्रामत्यमृतनिर्माणः ।

केपामपि विषामृतमयः केपामप्यविषामृतमयः कालः ॥

अत्र दुःखिनि वृत्तरि विषमयकालापक्रमणस्य प्रस्तुतत्वम् । इतरेषामप्रस्तु-
तत्वम् । अत्र वोलेइत्यस्य मध्यवाक्यवृत्तित्वाद् मध्यदीपकम् । किंवाण
इत्यादि ।

कृपणानां धनं नांगानां फणामणयः केसराणि सिंहाणाम् ।

कुलपालिकानां च स्तनाः कुतो गृह्यन्तेऽमृतानाम् ॥

गृह्यन्ते अमृतानि । अत्र चेत्यादि । एत-
न्निष्ठा यथा नचप्रसृत्यनेककारकगतत्वेन दीपकं भवतीत्यर्थः । एकं कार-

वप्पन्ति ॥, २. 'या दी', ३. 'विषमयः', ४. 'त्र य', ५.

ख. पाठः. ६. 'धम् । य' ख. पाठः. ७. 'समयनि' ख. ग. पाठः. ८. 'तः का' क. पाठः.

९. 'चो' ख. पाठः. १०. 'भुजगा' क. पाठः. ११. 'णि च सि' ख. पाठः. १२. 'तः

सृश्यन्ते' क. पाठः. १३. 'स्यावान्तर्गत' १४. 'पत्व' ख. पाठः.

“साधूनां कुतूहलं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलं कस्य च चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥”

अत्रोपकरणाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेन कुतूहलावाशेष्टमेकं मनो निर्दिष्टम् । छायान्तरेण तु मालादीपकं प्रस्तावान्तरे लक्षयिष्यते ॥

कथिति । दीपकमित्यनुपङ्गः । साधूनामित्यादि । ‘न कुतूहलं कस्य मनः’ इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धे मध्यदीपकत्वम्, उत्तरेण त्वन्तदीपकत्वम् । उपकरणादीत्यादिशब्देन लक्ष्मीदर्शनादयो गृह्यन्ते । अत्र च महात्मचरितश्रवणस्यैव कविसंरम्भगोचरत्वात् प्रस्तुतत्वमभिसन्धाय सामान्यलक्षणं योजयितव्यम् । अथवेदं स्पष्टमुदाहरणं —

सङ्ग्रामधीरेण सहेतरेषां महीक्षितां कः स्तुतिमारभेत ।

स्मरेदनु खर्तुमगम्यवृक्षान् मन्येत शैलान्तरवच्च मेरुम् ॥

अत्रादिवाक्ये क इति कर्तृकारकं निर्दिष्टम् । मध्ये यथा —

पदान्तरिक्षं परिमातुमिच्छेद् दोर्भ्यां समुद्रं क इवोत्तिर्तिर्पेतु ।

सङ्ग्रामधीरस्य गुणांश्च वर्णैः पञ्चाशता वर्णयितुं यतेत ॥

अन्ते यथा —

सेवितुमिह पदनाथं पार्श्वे पत्युर्दिवौकसां स्थातुम् ।

सङ्ग्रामधीरस्य गुणांश्च वर्णैः पञ्चाशता वर्णयितुं यतेत ॥

वाक्यार्थगतं सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्
निर्देशो प्रतिवस्तूपमा ॥ २५ ॥

पदार्थारब्धो वाक्यार्थ इति पदार्थगतालङ्कारानन्तरं
वाक्यार्थगतालङ्कारप्रस्तावः । तत्र सामान्यधर्मस्येवाद्युपादाने
सकृन्निर्देशो उपमा । वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्निर्देशोऽपि सैव ।
इवाद्यनुपादाने सकृन्निर्देशो दीपकतुल्ययोगिते । असकृन्निर्देशो
तु शुद्धसामान्यरूपत्वं विस्वप्रतिविस्वभावो वा । आद्यः प्रकारः
प्रतिवस्तूपमा, वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थवाचित्वे प्रतिवाक्यार्थ-
मुपमा साम्यमित्यन्वर्थाश्रयणात् । केवलं काव्यसमयात् पर्या-
यान्तरेण पृथङ् निर्देशः । द्वितीयप्रकाराश्रयेण दृष्टान्तो वैक्ष्यते ।
तदेवमौपम्याश्रयेणैव प्रतिवस्तूपमा । यथा —

“चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि ।

आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥”

वाक्यार्थगतत्वेनेत्यादि । सैव उपमैव । असकृन्निर्देशो त्विति ।
इवाद्यनुपादाने चेति शेषः । अत्र चौपम्यस्य गम्यत्व इत्येतदनुवृत्तेरिवादेरनु-
पादानम् । शुद्धेत्यनेन ‘तस्यापि विस्वप्रतिविस्वकृतया निर्देश’ इति दृष्टान्ते
वक्ष्यमाणत्वादत्र तद्रहितं सामान्यं गृह्यत इत्याह । प्रतिवाक्यार्थमिति ।
प्रतिवाक्ये उपमेयवाक्ये च साधारणधर्मात् निर्देशात् । काव्यसमया-
त् पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेणैति । पन्नात् कथितपदस्य दुष्टताभि-
क्ष्यापि पर्यायत्वात् । द्वितीयपदस्य पर्यायान्त-
रिति । विस्वप्रतिवि- निपुणपदेनेत्यनेन पर्या-

अत्र तदुक्तं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये, उपमेयवाक्ये तु निपुणपदेन निर्दिष्टः । न केवलमियं साधर्म्येण, यावद् वै-
धर्म्येणापि दृश्यते । यथात्रैवोच्चरार्धस्थाने

“विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि”

इति पाठे ॥

तस्यापि विश्वप्रतिविश्वतया निर्देशे दृष्टान्तः ॥ २६ ॥

तस्यापि, न केवलमुपमानोपमेययोः । तच्छब्देन सा-
मान्यलक्षणो धर्मः प्रत्यवमृष्टः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
द्विविधः । आद्यो यथा —

“अविघर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ।

दैवी वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥”

अत्र यद्यपि ज्ञानाख्य एको धर्मो निर्दिष्टः, तथापि नैतन्निब-
न्धनमौपम्यं विवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं, तत्राविध-

र्षयति । यावद् वैधर्म्येणेति । आवन्तीत्यादि । निपुणाभावेन
पदोपेक्षया वैधर्म्यम् ॥

। पूर्वार्धे

। अन्तः

। अन्तः

लङ्घनादावस्त्येव दिव्यवागुपासनादिना प्रतिविम्बनम् । द्वितीयो यथा —

“कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया
किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्
न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥”

अत्र निहतत्वादेः स्थानादिना वैधर्म्येण प्रतिविम्बनम् ॥

सम्भवतासम्भवता वा वस्तुसम्बन्धेन गम्य-
मानं प्रतिविम्बकरणं निदर्शना ॥ २७ ॥

प्रतिविम्बप्रस्तावेनास्या लक्षणम् । अत्र क्वचित् सम्भवन्नेव व-
स्तुसम्बन्धः स्वसामर्थ्याद् विम्बप्रतिविम्बभावं कल्पयति । क्वचित्

अविधिलङ्घनादावित्यादिशब्देन पातालनिमग्नतनुत्वं गृह्यते, दिव्यवागुपासना-
दीत्यादिशब्देन गुरुकुलक्लिष्टत्वम् । निहतत्वादेरित्यादिशब्देन मनःकर्मकं गर्वा-
भिमुखीकरणं, स्थानादीत्यादिशब्देनोदयाद्रिमौलिताप्राप्त्यभावश्च गृह्यते ॥

सम्भवतेत्यादि । निदर्शनाया गम्यमानप्रतिविम्बनत्वं तान्त्रिकलक्ष-
णम् । सम्भवतेत्यादिना तस्या भेदनिर्देशः । वस्तुशब्देन पदार्थो वाक्यार्थ-
व्यभिचारे । गम्यमानमित्यनेन दृष्टान्ताद् व्यावृत्तिः । एतद् हि प्रकृताप्रकृत-
व्यभिचार्योर्निर्दिष्टप्रतिविम्बभावरूप एव तद्वत्त्वम् । इह तु प्रकारान्तरम्

अत्र त स्मरचापसम्बन्धिन्या लीलाया वस्त्वन्तरभूतेनेन्दुना स्पर्श-
नमपि । तत्र लीलानिष्ठरीं लीलामवगमयतीत्यदूरविप्रकर्षाद्
विश्वप्रतिविम्बनमुक्तम् । एवापि पदार्थवाक्यार्थवृत्तिभेदाद् द्वि-
धा । पदार्थवृत्तिः समनन्तरमुदाहृता । वाक्यार्थवृत्तिर्यथा —

करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्तकत्वं, कारीपोऽग्निरध्यापयतीत्यादौ कारीपोऽग्नि-
निवात एकान्ते सुप्रज्वलितः शीतकृतमध्ययनविरोधिनमुपद्रवमपनयन् अस-
त्यामपि भयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तावध्ययन आनुकूल्याचरणेन प्रवर्तको
भवति । तत्र पर्वतकर्तृकमागतस्य रवेः शिरसा धारणं गृहमेधिनां सद्धिपयाति-
थेयीकर्तव्यतावबोधेऽनुकूलमिति पर्वतस्यानुकूल्याचरणेन प्रवर्तकत्वमिति ।
तत्र शैलस्य गृहमेधिषु रवेः सत्सु शिरसा धारणस्यातिथेय्याः करणे च प्रति-
विम्बनम् । अत्र च स्मरचापेत्यादिना वस्तुसम्बन्धस्यासम्भवं दर्शयति ।
लीलानिष्ठरीणिलयेन प्रतिविम्बनम् । ननु स्मरचापेन्दुसम्बन्धिन्योलीलयोरे-
कजातीयत्वेनात्यन्तभेदाभावात् कथं विश्वप्रतिविम्बभावः । अत आह — अ-
दूरविप्रकर्षादिति । सत्यम् । धर्मभेदोपाधिकं धर्मभेदमाश्रित्य विश्वप्रति-
विम्बभाव इत्यदोषः । अथवा विशिष्टयोरिन्दुस्मरचापयोरेव विश्वप्रतिविम्ब-
भावोऽवगम्यते । स कथं लीलानिष्ठत्वेनेत्याशङ्क्याह — अदूरविप्रकर्षात् ।
धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराद् धर्मिगतो विश्वप्रतिविम्बभावो धर्मगतत्वेनोक्त इत्य-
दोषः । यद्वा उपात्तयोरेव विश्वप्रतिविम्बभावः । अत्र चानुपात्तया इन्दुलीलया
विश्वप्रतिविम्बभाव इत्यत आह । सत्यम् । अनुपादानेऽपि सा-
दृश्यादिति । गम्यमानौपात्तत्वात् गम्यमानपतिविम्बनतैपात्तो-
त्तर्यः । अत्रमिति । अव्याप्तिरिति । इन्दुस्मरचापलीलयो-

त्वत्पादनखरत्नानां यदलङ्कारमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेन पाण्डरीकरणं विधोः ॥”

केचित् तु दृष्टान्तालङ्कारोऽयमित्यूचुः । तदसत् । निरपेक्षयोर्वा-
क्यार्थयोर्हि विम्बप्रतिविम्बभावे दृष्टान्तः । यत्र तु प्रकृतवा-
क्यार्थे वाक्यार्थान्तरमध्यारोप्यते सामानाधिकरण्येन, तत्र सम्ब-
न्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता, न दृष्टान्तः । एवं च

“शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥”

इत्यत्र दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या । उक्तन्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । इयं
चोपमेय उपमानवृत्तस्यासम्भवात् प्रतिपादिता पूर्वैः । वस्तुत-
स्तूपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवादपि सम्भवति । उभयत्रापि सम्ब-
न्धविघटनस्य विद्यमानत्वात् । तद्यथा —

निरपेक्षयोरिति । अत्र च सापेक्षत्वं यदिदमोपादानात् स्फुटमेव । प्रकृतवा-
क्यार्थे अलङ्कारकरणके पादनखरत्नकर्मके मार्जने । वाक्यार्थान्तरं श्रीखण्डलेप-
करणकं विधुर्मकं पाण्डरीकरणम् । अध्यारोप्यत इति, यदिदमोरेषाविषयत्वेन
सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । अन्यैश्च दृष्टान्तत्वेन दर्शितस्योदाहरणस्य निदर्श-
नात्वमेवादिति । उक्तन्यायेनेति । उक्तन्यायेन निदर्शनात् । उदाहरण-
रूपेण च निरपेक्षत्वाभावात् । पूर्वैः उक्तमिति । उपमेये इत्यादौ ।
उपमानवृत्तस्योपमानेऽसम्भवादपि सम्भवति । तद्यथा —

“वियोगे मौढनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।

अलक्ष्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥”

अत्र गण्डतलं प्रकृतम् । तद्धर्मस्य पाण्डिम्नः खर्जूरीरेणुष्वस-
म्भवादौपम्यप्रतीतिः । एषं च प्रकारः शृङ्खलान्यायेनापि सम्भ-
वति । यथा —

“मुण्डसिरे वोरफळं वोरोवरि वोरअं थिरं धरसि ।

विग्गुच्छाअइ अप्पा णालिअळेआ छळिज्जन्ति ॥”

इयमपि कचिन्मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा —

“अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं

स्थलेऽव्जसवरोपितं सुचिरमूपरे वर्पितम् ।

श्वपुच्छसवनामितं वधिरकर्णजल्पः कृतः

कृतान्धमुखमण्डना यदबुधो जनः सेवितः ॥”

मर्थमुदाहरणे योजयति । शृङ्खलान्यायेन रशनाक्रमेण । मुण्डेत्यादि ।

मुण्डशिरसि वदरफलं वदरस्योपरि वदरं स्थिरं धारयसि ।

विडम्ब्यत आत्मा धूर्तच्छेकाश्छल्यन्ते ॥

अत्र च प्रथमं इत्यर्थः । अत्र छेकच्छलनं मुण्डशिरसि वदरफलधा-

रस्योपरि वदरस्योपरि वदरवचाशक्यमित्यर्थः । गालपापी-

नि । गालिनि गाल्यार्थे कृतां वाक्यार्थानामध्यारोपात् । अ-

वि । अत्राबुधजनः । अरण्ये वाक्यार्थेऽरण्यरुदितकरणादयो

पिताः । अत्र प्रतिभिः स्यैव गम्यत्वं,

कचिन् पुनर्निषेधसामर्थ्यादाशित्याः प्राप्तेः सम्बन्धानुप-
पत्त्यापि निदर्शना भवति । यथा —

“उत्कोपे त्वयि किञ्चिदेव चलति द्राग् गूर्जरक्षमाभृता
मुक्ता भूर्न परं भयान्मरुजुपां यौवत् तदेणीदृशाम् ।
पद्भ्यां हंसगतिर्मुखेन शशिनः कान्तिः कुचाभ्यामपि
क्षामाभ्यां सहसैव वन्यकरिणां कुम्भस्थलीविभ्रमः ॥”

अत्र मुक्तेति निषेधपदम् । तदन्यथानुपपत्त्या पादयोर्हंसगति-
प्राप्तिराक्षिप्यते । सा च तयोरनुपपन्ना सती सादृश्यैववगमयती-
त्यसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धना निदर्शना ॥

भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये
वा व्यतिरेकः ॥ २८ ॥

अधुना भेदप्राधान्येनालङ्कारकथनम् । भेदो वैलक्षण्यम् ।

गमकस्यापि सम्बन्धविघटन(स्यापी?स्ये)ति दर्शयति — कचिन् पुनरि-
त्यादिना । निषेधसामर्थ्यादिति । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । उ-
त्कोप इत्यादौ नञाद्यप्रयोगान्निषेधप्रतीतिः कुतस्येत्यत आह — मुक्तेतीति ।
तदन्यथानुपपत्त्येति । अनुपात्तस्य मोक्षात्प्राप्तात् । या चेति । तिप्रा-
प्तिः । तयोः अनुपपत्त्येति । तदनुपपत्त्येति । तदनुपपत्त्येति । तदनुपपत्त्येति ।
सादृश्यगति । हंसगतिः सादृशी मन्दा गतिमुक्तव्यथः । एव शशिकास्यादावपि
द्रष्टव्यम् ।

रत्नविभ्रमः । रत्नविभ्रमः । रत्नविभ्रमः । रत्नविभ्रमः । रत्नविभ्रमः ।

भवति । उपमानादुपमेयस्याधिक्ये न्यून-
गुणत्वे वा भावात् । विपर्ययो न्यूनगुणत्वम् । क्षीणोदा-
हरणं —

“दिग्भवः पद्मलताविलासमक्षणां सहस्रस्य मनोहरं ते ।
वापीषु नीलोत्पलिनीविकासरम्यासु नन्दन्ति न पटूपदौघाः ॥”
“क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥”

अत्र विकस्वरनीलोत्पलिन्यपेक्षयाक्षिसहस्रस्य पद्मलताया वैल-
क्षण्यमधिकगुणत्वम् । चन्द्रापेक्षया च यौवनस्य न्यूनगुणत्वम् ।
शशिवैलक्षणेन गतस्यापुनरागमनात् ॥

उपमानोपमेययोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशेऽपरस्य
सहार्थसम्बन्धे सहोक्तिः ॥ २९ ॥

भेदप्राधान्य इत्येव । गुणप्रधानभावनिमित्तकमत्र भेद-
प्राधान्यम् । सहार्थप्रयुक्तश्च गुणप्रधानभावः । उपमानोपमेयत्वं

रेखाह— अधिकगुणत्व इत्यादिना । अधिकगुणत्वमिति । तच्च पटूपदाना-
मनन्दनोपेतितम् । यौवनस्य न्यूनगुणत्वमिति । अत्राप्यस्यैर्यापेक्षया
चन्द्रापेक्षया यौवनमन्यत इति लक्षणे विपर्ययग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्ये । न-
भिन्ने यत्कर्तृपक्षेपतीतेर्भेदप्राधान्यं स्फुटम् ॥

अत्राप्यस्यैरेखाह— गुणप्रधान

“अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि”
 अस्तगमनं श्लिष्टम्, अस्तमित्यस्योभयार्थत्वात् । तदन्यथा-
 रूपा यथा —

“कुमुददलैः सह सम्प्रति विघटन्ते चक्रवाकमिथुनानि”

अत्र विघटनं सम्बन्धिभेदाद् भिन्नं, न तु श्लिष्टम् । एतद्विशेष-
 परिहारेण सहेक्तिमात्रं नालङ्कारः । यथा —

“अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥”

इत्यादौ । एतान्येव कर्तृसाहित्ये उदाहरणानि । कर्मसाहित्ये
 यथा —

श्लेषाश्रयः । कर्त्रादीत्यादिशब्देन कर्मादिपरिग्रहः । अस्तगमनमिति । अस्त-
 शब्दस्य शैलविशेषनाशयोर्वाचकत्वात् । तदन्यथारूपा अश्लेषभित्तिका(अ?)
 भेदाध्यवसायमूला । कुमुददलैरित्यादि । अत्र श्लेषाभावमभेदाध्यवसायार्थं
 भेदं च दर्शयति — विघटनं सम्बन्धीत्यादिना । एतद्विशेषेति । प्रथमनिर्दि-
 ष्टमतिशयोक्तेः प्रकारद्वयं प्रत्यवमृश्यते । एतानीत्यादि । अपराधसन्तापादीनां
 वर्धनादौ कर्तृत्वात् । एवं कर्तृकर्मणोः साहित्यमुदाहरणम् । करणसाहित्ये

अशेषैरिषुभिः सांभुपायैः फलशालिभिः ।

सङ्गासधीनाः भिनत्ति हृदयं ॥

इत्ये यथा —

अक्षरमन्त्रमिन्दुरागनाभिः सह सुपर्वतरूपीभिः ।

अतः प्रतनाभ्यस्तिष्ठते द्विपां वर्गः ॥

“द्युजनोऽस्य सार्धं यस्याजौ तारकामये ।

चक्रे वक्राभ्यानेन प्रेयेणात्तमनोर ॥”

अत्र करोतिक्रियापेक्षया द्युजनस्य सृत्योश्च कर्मत्वम् । इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा —

“उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं

भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।

वैदेह्या मनसा समं च सहसाकृष्टं ततो भार्गव-

प्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुः ॥”

अपादानसाहित्ये यथा—

अधिसमरसाततज्ये रविवर्मन् ! कार्गुके त्वयाकृष्टे ।

आसन्नं द्विपासुरस्तस्तरुणीनां लोचनैः समं पतति ॥

समरगतो यदुनाथः सह दुष्प्रसहेन वैरिवर्गेण ।

सुभगानवाप्तिजनुपः सुरसुदृशां निप्रहन्ति दुःखस्य ॥

अत्र निप्रहन्त्यपेक्षया कर्मत्वेऽपि शेषत्वेन विवक्षितयोर्दुःखवैरिवर्गयोः सा-
हित्यम् । अधिकरणसाहित्ये यथा —

शास्त्रेषु रमते सार्धं शत्रौ विवर्तितेऽपि ।

रावर्ममहीपादः ।

। शत्रौ विवर्तिते

। शत्रौ विवर्तिते

॥

“प्रत्यक्षा मधुनेव काननमयी नैव तर्पय्युता

शुक्तिर्गोवितकवजितेव कविता माधुर्यहीनेव च ।

येनैकेन विना तदा न शुशुभे चालुक्यराज्यस्थितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यारित वाग्विस्तरः ॥”

अत्र च विनाशब्दप्रयोगमन्तरेण विनार्थविवक्षा यथाकथञ्चि-
दपि निमित्तीभवति । यथार्थं सहोक्तौ सहार्थविवक्षा । एवं च—

“निरर्थकं जन्म गतं नालिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव दृष्टा विबुद्धा नलिनी न येन ॥”

इत्यादौ विनोक्तिरेव । तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनो-
ऽशोभनत्वप्रतीतिः । इयं च परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्काराति-
शयकृत् । यथोदाहृते विषये । द्वितीया यथा—

च प्रतिपादनाय निदर्शनद्वयमिति वदता का श्रीरत्नस्य श्रीरस्थिरेत्यर्थोऽभि-
हितः । प्रत्यक्तेति । पूर्वत्र प्रतिश्लेषार्थेन किंशब्देन शोभनत्वाभावः प्रतीयते ।

इह न शुशुभे इति साक्षाज्जिदिश्यते । विनाशब्दप्रयोगमिति । अत्र विनाशब्दग्रहणं

निवृत्तिवाचिनो रहितादिशब्दस्याप्सुपलक्षणम् । यथा सहोक्ताविति । उदा-

मुखेन सहशब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थविवक्षायां सहोक्त्यलङ्कारो दर्शयति । एवं च

विनाशब्दाप्रयोगेऽपि विनार्थविवक्षायां विनोक्तिरेव । विनोक्तिरेवेति । विना

शब्दाद्यभावेऽपीति शेषः । यदा न तु शब्दोऽस्ति तदा विनोक्तिरेवेति ।

कवेः संरम्भादिति भावः । अशोभनत्वप्रतीतिः शोभितत्वाभावात्प्रतीतिरत्यर्थः ।

विवक्षा

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा

रोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥”

अत्र निशाशशिनोः श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकव्यवहारप्रतीतिः । अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकताख्यधर्मविशिष्टयोः प्रतीतिः । साधारण्येन यथा —

“तन्वी मनोरमा बाला लोलाक्षी पुष्पहासिनी ।

विकासमेति सुभग ! अवदर्शनमात्रतः ॥”

विलोलनक्षत्रं विलोकनीनिकं च । तथेति । इदिति कामसूत्रोक्तचुम्बनादि-
प्रकारातिशयेन च, तादृशस्यैव चुम्बनादेस्तारकातरलतादिहेतुत्वात् । इति नम्
आक्रान्तं चुम्बितं च । मुखसारम्भो वक्रं च । समस्तं सकलं मिश्रितं च ।
तिमिरांशुकं तिमिरमंशवश्च रविसम्बन्धिनः, तिमिरसदृशं प्रौढाङ्गनोचितं
नीलवसनं च । तथा निशया हेतुभूतया, लक्षणक्रियां प्रति कर्तृभूतया नायि-
कया च । पुरोऽपीति । प्राच्यामग्रतश्च । रागात् सन्ध्यारुणिष्णः । अनन्तर-
मिति शेषः । अनुरागादित्येव । गलितं प्रशान्तं भ्रष्टं च । लक्षितं, न केनचि-
दित्यर्थात् । प्रभातसन्धानान्तरं प्राच्यां गलितमपि तिमिरमिश्रं सूर्याशुजाल-
गुदयरक्तेन्दुकरसम्पृक्तनैशतमोयुक्तत्वाद् रात्रिमुखस्य गलितत्वेन न लक्षितम-
पि स्थितमिवावृद्धित्यर्थः । नायिकापक्षे गलितमपि न नायक गलितं नायक-
सिन्धु, अपितु त्रीतमपि नैत्यर्थः । ननु कथमत्र नायकता प्रतीतिः, न
नायिकापक्षे इत्यत्र आह — नायिकापक्षेति । नायिकापक्षे तु नायिका
नयनपर्यायान्तं कमलादरूपमेव पात्रान्यनं प्रतीयत । तन्नात्याद । पुष्प-
हासिनीति । नायिकापक्षे लोलाक्षीति । नायिकापक्षे तु नायिका

अयेण कृते योजने पश्चात् पूर्ववत् समासान्तरमहिमा
तीतिर्ज्ञेया । समासान्तराश्रयेणात् समा-
साविशेषणत्वं भवदपि न समासोक्तेः प्रयोजकम् । एकदेशवि-
वर्तिरूपकमुखेनैवार्थान्तरप्रतीतिस्तस्या वैयर्थ्यात् । न च प्राङ्नि-
दर्शितोपमासङ्करविषय एष न्यायः । उपमासङ्करयोरेकदेशवि-
वर्तिनोरभावात् । तच्चैकदेशविवर्तिरूपकमश्लेषेण श्लेषेण च
भवतीति द्विविधम् । अश्लिष्टं यथा —

“निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किन्नु वान्तश्चन्द्रो मयेत्यार्ततरं ररास ॥”

अत्र निरीक्षणात्तुगुण्याद् विद्युन्नयनैरिति रूपके सिद्धे पयोदस्य

समासाश्रयेणेति । दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेति दन्तप्रभा एव पुष्पाणीत्यनिय-
मेन । पूर्ववदिति । दन्तप्रभासदृशैरित्यर्थः । ननु विशेषणसाम्यस्यौप-
म्यगर्भत्ववद् रूपकगर्भत्वमपि निमित्तं किं न स्यादित्यत आह — रूपकगर्भ-
त्वेनेत्यादिना । समासान्तराश्रयणादिति । सदृशादिमध्यमपदलोपवत्समासापे-
क्षया रूपकसमासस्य समासान्तरत्वम् । तस्याः समासोक्तेः । तुल्यन्यायतयौ-
पमाप्राप्त्या अपि समासोक्तेः प्रतीक्षेपो नाशङ्कनीय इत्याह — न चेत्यादिना ।

ननु समासान्तराश्रयणोक्तिः स्यात्तुल्यन्यायतयौपमाप्राप्त्या
रूपकगर्भत्वमपि निमित्तं किं न स्यादित्यत आह — रूपकगर्भ-
त्वेनेत्यादिना । समासान्तराश्रयणादिति । सदृशादिमध्यमपदलोपवत्समासापे-
क्षया रूपकसमासस्य समासान्तरत्वम् । तस्याः समासोक्तेः । तुल्यन्यायतयौ-
पमाप्राप्त्या अपि समासोक्तेः प्रतीक्षेपो नाशङ्कनीय इत्याह — न चेत्यादिना ।

द्रष्टृपुरुषरूपगणमार्ततरं ररासेत्यत्र ॥ १ ॥ नीलोक्षायामिनिशतां
भजते । श्लिष्टं यथा -

“मदनगणनास्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदञ्चयन्

विचकिलबृहत्पञ्चन्यस्तद्विरहेकमपीलवैः ।

कुटिललिपिभिः कं कायस्थं न नाम विसृजयन्

व्यधित विरहिप्राणेष्वायव्ययावधिकं मधुः ॥”

त्वादवयविनोः पयोदद्रष्टृपुरुषयोर्मार्थत्वादेकदेशविवर्तित्वम् । आर्ततरं ररा-
सेत्यत्रेत्यादि । यद्यपि रसितमात्रं पयोदस्य सिद्धं, तथापि चन्द्रवमनशङ्का-
निमित्तकार्तिविशिष्टस्य तस्यासिद्धत्वादुत्प्रेक्ष्यत्वम् । आर्तेश्च चेतनधर्मत्वात्
पयोदमात्रेऽसम्भवाद् द्रष्टृपुरुषत्वारोपः । अत्र चारोपितपुरुषत्वः पयोदो
विषयः । विशिष्टं रसितं विषयी । चन्द्रसदृशमिष्टारिकामुखदर्शनं हेतु-
निमित्तम् । यदा धारानिपातैरित्यादिवृद्धिरूपो हेतुर्विषयी । पूर्वक एव
विषयः । विशिष्टरसितलक्षणं कार्यं निमित्तम् । मदनगणनेत्यादि । अत्र मधुः
पिशुनत्वेन रूप्यते । स यथा कस्यचिद् राज्ञो गणनास्थानं गत्वा लेख्यप्र-
पञ्चमुत्क्षिप्य तदन्तरेवाक्षरैरितरकायस्थवर्गमशेषं व्याकुलीकृत्य राजसम्बन्धि-
द्रव्याणामायव्यययोः स्वयमधिकारितामाप्तादयति, एवं मधुरपि मल्लिकापत्र-
स्थैर्द्विरैकैः सकलान् कायस्थान् शरीरस्थान् प्राणिनो व्याकुलीकुर्वन् विरहि-
प्राणेषु मूर्च्छागमेऽपहारलक्षणमायं तदपगमे तत्प्रत्यर्पणलक्षणं व्ययं च विहित-
वान् । अन्वयस्तु मदनगणनास्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदञ्चयन् मधुः विचकिल-
बृहत्पञ्चन्यस्तद्विरहेकमपीलवैः कुटिललिपिभिः कं कायस्थं न नाम विसृजयन्

अत्र हि पञ्चलिपितायस्थशब्देषु योगार्थं रूपकं द्विरेफमपील-
वैरित्येतरूपकमिति । अस्य च प्रचुरः प्रयोगाणि । इति
नात्र समासोक्तिबुद्धिः कार्य्या । तदेवं लिष्टविशेषणसमुत्थापितैका ।
साधारणविशेषणसमुत्थापिता तु धर्मकार्यसमारोपाभ्यां द्विभेदा ।
औपस्यगर्भविशेषणसमुत्थापितोपमासङ्करसमासान्यां द्विभेदा ।
रूपकसमासाश्रयेण तु भेदद्वयमस्या न विषयः । तदेवं पञ्च-
प्रकारा समासोक्तिः । इत्थं च शुद्धकार्यसमारोपेण विशेषण-
साम्येनोभयमयत्वेन च प्रथमं त्रिधा समासोक्तिः । विशेषण-

यावधिकान् गमागमावधिकमिति प्रकृतमर्थं, सकलकायस्थान् विसूत्रयन्
भवरोपयन् आयव्ययावधिकं विहितवानित्यप्रकृतं चाहुः । अत्र द्विरेफादे-
र्मीलवाद्यारोपस्य शब्दत्वाद् यथोः पिशुनत्वरोपस्य चार्थत्वादेकदेशविव-
र्तित्वम् । पञ्चलिपीत्यादि । पञ्चादयः शब्दा दलमात्रतालीपत्रैरसामात्रलिखि-
ताक्षरसंस्वानशरीरस्थगणकलक्षणोभयार्थवाचिनः । रूपकमिति निमित्तमिति । न्य-
यत्वादिसाधकवशादवगतं द्विरेफमपीलवैरिति रूपकं निमित्तं यस्येति बहु-
व्रीहिः, न तत्पुरुषः, पञ्चादिशब्दानामर्थद्वयावभासने निमित्तान्तराभावेन
श्लेषस्य पूर्वसिद्धत्वाभावाद्, 'अमिभि'त्यादावुक्तन्यायेन श्लेषस्यैव प्राप्तेश्च,
अस्यैकदेशविवर्तिनः समासोक्तिव्यतिरिक्तेऽपि विषये दर्शनात् । साधारणे-
त्यादि । तत्र धर्मसमारोप उदाहृतः । कार्यसमारोपे यथा —

सर्वानवद्यं प्रतिजानते त्वां सन्तः कथं नाम यदुप्रवीर ! ।

एते गृहीता भवता कृपाणी कण्ठग्रहं यत् क्लृप्ते परेषाम् ॥

अत्र कृपाण्या दृग्गताधिक्यत्वमतीतिः । एते गृहीतेति साधारणं विशेषणम् ।
हृणलक्षणकारिण्येवैवश्च द्रष्टव्यः । अयमयत्वेनेति । कार्यसमारोप

१. 'त्ये' तु 'क' ख. पाठः. २. 'ले', ३. 'वचनाः । ह' ख. ग.
ख. पाठः.

साध्यं वक्ष्यकारं निर्णीतम् । सर्वत्र चात्र व्यवहारसमारोपे
एव जीवितम् । स च लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार-
समारोपः, शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः,
लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, शास्त्रीये वा लौकिक-
वस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा भवति । तदेवं बहुप्रकारा
समासोक्तिः । तत्र शुद्धकार्यसमारोपेण यथा —

“विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचप्रहं

लिखति ललिते वक्त्रे पद्मावलीमसमञ्जसाम् ।

क्षितिप ! खदिरः श्रोणीविस्वाद् विकर्षति चांशुकं

मरुभुवि हठात् नश्यन्तीनां तवारिपृष्ठादिशाम् ॥”

अत्र पद्मावलीविलेखनादिशुद्धकार्यसमारोपात् खदिरस्य हठका-
मुकव्यवहाप्रतीतिः । विशेषणसाम्येनोदाहृता । उभयमय-
त्वेन यथा —

“निर्लूनान्यलकानि पाटितसुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः

कर्णे रङ्गू जनिता कृतं च नयने नीलाब्जकान्ते क्षतम् ।

यान्तीनामतिसम्भ्रमाकुलपदन्यासं भरौ नीरसैः

किं किं कण्टकिभिः कृतं न तरुभिस्त्वडैर्मिश्रामध्रुवाम् ॥”

“सीमानं न जगाम यन्नयनयोर्नाशेन यत् सङ्गतं
 न स्पृष्टं वचसा कदाचिदपि यद् दृष्टोपमानं न यत् ।
 अर्थादापतितं न यन्न न न यत् तत् किञ्चिदेषीदृशो
 लावण्यं जयति प्रमाणरहितं चेत्तश्चमत्कारकम् ॥”

अत्र लावण्ये लौकिके वस्तुनि मीमांसाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।
 एवं तर्कयुर्वदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्धवस्तुसमारोपो बोद्धव्यः ।
 यथा —

“दशवक्रविवादेऽस्मिन्नुत्पातस्वरदूषणः ।
 स्वपक्षकक्ष्यां वीरोऽयं दूरमारोपयिष्यति ॥”

तिङ्गत्वादसत्त्ववाचितयो वासङ्गयत्वम् । परत्वबुधो विभक्तेः अन्यत्वबुधो
 विभागस्य परदेशवर्तिनः स्वादेश । लक्षणं साक्षात्करणं व्यावर्तकधर्मश्च ।
 अत्र श्लेषवशेन विशेषणसाम्यं निमित्तम् । मीमांसाशास्त्रेति । भाट्टदर्शनप्रसि-
 द्धस्य प्रमाणपट्कस्य निषेध्यत्वात् । तत्र सीमानमित्यादिना प्रत्यक्षस्य
 निषेधः, नान्येनेत्यनुमानस्य, न स्पृष्टमित्यागमस्य, दृष्टोपमानमित्युपमानस्य,
 अर्थादापतितमित्यर्थापत्तेः, न च न यदित्यभावस्य । अथवा मीमांसाशास्त्र-
 प्रसिद्धेत्यनेनोत्तरमीमांसाप्रसिद्धसकलप्रमाणागोचरब्रह्मलक्षणवस्तुच्यते । अत्र
 सीमानं न जगामेत्यादिना सर्वत्र कार्यामारोपः । न स्पृष्टमित्यादौ विशेषण-
 साधारण्यं वा । दशवक्त्रेत्यादि । उत्तरादिद्वयम् । अत्र प्रमाणाय्यलक्षसः
 विभागस्य परदेशवर्तिनः स्वादेश । स्वपक्षः स्वपक्षः, वीरोऽयं दूरमारोपयिष्यति ।
 अत्र प्रतिपाद्यलक्षणस्य निमित्तम् । अत्र स्वपक्षलक्षणस्य निमित्तम् । अत्र प्रमाणाय्यलक्षसः

‘पो बोद्धव्यं’, २. ‘न सा’,

५. ‘वा स’, ६. ‘दृष्ट’, ७. ‘न सा’

नटः

स्वपक्षलीलात्तैरुपोदहेतौ स्मरे दर्शयतो विशेषम् ।

मानं विदुर्भूतभेषयूनां पिकस्य पाण्डित्यमखण्डमासीत् ॥”

अत्र लौकिके वस्तुनि तर्कशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः । पाण्डित्यशब्दः प्रकृते लक्षणया व्याख्येयः । तथा —

“मन्दमग्निमधुर्यभोपला दर्शितश्चयथु चाभवत् तमः ।

दृष्ट्यास्तिमिरजं सिपेविरे दोषमोषधिपतेरसन्निधौ ॥”

अत्रायुर्वेदप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

“गण्डान्ते मददन्तिनां ग्रहरतः क्षमामण्डले वै धृते

रक्षामावृतः क्रुपा विदधतो लाटेपु यात्रोत्सवम् ।

स्वपक्षेत्यादि । मानमभिमानं प्रमाणं च । अत्र कोकिले वावदूकव्यवहारसमारोपः । यथा वावदूक इतरतार्किकप्रमाणनिराकरणाय निर्दिष्टसाधने वाक्ये स्वपक्षानुकूलैर्वाक्यैः साध्यसिद्धिलक्षणं विशेषं दर्शयन् अखण्डितपाण्डित्यो भवति, एवं कोकिलोऽप्यात्मगरुडीलाभिः प्राप्तमधुमासलक्षणस्वादयहेतौ (कारणे?) अधिगतशब्दे वा स्मरे उत्कर्षं दर्शयन् यूनामभिमानं निराचकार । अत्र विशेषणत्वम् । लक्षणयेति । प्रस्तुतार्थनिर्वहणसामर्थ्यं लक्ष्यते । उदाहरणप्रदर्शनं । अखण्डितपाण्डित्यमिति । अग्निं सूर्यतेजसः स्पर्कादुरितम् । तस्य च मान्यमादित्यस्य तु प्रमुदितत्वात् । अन्यत्र वैश्वानरोऽग्निः । अथवा शोकाख्योऽग्निः । तस्मिन् तस्य आचस्य पूर्वावस्था च । भोषधिपतिश्चन्द्रः सन्निहितोऽग्निः । विदधतोऽर्चयन् । मन्दमग्निमधुरिति कार्यसमारोपः । दर्शितश्चयथेत्यादि । तस्य विवरणम् । गण्डः लाटि । गण्डान्ते कपोलान्ते नक्षत्रविशेषसन्निधौ च । क्षमामण्डले वै धृते ।

पूर्ववशात्प्रतीति शुभकरीमासेतः ।

“विजयश्रियः किञ्चित् न प्रीतिः । न ह्यलम् ॥”

अत्र ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

“प्रसर्पत्तात्पर्यैरपि सदनुमानैकरसिकै-

रपि ज्ञेयो नो यः परिमितगतित्वं परिजहत् ।

अपूर्वव्यापारो गुरुवर ! बुधैरध्यवसितो

न वाच्यो नो लक्ष्यस्तत्र स हृदयस्थो गुणगणः ॥”

अत्र भरतादिशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः । तथाहि — अत्र गुणग-
णगतत्वेन श्रृङ्गारादिरसव्यवहारः प्रतीयते । यतो रसो न तात्प-
र्यशैक्तिज्ञेयः, नाप्यनुमानविषयः, न शब्दैरभिधाव्यापारेण वा-
च्यीकृतः, न लक्षणागोचरः, किन्तु विगलितवैधान्तरत्वेन परि-
हृतपारिमित्यो व्यञ्जनलक्षणापूर्वव्यापारविषयकृतोऽनुकार्यानुक-
र्तृगतत्वपरिहारेण सहृदयगत इति प्रसर्पत्तात्पर्यैरित्यादिपदै रस
एव प्रतीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

शब्दः प्रसिद्धौ । धृते भूमण्डले राशिमण्डलान्तरैरिति वैद्यतनाशि योगे च ।

लाटेषु देशविशेषे व्यतीपातभेदेषु च । पूर्वादिभिः दिग्भिः पूर्वादिभ्यः न-

क्षरं च । प्रतीतिः, काललक्षणशुभम् ।

श्रिष्टनिर्माणत्वम् । प्रसर्पत्तात्पर्यैरित्यादि ।

अप्यत्र तात्पर्यव्यापारः ।

यतो रसो न तात्पर्यशैक्तिज्ञेयः ।

पश्यन्ती वपये। अत्र तिरयत्यात्मानमाभ्यन्तरी
यत्र कुञ्चति मध्यमापि मधुरध्वजुज्जिर्गासारसात् ।
चाटूच्चारणचापलं वितनुतां वाक् तत्र बाह्या कथं
देव्या ते परया प्रभो! सह रहःक्रीडादृढालिङ्गने ॥”

अत्रागमप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । लौकि-
कवस्तुव्यवहारश्च रसादिभेदाद् बहुभेद इत्युक्तं प्राक् । तत्र
शुद्धकार्यसमारोपे कार्यस्य विशेषणत्वमौपचारिकमाश्रित्य विशे-
षणसाध्यादिति लक्षणं पूर्वशास्त्रानुसारेण विहितं यथाकथ-
ञ्चिद् योज्यम् । इह तु —

वर! तव स हृदयस्यो लुधैरपूर्वव्यापारः गुणान्तरव्यापारातिशयिव्यापार इत्य-
ध्वनसितः । पश्यन्तीत्यादि । प्रथमोदितत्वात् पश्यन्त्या आभ्यन्तरत्वम् ।
मध्यमा वक्तृबुद्धिसंस्था वागवस्था । बाह्या वैखरी । परया सूक्ष्मया । अत्रा-
गमप्रसिद्धेत्यादि । यथा कस्मिंश्चिद् राजनि बलमतमया देव्या सह क्रीडति
अन्तरङ्गभूता योपित् लज्जया स प्रकाशीभवति, मध्यमा तूष्णीमास्ते, बाह्यायाः
का कथा, एवं परे ब्रह्मणि सूक्ष्मा मात्रगोचरीभूते पश्यन्त्यादयस्तद्विषये स्व-
स्वकार्यं नारभन्ते । अत्र तिरयतीत्यादौ कार्यसमारोपः । आभ्यन्तरीत्यादौ
विशेषणसाधारणम् । बहु “विलिखति कुचावि”त्यादौ विशेषणसाध्याभावात्
कथं साधारणत्वम् । अत्र बाह्यं तत्र शुद्धकार्येति । औपचारिकमिति ।
उपचारस्य विविधस्य वर्तमानत्वम् । पूर्वशास्त्रेति । लक्षणविहितानुसारेण ।
तदर्थे पश्यतीत्यादौ लक्षणासिद्धिर्न स्यादिति—इह तिरयतीत्यादि । विशेषण-
साधारण्येन तानि लक्षणानि पश्यन्तीत्यादौ पश्यन्तीत्यादौ पश्यन्तीत्यादौ दूषयि-
तस्पर्शविरहादिति लक्षणविहितानुसारेण । अत्रागमप्रसिद्धेति सूची-

नायिकां प्रतीयते, अपितु रविशशिनोरेव नायकत्वव्यवहार-
प्रतीतिः ॥ । तयोरेव नायकत्वात् । तदार्द्रनखक्षताभमित्यत्र स्थि-
तमाश्रुत्योपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनयैन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम् ।
इन्द्रापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिः । यथा ‘दध्ना जु-
होति’ इत्यादौ दधि सञ्चार्यते विधिः । एवमियमुपमानुप्रां-
णिता समासोक्तिरेव । इह पुनः—

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिवै ॥”

इति सरःश्रियां नायिकात्वप्रतीतिर्न समासोक्त्या, विशेषण-
माभ्याभावात् । तस्माद् नायिकात्रोपमानत्वेन प्रतीयते । न तु
सरःश्रीधर्मत्वेन नायिकात्वप्रतीतिरित्येकदेशविवर्तिन्युपमैवोपा-
न्या, गत्यन्तराभावात् । यैस्तु नोक्ता, तेषामप्युपसङ्ख्येयैव ।

यस्य विशेषणस्यासमानत्वेन पूर्वं समासोक्तिः प्रतिक्षिता, तस्यापि विशेषण)स्य
साम्यमापादयितुमाह — तदार्द्रेत्यादि । श्रुत्येति । शब्दवृत्त्या । सञ्चार-
णीयमिति । नायिकापक्ष इति शेषः । अन्यत्र श्रुतस्याप्यर्थस्यान्यत्र सञ्चारेण
शास्त्रीयं दृष्टान्तमाह — यथा दध्नेत्यादि । होपस्य शास्त्रान्तर(त्व?)सिद्धत्वाद्
तानि तिष्ठेः शास्त्राणाम् । उपमानुप्राणिनि । निमित्तभूतस्य विशेषण-
विषादनात् । यत्र नायकत्वात् तत्र तयोरेकदेशविवर्तुण्युपमानातिरेकः,
तु संचारात्तदभावे इत्याह — इह पुनरित्यादि । उपसङ्ख्येयत्वात् । उप-
मानं यत्र सञ्चारेणानुक्तस्यापि श्रुतार्थस्य विवरणकारेण तद्वदवगम्यमिति
म् । ननु तत्र ‘उपमासङ्करवारेकत्ववर्तिनोरभावात्’ इति त्वेति ।

यत्न तु 'केशपाशालिवृन्देन' इत्यादौ समासोक्तायामुपमायां समासान्तरेण विशेषणसान्ध्यं प्रतीयितुं शक्यं, तत्रौपम्यगर्भ-विशेषणप्रभाविता समासोक्तिर्युक्तेति न विरोधः कश्चित् । सा च समासोक्तिरर्थान्तरन्यासे कश्चित् समर्थ्यगतत्वेन कश्चित् समर्थ्यकगतत्वेन च भवति । क्रमेणोदाहरणं यथा —

“अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृड् ययौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥”

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥”

अत्रोपगूढत्वेन शान्ततडित्कटाक्षत्वेन च शशाङ्कशरदौः प्रावृ-
षश्च नायकव्यवहारप्रतीतौ समासोक्त्यालिङ्गित एवार्थो विशेष-
रूपः सामान्याश्रयेणार्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते । सामान्यस्यै

अत आह — यत्नं तु केशेत्यादि । अभाववादश्च प्रतिपदमुद्धादिभिरलक्षि-
तत्वात् । अस्याश्च समासोक्तेरलङ्कारान्तरापेक्षयाङ्गभावं दर्शयितुमाह —
या चेत्यादि । अत्रोपगूढेत्यादि । शशाङ्कशरद्वहणं प्रागेऽप्युपलक्षणम् ।

तु प्रावृषश्चेति पठ्यते । नायकव्यवहारप्रतीतौ समासोक्त्यालिङ्गित-
एवार्थो विशेषरूपः सामान्याश्रयेणार्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते । उपगूढत्वेनोपगूढत्वमन्वयगतत्वात् शशाङ्क-
शरदौः प्रावृषश्चेति पठ्यते ।

विशेषणसाभिप्रायत्वं परिकरः ॥ ३२ ॥

विशेषणवैविध्यप्रस्तावादस्येत निर्देशः । विशेषणानां
साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भीकारः । अत एव प्रसन्नगम्भीर-
पदार्थत्वाद् नायं ध्वनोर्विपर्ययः । एवञ्च प्रतीयमानांशस्य वा-
च्योन्मुखत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम । यथा —

“राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः

प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य निपतः कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः

कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग् वक्षसः ॥”

अत्र राज्ञ इत्यादौ सोत्प्राप्तत्वपरं प्रसन्नगम्भीरपदत्वम् । एवम्
‘अङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन् ! कर्ण ! रक्षेनं
भीमाद् दुश्शासनम्’ इत्यादौ ज्ञेयम् ॥

प्रसन्नगम्भीरपदार्थत्वादिति । वाच्यस्यैव पदार्थस्य प्रसन्नगम्भीरत्वा-
दित्यर्थः । एतेन ध्वनित्वनिरासकं व्यङ्ग्यस्यासौन्दर्यमुक्तम् । अत एव व्य-
ङ्ग्येऽविश्रम्भ्य वाच्य एव पर्यवसानं द्योतयितुं प्रतीयमानार्थगर्भीकारं इत्यु-
क्तम् । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गस्त्वलङ्कारत्वस्य न बाधकः समासोक्त्यादिवत् ।
राज इत्यादि । भ्रातुर्दुश्शासनस्यारक्षणाद् राजत्वं कार्मुकं चाकिञ्चित्करम् ।

साभियोगाद् मानधनस्यपि विपर्ययस्तथा । नापदि पृथग्जनवदव-
मानान्धवस्यपि वृथैव । पाण्डववधूकेशादन्ताविमृश्यकारिणो-
पेत इति व्यज्यते ।

विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः ॥ ३३ ॥

केवलविशेषणसाम्यं समासोक्तावुक्तम् । विशेष्ययुक्तं विशेषणसाम्यं त्वधिकृत्येदमुच्यते । तत्र द्वयोः प्राकरणिकयोः अप्राकरणिकयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोर्वा श्लिष्टपदोपनिबन्धे श्लेषः । तत्राद्यं प्रकारद्वयं विशेषणविशेष्यसाम्य एव भवति । तृतीयस्तु प्रकारो विशेषणसाम्य एव भवति । विशेष्यस्यापि साम्ये त्वर्थप्रकरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगतिर्ध्वनिविषयः स्यात् । आद्ये तु प्रकारद्वये द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वम् । अत एव द्वयोर्वोपादान इति तृतीयप्रकारविषयत्वेनोक्तम् ।

दुर्योधनं विप्रलम्भ्य वृथैवाहदेशो युक्तः, कातरस्य भवतः सैन्यापत्यमप्यनुचितं, राज्ञश्च त्वद्विषयातिसेहो वृथैव, शूरमन्यतया सकलाचार्यभूतस्य द्रोणस्यापहासोऽपि जडचेष्टितमभूदिति च व्यज्यते ॥

विशेष्यस्यापीति । विशेष्ययुक्तत्वे सति विशेषणसाम्यं सामान्यलक्षणम् । तत्र विशेष्ययोगः श्लेषनिर्देशेन वा पृथगुपादानेन वेति द्वेधा । आद्यं प्रकारद्वयमिति । प्राकरणिकमात्रनियमप्राकरणिकमात्रविषयं च । तृतीय उभयविषयः । ध्वनिविषय इति । अशक्तिसूत्रध्वनिविषयः । तदुक्तम्—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ॥”

इति । वाच्यत्वमिति । नियामकस्य प्रकरणादेरभावात् । अत एवेति । विशेष्य-

विशेष्यस्यापि साम्यं इति त्ववशिष्टप्रकारद्वयविषयम् । क्रमेण
यथा—

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥”

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥”

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

स्यापि साम्ये ध्वनित्वापत्तिरेतदा परामृश्यते । अवशिष्टेत्याद्यं प्रकारद्वयमु-
च्यते । येनेत्यादि । ध्वस्तमनोभवेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहे-
ऽस्त्रीकृतः । अभवेन येन अनो ध्वस्तं शकटासुरो भग्नः । बलिजित्वेन महत्त्वं
लक्ष्यते । महान् कायः स्त्रीकृतोऽमृतप्रदानसमये । उद्वृत्तभुजङ्ग एव हारो
वलयं च यस्य, उद्वृत्तस्य भुजङ्गस्य हारवो हाशब्दो लयो यस्य च । यश्च
गङ्गामधारयत् । यः अगं गोवर्धनं गां भूमिं चाधारयत् । यस्य शिरः शशि-
मन्त्रवदाहुः हर इति नाम स्तुत्यं चाहुरमराः । शशिमथो राहोः शिरोहर
इति स्तुत्यं नामाहुः । अन्धकासुरनाशकरः, अन्धकानां यादवानां वासकरश्च ।
सर्वदा सदा उमाधवः उमापतिः, सर्वप्रदो माधवश्च । लुब्धा व्याधा आशा-
यन्तिश्च । भूरिशिलीमुखा भूरिशरवन्तः भूरयो भृङ्गाश्च । वनम् अरण्यं जलं
च । न नक्तुं देहीति । शरीरीति दत्स्वेति च वक्तुमयोग्य इत्यर्थः ।

मोहात् समाक्षिपति ज्यैष्ठ्यामप्यक्राण्डे

कष्टो मनोभव ईश्वरदुर्विदग्धः ॥ २ ॥

अत्र हरिहरयोः प्राकरणिकत्वम् । पैवानां मृगाणां चोपमान-
त्वादप्राकरणिकत्वम् । ईश्वरमनोभवयोः प्राकरणिकाप्राकरणि-
कत्वम् । एष च शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्तमानत्वात् त्रिविधः ।
तत्रोदात्तादिस्वरभेदात् प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः,
यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति । अर्धश्लेषस्तु यत्रैव स्वरादिभेदो
नास्ति । अत एव न तत्र समङ्गपदत्वम् । सङ्कलनया तूभय-
श्लेषः । यथा—

मार्गणशतैः (वाणशतैः) प्रार्थनाशतैश्च । अस्य श्लेषस्य शब्दार्थनिष्ठत्वे वैमला-
दुद्भट्टमतस्य स्वाभिमतत्वं दर्शयितुमाह — एष चेत्यादि । उदात्तादीत्यादि-
शब्देनानुदात्तस्वरितौ गृह्येते । प्रयत्नभेदाद् गौरवलाघवंरूपात् । यत्र प्रायेणे-
ति । प्रायेणेत्यनेन यत्र समासभेदेनान्यर्था वा स्वरभेदो भवति, तत्र 'मुक्ता-
श्रीरि'त्यादौ 'अपारिजातवार्तापी'त्यादौ चैकपद्येऽपि शब्दश्लेषत्वमिति दर्श-
यति । तथाहि — मुक्ताश्रीरित्यत्र परित्यक्ताशोभेत्यस्मिन्नर्थे बहुव्रीहित्वात् पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । मुक्तायाः श्रीरिति पठ्यीतत्पुरुषत्वे समासान्तोदात्तत्वम् ।
अपारिजातवार्तापीत्यादिना अपि तावन्ति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अविद्यमानपरिजातवार्तापीति बहुव्रीहौ 'अविद्यमान' (३. २. १०२) इति लोप-
तत्त्वमिति श्लेषभेदः ।

“रक्तच्छदत्वं विकचा बहुन्तो नालं जलैः सङ्गतमादधानाः ।

निरस्य पुष्पेण रुचिं समग्रां पद्मा विरेज्य श्रमणा यथैव ॥”

अत्र रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषः । नालमित्यादौ शब्दश्लेषः ।
उभयघटनीयामुभयश्लेषः । ग्रन्थगौरवभयोत् तु पृथङ् नोदाह-
तम् । अलङ्कार्यालङ्कारभावस्यै च लोकवदेवाश्रयाश्रयिभावेनो-
पपत्तेः । रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थद्वयाश्रितत्वादयमर्थालङ्कारः ।

र्थश्लेषयोः संसर्गात् । रक्तच्छदत्वं रक्तपत्रत्वं रक्तवासस्त्वं च । विकचा विक-
मिताः विकेशाश्च । नालं सृणालं न अलं च । श्रमणपक्षे जलैः संगतं सङ्गम्
अलं पर्याप्तं नादधाना इत्यन्वयः । पुष्पेषु रुचिम् इतरपुष्पनिष्ठां शोभां काम-
रुचिं च । रक्तच्छदत्वमित्यादावित्यादिशब्देन विकचा इत्येतद् गृह्यते ।
रक्तच्छदत्वमित्यत्रोभयत्रापि प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं प्रयत्नभेदाभावश्च । वि-
कचा इत्यत्रापि अव्ययत्वाद् बहुव्रीहित्वाच्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नालमित्यादावित्यादिशब्देन पुष्पेषु रुचिमित्येतद् गृह्यते । उभयत्राप्यै-
कपद्य एकोदात्तत्वम् । भिन्नपदत्वे आद्युदात्तत्वमिति स्वरभेदः । अविरम्य
विरम्य पाठात् प्रयत्नलाघवगौरवे च । ग्रन्थगौरवभयादित्यादि । पृथगु-
दाहरणापेक्षायां रक्तच्छदत्वमित्याद्युभयश्लेषस्योदाहरणम् । शब्दश्लेषस्य
यथा—

क्षितिरेवाप्य सुवर्णगिरिस्थितं यदुत्तरेश्वरमाश्रितनन्दनम् ।

अमणारपदत्तपरिक्रियामनुकरोति पुरीममरावतीम् ॥

एतन्निमित्तमित्यत्र पदभेदाभेदाभ्या पूर्ववत् स्वरभेदः प्रयत्नभेदश्च । आ-
द्यत्र तत्पुरुषे अलङ्कारपद-तिस्वरत्वं समाशान्तोदात्तत्वं वा,

‘तत्पु’ २. ‘चात् पृ’, ‘अलं’ क. ख. पाठः ३. ‘र्थ संश्ले’, ५.
‘लेऽद्युदा’, ‘दाभ्या’ ख. पाठः.

नालमित्यादौ तु शब्दद्वयाश्रितत्वाच्छब्दालङ्कारोऽयम् । यद्य-
पि 'अर्थभेदे शब्दभेद' इति दर्शने रक्तच्छदत्वमित्यादावपि श-
ब्दद्वयाश्रितोऽयं, तथाप्यौपपत्तिकत्वाद्वात्र शब्दभेदस्य प्रतीता-
वेकर्तयाध्यवसायान्नास्ति शब्दभेदः । नालमित्यादौ तु प्रयत्ना-
दिभेदात् प्रातीतिक एव शब्दभेदः । अतश्च पूर्वत्रैकवृत्तगतक-
लद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दे श्लिष्टत्वम् । अपरत्र तु जतुकाष्ठ-
न्यायेन स्वयमेव शब्दयोः श्लिष्टत्वम् । पूर्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां
शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालङ्कार इति चेद्, न । आश्रयाश्रयिभावे-
नालङ्कार्यालङ्कारभावस्य लोकवद् व्यवस्थानात् । एष च नाप्रा-

वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्थश्लेषस्य यथा —

प्राप्ता रूढिं सुधमेति सुमनःस्तोमसेविता ।

परिपद् यदुनायस्य पत्युश्च त्रिदिवौकसाम् ॥

अत्र सुधमेति सुमनःस्तोमसेवितेत्यत्र च पदभेदाभावात् समासभेदा-
भावाच्च स्वरभेदाद्यभावः । रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषविषयेऽपि शब्द-
श्लेषत्वमाशङ्क्य परिहरति — यद्यपीत्यादिना । औपपत्तिकत्वादिति । अ-
न्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । जतुकाष्ठन्यायेनेति । यथा काष्ठं जतुना
संश्लेषकान्तरनिरपेक्षं श्लिष्यति, एवं नालमित्यादावेकपदात्मके शब्दान्तर
उच्चार्यमाणेऽनुच्चारितस्यापि पदद्वयात्मकस्य शब्दान्तरस्य सादृश्यवशेन
प्रतीतिः श्लिष्टत्वम् । मतान्तरेऽर्थश्लेषविषये रक्तच्छदत्वमित्यादावपि शब्दश्लेष-
समर्थनौयालङ्कार्यालङ्कारभावप्रयोजकत्वेनोक्तान्वयव्यतिरेकौ निराश्रयाश्रया-
श्रयिभावस्यैव प्रयोजनं । अत्रोक्तवर्धश्लेषत्वमेव स्थापयति — पूर्वमित्यादिना ।
लोकवदिति । यथा कटकादि पदालङ्कार नूपुरादिसूत्र्यो

१. 'यमुदाहृतः य', २. 'ताध्य', ३. 'न' ख. पाठः.

५. 'पा' ख. पाठः.

'न' ख. पाठः.

मेचलङ्कारान्तरेणारभ्यमाणस्तद्वाधकत्वात् तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतु-
 णि केचित् । 'येन ध्वस्तमनोभवेने'त्यादिविविक्तोऽस्य विषयं
 इति निरवकाशत्वाभावाच्चान्यत्राधकत्वमित्यन्यैः सह सङ्करो दुर्ब-
 लत्वाद्वा बाध्यत्वमित्यन्ये । तत्र पूर्वेषामभिप्रायोऽयम् — इह
 प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयरूपानेकार्थगोचरत्वेन तावत् प्रतिष्ठि-
 तोऽयमलङ्कारः । तत्राद्यं प्रकारद्वयं तुल्ययोगिताया विषयः ।
 तृतीये तु प्रकारे दीर्घकं प्रभवतीति तावदलङ्कारद्वयमिदं श्लेष-
 विषयं व्याप्यावतिष्ठते । तन्निष्ठत्वेन चालङ्कारान्तराणामुत्थान-
 मिति नास्य विविक्तोऽस्ति विषयः । अत एव चालङ्कारान्तराणां
 बाधितत्वेन प्रतिभामात्रेणावस्थानम् । 'येन ध्वस्तमनोभवे'त्यादौ
 च प्राकरणिकत्वादर्थद्वयस्य तुल्ययोगितायाः प्रतिभानम् । एवञ्च

तदाश्रयत्वाद्, न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथा सति केवले कटकादौ हस्ता-
 लङ्कारादिव्यपदेशो न स्यात्, स्याच्च हस्तादिस्थे नूपुरादौ । एवं रक्तच्छद-
 त्वमित्यादेस्त्रिविधश्लेषोदाहरणत्वमुपपाद्य मतान्तरेण प्राप्तस्योपमोदाहरणत्वस्य
 निरसनेन श्लेषोदाहरणत्वमेव स्थापयितुं वैमत्यं तावद् दर्शयति — एष चे-
 त्यादि । नाप्राप्तेषु प्राप्तेष्वेवेत्यर्थः । तद्वाधकत्वादिति । 'येन नाप्राप्ते यस्या-
 रम्भः स तस्य बाधको भवती'ति न्यायात् । दुर्बलत्वादिति । अनवकाशत्वा-
 भावाद्दलङ्कारान्तराणामङ्गभूतसाधर्म्यादिप्रतिपादन उपक्षीणत्वाच्च दौर्बल्यम् ।
 श्लेषस्य सावकाशत्वं निराकर्तुमाह — तत्र पूर्वेषामित्यादि । तन्निष्ठत्वेन प्रा-
 णिकाप्राकरणिकनिष्ठत्वेन । अलङ्कारान्तराणामुपपादीनाम् । एवञ्चेति ।

१. 'वः । नि', २. 'त्वाद्वा', ३. 'तावि', ४. 'कंवा', ५. 'ये', ६. 'प्रि-
 त्वे', ७. 'नाल' ८. 'वाल', ९. 'त्वात् प्र' क. ख. पाठः. १०. 'राणा' क. पाठः.

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति मुधांशुविम्बमिव”

इत्यादौ न गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमाप्रयोजकम् । अपि-
तु, उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवावसेयः । श्लेषगर्भे तु रूपके
रूपकहेतुकस्य श्लेषस्य तृतीयकक्ष्यायां रूपक एव विश्रान्तिरिति

श्लेषस्यालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वे सत्यर्थः । सकलकलं कलकलसहितं स-
म्पूर्णकलं च । अयमर्थः—अर्थालङ्कारभूताया उपमाया गुणक्रियारूपार्थसाम्य
एव सम्भवः, न तु शब्दसाम्य इति तस्या बाध एव युक्त इत्यर्थः । एवमुद्घ-
टमतानुसारेण श्लेषस्य शब्दार्थविषयत्वमलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं च दर्शि-
तम् । एवं बुद्धटेन श्लेषो लक्षितः—

“एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैः श्लिष्टैर्वन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥

अलङ्कारान्तरगतां प्रतिभां जनयन् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥”

अस्यार्थः—अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्ते । भिद्यमानाश्च शब्दाः केचित्
स्वरप्रयत्नसाम्यात् तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्याः, केचित् तद्वेदाद्य शक्याः, तत्रैक-
प्रयत्नोच्चार्याणां बन्धः अर्थोक्तिविशिष्टं श्लिष्टं प्रतीयताम् । अर्थश्लेष इत्यर्थः ।
इतरेषां तच्छायामेकप्रयत्नोच्चार्यसादृश्यं विभ्रतां गिहैः स्वरितादिगुणैरुपलक्षि-
तानां बन्धः शब्दोक्तिविशिष्टं श्लिष्टं प्रतीयताम् । शब्दश्लेष इति यावत् ।
द्विविधमप्येतदलङ्कारान्तराणां प्रतिभागमात्रं जनयति । न तु तेषां तत्र सतन्त्र-
तयावस्थानमित्यर्थः । एवं सर्वत्रालङ्कारान्तरसाधकत्वे गोपे कचिदुपवादमाह—
श्लेषगर्भे त्वित्यादि । यथा ‘निहन्तानसहंसे’त्यादौ गणेव हंस इति प्रथमं
रूपकस्य प्रतीतिः । पश्चात् तदेतन्ना मानसशब्दे श्लेषस्य । ततो मानसगणेव
मानसमिति रूपकस्य । अतो एतन्मेव विश्रान्तिपातमाह—

तपकेण श्लेषो बाध्यते । श्लिष्टविशेषणनिबन्धनायां च समासोक्तौ विशेष्यस्यैव गम्यत्वात् श्लेषनाधिका समासोक्तिः । इह तु—

“त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद्धारणीं प्रत्यगमद् विवस्वान् ।
मन्येऽस्तशैलात् पतितोऽत एव विवेश शुच्यै बडवाग्निमध्यम् ॥”

अत्र श्लोके विवस्वतो वस्तुवृत्तैः सम्भव्यधःप्रदेशसंयोगलक्षणं यत् पतितत्वं, यश्च बडवाग्निमध्यप्रवेशः, ते द्वे अपि त्रयीमयसम्बन्धिवाग्नीगमनरूपविरुद्धाचरणहेतुकाभ्यां पतितत्वाग्निप्रवेशाभ्यामतिशयोक्त्या श्लेषमूलयाभेदेनाध्यवर्सीयते । सोऽयमेकक्रियायोगः । तद्वेतुका च मन्येऽत एवं शुच्यै इत्युत्प्रेक्षा । अत्रात एवेति परामृष्टो विरोधालङ्कारालङ्कृतोऽर्थो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, शुच्यै इति च फलत्वेन । ततश्च हेतुफलयोर्द्वयोरप्युत्प्रेक्षा । वि-

श्लिष्टविशेषणेत्यादि । उपोदरागेणेत्यादौ । विशेष्यस्यैवेति । अप्रस्तुतस्येति शेषः । समासोक्तेर्विशेष्यस्य गम्यत्व एव संरम्भात् तदवगतिनिमित्तत्वादङ्गभूतो विशेषणविषये श्लेष इति समासोक्तेरेव प्राधान्यम् । इह त्वित्यादिना श्लेषस्य कस्यचिदलङ्कारान्तरस्याङ्गभावं कस्यचिद् बाधकत्वं च दर्शयति । तत्र विवस्वतो वस्तुवृत्तेत्यादिना श्लेषस्योत्प्रेक्षां प्रत्यङ्गत्वं दर्शयति । सोऽयमित्यादि । अतिशयोक्त्याभेदेनाध्यवसितः पतितत्वाग्निप्रवेशलक्षणः साधारणः क्रियायोगः । तद्वेतुका एवंभूतक्रियानिमित्ता । विरोधालङ्कारेति । त्रयीमयः अपि वाग्नीगमनलक्षणः पूर्वं निर्दिष्टः । हेतुत्वेनेति । पतितत्वाग्निप्रवेशाभ्याः क्रियायाः । फलत्वेनेति । तस्या एव । एकैवैषा क्रिया हेतुत्वेन कार्यत्वेन निमित्तं, हेतुत्वेन च फलोत्प्रेक्षायाः । विरोधालङ्कारस्य

रोधालङ्कारस्य च विरुद्धाभासत्वं लक्षणम् । अतो विरोधाभास-
नसमय एव हेतुफलोत्प्रेक्षोत्थानम् । उत्तरकालं तु विरोधसमा-
धिः । श्लेषस्य च सर्वालङ्कारापवादत्वाद् विरोधप्रतिभोत्पात्तिहे-
तुरयं श्लेषः । यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य श्लिष्टप-
दमहिम्ना वक्ष्यमाणनिष्ठमुपक्षेपापराभिधानं सूचकत्वं, तत्र किं
श्लेषः, उत शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरिति विचार्यते । तत्र न
तावच्छ्लेषः । अर्थद्वयस्यानन्वितत्वेनाभिधेयतया वक्तुमनिष्टेः ।
नापि ध्वनिः । उपक्षेप्यस्यार्थस्य सम्बन्धाभावात् तेन सहोपमा-
नोपमेयभावस्याविवक्षणात् । न चान्या गतिरस्ति । तदत्र किं
कर्तव्यम् । उच्यते । श्लेषस्योक्तनयेनात्राप्रवृत्तेर्ध्वनेरेवायं विषय

चेत्यादिना श्लेषस्य विरोधं प्रति बाधकत्वमाह । नन्वेवं पतितत्वाभिप्रवेशलक्ष-
णक्रियायोग आभासमूलत्वात् कथमुत्प्रेक्षाया निमित्तं स्यादत आह—
विरोधाभासनसमय एवेति । उत्तरकालमिति । उत्प्रेक्षोदयोत्तरकालम् ।
समाधिरिति । वारुणीमित्यत्र दिग्दर्शव्यतिरिक्तस्यार्थस्याप्ररोहात् । सर्वाल-
ङ्कारापवादत्वादिति । अनवकाशत्वेन पूर्वमुपपादितत्वात् । पुनश्च श्लेषस्य
सावकाशत्वेन सर्वालङ्कारापवादत्वबाधशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह — यत्रेत्यादि । श्लि-
ष्टपदमहिम्ना अनेकार्थशब्दमहिम्नेत्यर्थः । अर्थद्वयस्येत्यादि । द्वयोरप्यर्थयो-
रभिधानोचरतया प्रतिपादयितुमनिष्टेः । कुत इत्याह — अनन्वितत्वे-
नेति । पूर्वापरासम्बन्धाद् । एक एव अर्थः पूर्वापरासम्बन्धवृत्तति, न द्विती-
योऽपि । अपि तु द्वयोरप्यभिधानोक्तम् । सम्बन्धाभावः कुत इत्याह —
तेन सहेति । तेनोपक्षेप्येण । अत्रान्वयस्येत्याद्युक्त्या । । प्रकारा-

१. 'स्य वि', २. 'स्य स', ३. 'स्य स', ४. 'व प्र', ५. 'ध्वनि', ६.
'परत्वस्या' क. ख. पाठः. ७. 'स्याप्ररो', ८. 'दत्त्वा', ९. 'स्त्वं संग्र' अ. पाठः.

प्रति निश्चिनुमः । तथाहि— शब्दशक्तिमूलध्वनावर्थान्तरस्या-
नर्तत्वात् सामान्यार्थमौपस्यं कल्प्यते । स च सम्बन्धः प्रका-
शान्तरेणौपस्यपरिहारेण यद्युपपादयितुं शक्यः स्यात्, तत् को-
ऽभिनिवेशस्तत्रौपमाध्वनौ । वस्तुध्वनिरपि सम्बन्धान्तरेण तत्र
समीचीनः स्यात् । अत एव—

“अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥”

इति न्यायभरनिबन्धेन द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः । एवं प्रकृ-
तेऽपि यत्र सूचनाव्यापारोऽस्ति, तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि-
र्वाङ्मयः । यथा—

“सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं जवौत्

त्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजास्तशैलं ययौ ।

तत्कान्ताप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानैः समुल्लासिभिः

क्रन्दन्तं कुमुदाकरं सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥”

न्तरेण औपस्यव्यतिरिक्तेन । वस्तुध्वनिरपीति । निरलङ्कारवस्तुमात्रध्वनिरपी-
त्यर्थः । शब्दशक्तिध्वनावौपस्यकल्पनस्य न नियम इत्यत्र काव्यप्रकाशकार-
णां संशयः खेनाह— अलङ्कारोऽप्येत्यादि । वस्त्वेवेत्येवकारेण सालङ्का-
रत्वं व्यवाच्छिद्यते । प्रधानत्वेनेति गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासार्थम् । द्विधेति ।
तुध्वनिरलङ्कारमप्यनिश्च । सद्यः कौशिकेत्याद्यौ चन्द्रवृत्तान्ते अविधाया

इति हरिश्चन्द्रचरिते । अत्र प्रभातवर्णनानुगुण्ये । तत्र शब्दा-
 मिधेयेऽस्तमुपेयुषि चन्द्रे रोहिताभ्याख्यतन्मसाहितया औषीनर्या
 बध्वा युक्तस्य हरिश्चन्द्रस्य राशौ विश्वामित्रसम्पादितोपद्रव-
 शात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा वागणसीं प्रति प्रस्थानं सूचितम् ।
 तथा च कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रोत्कयोर्वर्तते । सूचनीयार्थ-
 विषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्तिः । बल्कलमुताभ्यां त्रौपम्यं सूच-
 नीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसम्भवमात्रेणैव विश्रामणीयम् । अतः
 प्रकृतेन सूचनीयस्य सम्बन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् ।
 इह च—

“आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्रमासज्ज्य वक्त्रे
 कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः ।
 वक्रासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक् प्रियो मे
 बाले! लज्जा निरस्ता नहि नहि सरले! चोलकः किं त्रपाकृत् ॥”

नियत्रणस्य हेतुः प्रकरणमित्याह — प्रभातवर्णनेत्यादि । कौशिकशब्द इति ।
 कौशिकदिग्विजृम्भणमित्यनेन वासवदिशः प्राच्या अरुणोदयेनापोढतमस्क-
 त्वाद् विकास उच्यते, उत्कर्म्यादाया वृम्भणाभावो वा । बल्कलमुताभ्या-
 मित्यादिना सूचनीयमतावार्थस्य वाच्यत्वेन अनित्वाभावादशङ्का न कार्ये-
 त्याह । अत्र बल्कलमुताभ्याम् अपूर्वाण्युपलक्षणम् । अत इत्यादि । अत्राप्सु-
 दादृशे च निरस्तोक्त इति श्लेषः । निरस्तशब्दं शितमेवेत्यर्थः । यथाका-
 शान्तरप्रदृशीति । अत्राप्सुदादृशेति शब्दोक्त्यादिना प्रकृत्या प्रकाशकते—इति शब्दादिना ।

लङ्कारान्तरविचित्रोऽयं श्लेषस्य विषय इति नाशङ्कनीयम् ।
 अपहृतेन विद्यमानत्वात् । वस्तुतोऽपहृत्वस्य सादृश्यार्थप्रवृत्ते-
 र्नीयमपहृत्यलङ्कार इति चेत् । न । उभयथाप्यपहृतेः सम्भवात् ।
 सादृश्यपर्यवसायिना वापहृत्वेन अपहृत्वपर्यवसायिना वा सादृ-
 श्येन भूतार्थापहृत्वस्योभयथापि विद्यमानत्वात् ।

सादृश्यव्यक्तये यत्रापहृत्वोऽसावपहृतिः ।

अपहृत्वाय सादृश्यं यत्र सैषाप्यपहृतिः ॥

इति संक्षेपः । आद्या स्वप्रस्ताव एवोदाहृता । द्वितीया तु सम्प्र-
 ति प्रदर्शिता । तेनालङ्कारान्तरविचित्रो नास्य विषयोऽस्तीति
 सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति स्थितम् ॥

इदमप्युदाहरणमलङ्कारान्तरस्यैव विषय इत्याह— अपहृतेरत्रेत्यादि । वस्तु-
 तोऽपहृत्वस्येत्यादि । नह्यत्र प्रियतमचोलकयोः सादृश्यं विवक्षितम् । अनु-
 रागवशादवशतः कीर्तितः प्रियो मुग्धया तत्सधर्मणा चोलकेनापहृत्यते । उभ-
 यथापीत्यादिनोक्तमेवार्थं सुखग्रहणाय श्लोकेन निबध्नाति — सादृश्यव्यक्तय
 इति । स्वप्रस्तावे अपहृत्यलङ्कारप्रस्तावे । उदाहृतेति । ‘यदेतच्चन्द्रान्तरि’त्यादि-
 रूपेण । तेनेत्यादि । न च ;

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥

एतन्निचिकोऽस्ति विषय इति वार्याम् । अत्रापि वर्णनीयपाताल-
 सद्भावात् । नापि ,

‘वि’, २. ‘दर्मप्र’, ३. ‘वा सादृश्ये भू’, ४. ‘नाप्येवा’, ५. ‘तिः ।’ क.

प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिरुक्ता । अधुना तद्वै-
परसिनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतात् सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभा-
वे सारूप्ये च प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ३४ ॥

इहाप्रस्तुतस्य वर्णनमेवायुक्तम्, अप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुत-
परत्वे तु कदाचित् तद् युक्तं स्यात् । न चाप्रस्तुतादसम्बन्धे
प्रस्तुतप्रतीतिः, अतिप्रसङ्गात् । सम्बन्धे तु भवन्तीं त्रिविधं
सम्बन्धं नातिवर्तते । तस्यैवार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वोपपत्तेः । त्रिवि-
धश्च संबन्धः सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावः सारूप्यं

ते गच्छन्ति महापदं भुवि परा भूतिः समुत्पद्यते

तेषां तैः समलङ्कृतं निजकुलं तैरेव लब्धा क्षितिः ।

तेषां द्वारि नदन्ति दन्तिनिवहास्ते भूषिता नित्यशो

ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥

इत्यत्र श्लेषस्य विविक्तत्वेनावस्थितिरिति युक्तं वक्तुम् । इहापि रोपतोपलक्ष-
णोपाधिभेदेन द्रष्टुर्वा तादृशद्रष्टृदृष्टत्वे(न) दृश्यानां वा भेदे सति वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वेन प्राकरणिकविषयायास्तुल्ययोगिताया विकल्पार्थत्वेन 'भक्तिप्र-
हे'त्यादिवद् विकल्पस्य वा सुवचत्वात् ॥

प्रस्तुतादप्रस्तुतावगताविलादिनाप्रस्तुतप्रशंसायाः सङ्गतिं दर्शयति ।
॥ अथ परिकरश्लेषयोर्लक्षणं समासोक्तिनिमित्तभूतविशेषणसामान्यत्वेन प्रासङ्गि-
कम् । अप्रस्तुतेत्यादि । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसोच्यते सामान्यल-

चेति । सामान्यविशेषभावे सामान्याद् विशेषस्य विशेषाद् वा सामान्यस्य प्रतीतौ द्वैतम् । कार्यकारणभावेऽप्यनयैव भङ्ग्या द्विधात्वम् । सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः । तत्रापि सारूप्यहेतुके भेदे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वैविध्यम् । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतौभिश्च त्रयः प्रकाराः । श्लिष्टशब्दप्रयोगे त्वर्थान्तरस्यावाच्यत्वात् श्लेषाद् विशेषः । श्लेषे ह्यनेकैर्यार्थस्य वाच्यत्वमित्युक्तम् । तत्र सामान्याद् विशेषप्रतीतौ यथा —

“तण्णत्थि किंपि पइणो पकप्पिअं जं ण णिअइघरणीए ।

अणवरअगमणसीळस्स काळपहिअस्स पाहिज्जम् ॥”

अत्र ग्रहस्तवधे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । विशेषात् सामान्यप्रतीतौ यथा —

क्षणम् । अनयैव भङ्ग्येति । कारणात् कार्यस्य कार्याद् वा कारणस्य प्रतीतौ । सारूप्ये त्वेक इत्यादि । सारूप्यसम्बन्धस्य सामान्यविशेषकार्यकारणभाववत् सम्बन्धस्वरूपभेदोलेखेनाप्रवृत्तरेकभेदत्वमुक्तम् । प्रकारान्तरेण तु भेदमाह — तत्रापीत्यादि । वाच्यस्येत्यादि । प्रस्तुतारोपमन्तरेण घटमानत्वमवटमानत्वं च संभवासंभवौ । इदमपि प्रकारत्रयं सारूप्य एव । श्लेषेण सर्वालङ्कारापवादकत्वादस्याश्च वाच्यत्वं नाशङ्कनीयमित्याह — श्लिष्टशब्दप्रयोग इति । तन्मिति । समाप्तोक्त्युपक्रमे । तण्णन्धीत्यादि ।

तन्नास्ति किमपि पत्युः (सुं?प्र)कल्पितं यत्र नियतिगृहिण्या ।

अनवरतगमनशीलस्य कालपरिकस्य पाथेयम् ॥

अधिकस्येत्यन्वयः । यत्र ग्रहस्तेत्यादि । ग्रहस्तस्य कालवशंप्रदत्ते

“एतत् तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्वदरमादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै-

स्तत्रोद्दीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥”

अत्र जडानामस्थान एवाभिनिवेश इति सामान्ये प्रस्तुते विशे-
पोऽभिहितः । कारणात् कार्यप्रतिपत्तौ यथा —

“पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालम्बितं

किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलक्षद्वष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसितं मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया ॥”

अत्र तैथाधिरूढो मानः कथं निर्वृत्त इति कार्ये प्रस्तुते निवृ-
त्तिकारणमभिहितम् । कार्यात् कारणप्रतीतौ यथा —

“इन्दुलित इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रस्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव ॥”

वक्तव्ये सर्वेषां कालाशब्दत्वमुक्तम् । एतत् तस्येत्यादि । मुखादारम्भतः ।
तस्येति वक्ष्यमाणो जडः परामृश्यते । स जड इत्यस्य निद्रातीत्यनेनान्वयः ।
मध्ये वाक्यं शृण्वन्वदरमादपीति । अस्मात् कमलिनीपत्रादिकणधियमुक्ता-
भ्रमादप्यन्तजालं शृण्वन्वदरः । पश्याम इति । ययं खलु शठः किं मां ना-

१. ‘तीतौ य’, २. ‘मां वारिणि’, ३. ‘किंसी मा’, ४. ‘वर्तित इ’, ५. ‘लता
श्या’ क. ख. पाठः.

अत्र सम्भाव्यमानैरित्यादिगतैरङ्गनालिसत्त्वादिभिः कार्यरूपैरप्र-
स्तुतैर्लोकोत्तरवदनादिगतः सौन्दर्यविशेषः कारणरूपः प्रस्तुतः
प्रतीयते । तेनेयमप्रस्तुतप्रशंसा । ननु कार्यात् कारणे गम्यमा-
नेऽप्रस्तुतप्रशंसायामिष्यमाणायां —

“येन लम्बालकः सास्रः कराघातारुणस्तनः ।

अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥”

“चक्राभिघातप्रसभाज्ञैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥”

इत्यादौ सुप्रसिद्धे पर्यायोक्तविषयेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गः । अत्र
हि गजासुरवधूगतेन लम्बालकत्वादिना कार्येण कारणभूतो ग-
जासुरवधः प्रतीयते । तथा राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन
राहुशिरश्छेदः कारणरूपोऽवगम्यते । एवमन्यत्रापि पर्यायोक्त-
विषये ज्ञेयम् । तस्मादप्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वात् पर्यायोक्तस्य नि-

पतीत्यन्वयः । सम्भाव्यमानैरित्यादि । मुखाद्यपेक्षया कान्त्यादिवैधुर्यलक्षण-
निमित्तवशादुत्प्रेक्ष्यमाणैः । तेनेयमित्युपसंहारेण कार्यात् कारणप्रतीतिरूपाया
अप्रस्तुतप्रशंसायाः पर्यायोक्तविविक्तविषयत्वं सूचयति । अस्यैवोदाहरणस्या-
प्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वं समर्थयितुं पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विषयविभागं चोद्यपू-
र्वकं कर्तव्यम् — नन्वित्यादिना । मुप्रसिद्ध इति । उदाहरादिभिरुदाहृतत्वात् ।
प्रापीति । ‘स्पृष्टास्ता’ इत्यादौ । अप्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वादिति ।

विपर्ययप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । उभयत्र कार्यात् कारणं प्रती-
यते^२ । कार्यमप्रस्तुतं प्रस्तुतं चेति द्वयी गतिः । यत्र प्रस्तुतत्वं
कार्यस्य कारणवत् तस्यापि वर्णनीयत्वात्, तत्र कार्यमुखेन
कारणं पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तालङ्कारः । तत्र हि कारणा-
पेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितम् । यथो-
क्तोदाहरणद्वये^३ । अत्र हि गजासुरवधवद् गजासुरवधवृत्तान्तोऽपि
भगवत्प्रभावजन्यत्वात् प्रस्तुत एव । एवं राहुवधवृत्तान्तोऽपि
ज्ञेयः । ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशंसाया विषयः । यत्र पुनः कार-
णस्य प्रस्तुतत्वे कार्यमप्रस्तुतं वर्ण्यते, तत्र स्पष्टैवाप्रस्तुतप्रशंसा ।
यथा 'इन्दुलिप्त इवे'त्यादौ । अत्र हीन्द्रादयः स्फुटमेवाप्राकरणि-
काः । तत्प्रतिच्छन्दभूतानां मुखादीनां प्राकरणिकत्वात् । ते-
नात्रेन्द्रादिगतेनाञ्जनलिप्तत्वादिनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतं मुखादिगतं
सौन्दर्यं सहृदयहृदयाह्लादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसैवासौ ।
एवञ्च यत्र वाच्योऽर्थोऽर्थान्तरं तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेना-
गूरयति, तत्र पर्यायोक्तम् । यत्र पुनः स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्
प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति समर्पयति, तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।
ततश्चानया प्रक्रियया,

उदाहरणानामिति शेषः । तत्प्रतिच्छन्दभूतानाम् । वाच्योपमेयभूतानाम् । तादृश-
मेवेति । वाच्यवद् वर्णनीयमेव । (उत्सो)पस्कारकत्वेन तासाधकात्वेन । आ-
गूरयति आक्षिपति । अत्र पुनरिति । वाच्योऽर्थ इत्युक्तं । एतदेव यन्था-

१. 'यत्प्र' २. 'ते यत्र का' ३. 'र्णनीयम्', ४. 'येन । अ',
५. 'सावि' क. ख. पाठः. ७. 'ते' .

“राजन् राजसुता न गाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
 कुब्जे! मोक्षय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
 इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-
 चित्रस्थानवलोक्य शून्यबलभावेकैकमाभाषते ॥”

इत्यत्र पर्यायोक्तमेवेति बोद्धव्यम् । अन्ये तु दण्डयात्रोद्यतं
 त्वां बुद्ध्वा त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणरूपस्यैवार्थस्य
 प्रस्तुतत्वात् कार्यरूपोऽर्थोऽप्रस्तुत एव । राजशुकवृत्तान्तस्याप्र-
 स्तुतत्वात् प्रस्तुतार्थं स्वात्मानमर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशंसैवात्र न्या-
 य्येति वर्णयन्ति । सर्वथा पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विषयविभागः
 मुनिरूपित एवेति स्थितम् । सारूप्ये यथा । एतानि साधर्म्यो-
 दाहरणानि । वैधर्म्येण यथा —

रम्भे ‘स्वसिद्धय’ इत्यादिना सूचितम् । ततश्चेति । एवं विविक्तविषयत्वात् ।
 अन्ये त्विति । काव्यप्रकाशकारादयः । तन्मतं दूषयति — सर्वथेति ।
 मुनिरूपित इति । कार्यस्य वर्णनार्हानर्हत्वाभ्याम् । अत्र च शत्रुपलायनवत्
 तद्भवनगतशुकवृत्तान्तोऽपि वर्णनीयशौर्यातिशयजन्यत्वात् प्रस्तुत एवेति पर्या-
 योक्तत्वमेव युक्तमिति भावः । सारूप्ये यथेत्यस्यानन्तरम् एतानि साधर्म्यो-
 दाहरणानीत्यस्मात् पूर्वं ग्रन्थकारदर्शितान्युदाहरणानि अष्टत्वान्न दृश्यन्ते ।
 अतो ग्रन्थान्तरदर्शितनयेन तानि दर्शयामः । सा च सारूप्यनिमित्ता त्रिधा
 भेदातीत्यासोक्तिमती तुल्यसंविधानवती चेति । तत्र लेखयती यथा —

अथातुरको गरक्त्य जेता यदूद्धो विक्रमनिजितेन्द्रः ।

आपि अस्त्रनिर्गम्यमंशो हरेर्वारिण्यः कथं स्यात् ॥

“धन्याः खलु वने वाताः कण्ठारस्पर्शशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्रवणं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥”

अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतादर्थोदहर्मधन्येति वैधर्म्येण प्रस्तुतोऽर्थः प्रतीयते । वाच्यसंभव उक्तान्येवोदाहरणानि । असम्भवे यथा—

नात्र समासोक्तिः । विशेष्यस्यापि यदुद्ध इति साम्येन निर्दिष्टत्वात् । नापि श्लेषालङ्कारः, अर्थद्वयस्याप्यवाच्यत्वात् । नापि शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, वाच्यस्याप्रस्तुतत्वात् । न चात्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुत एव राजा वाच्योऽस्त्विति युक्तं वक्तुं, स्वर्गतर्वाविष्करणादीनां मुख्यया वृत्त्यासम्भवात् । आक्षिप्यमाणस्य तु गुणवृत्त्या तद्वर्णनमविरुद्धम् । समासोक्तिमती यथा—

सेवितं द्विजगणेन विस्तृतच्छायमाश्रितफलप्रदायिनम् ।

पादपं कमपि कूपकक्षितौ रुढमाश्रितवतां कुतः श्रमः ॥

अत्र द्विजगणसेवितत्वादिविशेषणसाम्यात् पादपमित्यस्य विशेष्यस्य साम्याभावाच्च समासोक्तिव्यपदेशमात्रं, न तु मुख्या समासोक्तिः । वाच्यस्याप्रस्तुतत्वात् । तुल्यसंविधानवती यथा—

दक्षिणसमुद्रपारे केचिन्मृदिताः स्थितेन केसरिणा ।

अपरे दूरं गमिता (इमा)स्तथान्ये वनान्तरं गमिताः ॥

अत्र शब्दानामप्रस्तुतैकार्थनिष्ठत्वापि संविधानतुल्यत्वबलेन वर्णनीयेन राज्ञा केषाञ्चिदरीणां तथः अन्येषां दूरमपसारणम् अपरेषां च स्वराज्याद् ग्रंथयित्वा द्वीपान्तरप्रापणं च दृश्यमिति प्रतीयते । वैधर्म्येणेति । तमस्पर्शतद्वत्तामुक्तयोर्धन्यत्वाधन्यत्वयोक्तौ विरुद्धत्वात् । उक्तमिति । उदाहरणानि आदि-

“कस्त्वं भोः! कथयासि दैवहतकं मां विद्धि शाकोटकं
 निर्वेदादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
 वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
 नच्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥”

अत्राचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिकानुपपन्नेति वाच्यस्यासम्भव एव ।
 प्रस्तुतं प्रति तात्पर्यात् प्रमुख एव तदध्यारोपप्रतीतेर्युज्यत एवै-
 तत् । उभयरूपत्वे यथा —

“अन्तरिक्षद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥”

अत्र वाच्येऽर्थे कण्टकानां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसंभवि, छि-
 द्राणां तु संभवि इत्युभयरूपत्वम् । प्रस्तुततात्पर्येण प्रतीतेस्त-
 दध्यारोपात् संगतमेवैतदिति नासमीचीनं किञ्चित् । एतदेव च
 श्लेषगर्भायामस्यामुदाहरणम् । तदत्र सामान्यविशेषत्वेन कार्य-
 कारणत्वेन सारूप्येण च यद् भेदपञ्चकमुद्दिष्टं, तत्र द्वयोः
 सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति, तदा-

मन्ति निर्दिश्यन्ते । असम्भविनोऽपि वाच्यस्य कथमभिधानमित्यत आह—
 मन्तुं प्रतीति । सम्भवत्यशोत्तरिकप्रस्तुताध्यारोपेण । श्लेषगर्भायामिति । छिद्र-
 कण्टकगुणशब्दानामुभयार्थत्वेन छिष्टत्वम् । अनन्तरमर्थान्तरन्यासस्य लक्ष-
 णमिह प्रस्तुतम् । सह तस्य प्रसङ्गाद् यदा तस्य चांशेन साम्यमंशेन वैप-
 र्ययं च दर्शयति । तदत्रेत्यादिना । तत्र विशेषभावादिसम्बन्धनिव-

र्थान्तरन्यासानिर्भावः । सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्र-
स्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य साम्यत्वे सर्वत्राप्रस्तुतप्रशंसेति नि-
र्णयः ॥

उक्तन्यायेन प्राप्तावसरमर्थान्तरन्यासमाह—

सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्ट-
प्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

निर्दिष्टस्याभिहितस्य समर्थनार्हस्य प्रकृतस्य समर्थकात्
पूर्वं पश्चाद् वा निर्दिष्टस्य यत् समर्थनमुपपादनं, न त्वपूर्वत्वेन
प्रतीतिः । अतो नानुमानरूपोऽसावर्थान्तरन्यासः । तत्र सामान्यं
विशेषस्य, विशेषो वा सामान्यस्य समर्थक इति द्वौ भेदौ ।

न्वनत्वेन साम्यम्, अन्यतरोभयवाच्यत्वाभ्यां वैषम्यम् ॥

यदर्थमयं विषयविभागः कृतः, तदाह — उक्तन्यायेनेत्यादि । सा-
मान्येति । निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास इति सामान्यलक्षणम् । सामा-
न्यविशेषेति भेदनिर्देशः । तत्र निर्दिष्टग्रहणेनाप्रस्तुतप्रशंसाव्यावृत्तिः । तस्यां
हि 'तण्णत्थी'त्यादौ सर्वस्य कालवशंवदत्वेन प्रहस्तकालवशंवदत्वं समर्थ्यते ।
तथा च भट्टेन्दुराजेन 'प्रीणितप्रणयी'त्यादावप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे समर्थ्यसम-
र्थकभावस्य विद्यमानत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं भट्टोद्धटग्रन्थे प्रकृतार्थसमर्थनमित्यत्र
प्रकृतशब्दः स्वशब्दोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठो द्रष्टव्य इति व्याख्यातम् । दृष्टान्तव्य-
वच्छेदाय तत्रैव स्वकण्ठेनानुपात्तमपि समर्थनपदसामर्थ्यलक्षणे विशेषणं दर्शय-
ति — समर्थनार्हस्येति । दृष्टान्ते हि निम्नप्रतिविस्वत्वमेव विवक्ष्यते, न तु

तथा कार्यं कारणस्य, कारणं वा कार्यस्य समर्थकमिति द्वौ
 भेदौ । तत्र भेदवस्तुष्टये प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वयेऽष्टौ
 भेदाः । हिशब्दाभिधानानभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यासोत्तरो-
 पन्यासाभ्यां च भेदान्तरसम्भवेऽपि न तद्गणना, सहृदयहृदय-
 हारिणो वैचित्र्यस्याभावात् । तस्माद् भेदाष्टकमेवेहोदृङ्कितम् ।
 क्रमेण यथा—

“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥”

“लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
 पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः ।
 वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-
 र्लीलायितं पुनरमुष्य समुद्रपानम् ॥”

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
 वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”

समर्थ्यसमर्थकभावः । हिशब्दाभिधानेत्यादिनोद्वेद्योक्तं भेदप्रकारं दूषयति ।
 उदृङ्कितं निर्णीतम् । अनन्तेत्यादि । अत्र हिमलक्षणदोषविशेषस्य स्वरूपगुण-
 निपातमुदायशालिनि सौभाग्यविलोपिभावलक्षणार्थकार्यकरत्वरूपो(?)विशेषो
 निपातस्य गुणसन्निपातसम्भवे सति निमित्तगुणनेनाकिञ्चित्कारत्वेन सामा-
 न्येण समर्थ्यते । ग. विदधीतेत्यत्रैव कारणं प्रति निश्चितं कार्यं

अत्र सहस्राविधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य संपद्धरणं कार्यं साधर्म्येण समर्थकम् । तस्यैवैतत्कार्यविरुद्धापत्पदत्वं सहस्राविधानाभावविरुद्धाविवेककार्यं वैधर्म्येण समर्थकम् ।

“पृथिव ! स्थिरीभव मुजङ्गम ! धारयैनं
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिकुञ्जराः ! कुरुत तत्रितये दिधीर्षी
देवः करोति हरकर्मुकमाततज्यम् ॥”

अत्र हरकर्मुकाततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादिप्रवर्तकत्वे कारणं समर्थकत्वेनोक्तम् । वैधर्म्येण सामान्यविशेषभावे यथा—

“अहो हि मे बहुपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदां पराभवं जगत्पट्टैव हिये क्षयं गताः ॥”

अत्रायुःकर्तृकापराधाक्षितस्याधन्यत्वस्यायुर्विरुद्धक्षयगतिप्रयुक्तं धन्यत्वं विरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तम् । कार्यका-

साधर्म्येण समर्थकं किञ्चिद् वैधर्म्येणेत्याह — अत्र सहस्राविधानेत्यादिना । विमृश्यकारिणमित्यनेन पूर्वार्धनिर्दिष्टसहस्राविधानाभावलक्षणं कारणमेवानूद्यत इत्याह—विमृश्यकारित्वरूपस्येति । साधर्म्येणेति । तत्कार्यत्वात् । एतत्कार्यविरुद्धमिति । संपद्धरणविरुद्धम् । वैधर्म्येणेति । विरुद्धकारणजन्यत्वात् । प्रवर्तकत्व इति । पृथिव ! स्थिरीमवेत्यादिवचनस्य प्रवर्तनात्पत्त्वात् । आयुःकर्तृकेति । कर्त्तृकापराधायुषं वक्तुमशक्यमित्यायुषं प्रयाप्रियवचने प्रयोजकमिति तस्मापराधकर्तृकम् । अत्र समर्थनीयो विशेषो न निर्दिष्ट इति शङ्का न कार्येत्याह—विमृश्येति । आयुषोऽपराधश्चाधन्यत्वोपादनमेवेत्यर्थः । विरुद्धमिति । सामान्यधन्यत्वयोर्विरुद्धस्वरूपत्वाद् विरुद्धप्रयोजक-

रणतार्यां तु वैधर्म्येणोदाहृतम् । हिशब्दाभिहितत्वादिभेदाः स्व-
यमेव बोद्धव्याः । चारुत्वातिशयाभावोच्चेह प्रपञ्चिताः ॥

एवमप्रस्तुतप्रशंसानुपङ्गायातमर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गम्य-
प्रस्तावागतं पर्यायोक्तमुच्यते—

गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥ ३६ ॥

त्वाच्च । उदाहृतमिति । ‘अविवेकः परमापदां पदमि’ति । एवं सामान्यस्य
कार्यस्य च वैधर्म्येण समर्थकत्वमुदाहृतम् । विशेषस्य कारणस्य च क्रमेण
यथा—

भूमौ त एव निवसन्ति सुखं भजन्तो

ये सन्नतास्त्रिविधवीररसाश्रयं त्वाम् ।

सङ्ग्रामधीर ! भुवनान्तर एव वृत्तिः

स्पर्धावतस्त्वयि खलु त्रिदशदुमस्य ॥

अत्र वर्णनीयविषयसन्नतिजुषां भूमौ सुखनिवासलक्षणस्य सामान्यस्य तद्वि-
रुद्धस्य स्पर्धाभाजः सुरशाखिनो लोकान्तरे वृत्तिर्विशेषरूपा वैधर्म्येण सम-
र्थिका ।

प्रणिपतत निर्विशङ्कं भूषा ! रविवर्मणः पदाम्भोजे ।

अवरोपयति हि राज्यादवलितानेप रोपताग्राक्षः ॥

अत्र प्रणिपातप्रवर्तकत्वे तत्कारणभूतराज्यस्थापनविरुद्धं वर्णनीयकर्तृकं राज्या-
पहारलक्षणं कारणं वैधर्म्येण निर्दिष्टम् । स्वयमेव बोद्धव्या इति । उदाहृते-
षामिति शेषः । जेह प्रपञ्चिता इति । स्वतन्त्रतयेति शेषः ॥

पर्यायोक्तस्याप्रस्तुतप्रशंसाया अनन्तरं वक्तव्यत्वेऽपि मध्येऽर्थान्तर-
न्यासोपपन्नं प्रासङ्गिकमिति— एवमप्युच्यते । गम्यस्यापीति । भङ्ग्य-
न्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥

यां वै’, २. ‘वै’ क. ख. पाठः. ३. ‘वर्धिताः’ मूलपाठः. ४. ‘यत-
त्रिद’ ख. पाठः. ५. ‘ण’, ६. ‘पः ॥ पर्या’ ख. ख. पाठः.

अत्र यदेव गम्यते, तस्यैवाभिधानं पर्यायोक्तम् । गम्य-
स्यैव सतः कथमभिधानमिति चेद्, न । गम्यापेक्षया प्रकारा-
न्तरेणाभिधानस्य सम्भवात् । न हि तस्यैव तदेव तयैव वि-
च्छित्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अतः कार्यादिद्वारे-
णाभिधानम् । कार्यादेरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात् । अत
एवाप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । एतच्च वितत्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तावे
निर्णीतमिति तत एवावधार्यम् । उदाहरणं—

“स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥”

अत्र हयग्रीवस्य कार्यमुखेन स्वर्गविजयो वर्णितः । प्रभावाति-
शयप्रतिपादनं च कारणादिव कार्यादपि भवतीति कार्यमपि
वर्णनीयमेवेति पर्यायोक्तस्यायं विषयः ॥

गम्यत्वविच्छित्तिप्रस्तावाद् व्याजस्तुतिमाह—

न्तरेण प्रकारान्तरेण । अनेन भङ्ग्यन्तरग्रहणेन सूत्रे सूचितं गम्यत्वाभिधेय-
त्वयोरविरोधं चोद्यपूर्वकमुपपादयति — गम्यस्यैवेत्यादिना । तत्रेत्यादि ।
पर्यायोक्तविषये । एतच्चेति । पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेदकं गमकस्य कार्यादेः
प्रस्तुतत्वाप्रस्तुतत्वाभ्यां वर्णनार्हत्वानर्हत्वम् । कार्यमुखेनेति । सैनिकैर्कर्तृक-
सावज्ञपारिजातमञ्जरीस्पर्शनलक्षणस्य कार्यस्य स्वर्गविजयलक्षणकारणान्तरेणा-
नुपपत्तेः । अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणादिन्दुलिप्त इवेत्यादेरलोपास्यस्य वैधर्म्यं
दर्शयति — प्रभावातिशयेत्यादिना ॥

स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे

व्याजस्तुतिः ॥ ३७ ॥

यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तरेण बाधितस्वरूपौ निन्दायां पर्यवस्यति, तत्रासत्यत्वाद् व्याजरूपा स्तुतिरित्यर्थानुगमेन तावदेका व्याजस्तुतिः । यत्रापि निन्दा शब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद् बाधितस्वरूपा स्तुतिपर्यवसिता भवति, सा द्वितीया व्याजस्तुतिः, व्याजेन निन्दारूपेण स्तुतिरिति कृत्वा । स्तुतिनिन्दारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । क्रमेण यथा—

“हे हेलोजितबोधिसत्त्व ! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे !

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥”

अत्र विपरीतलक्षणया वाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

प्रमाणान्तरेणेति । प्रत्यक्षादिना । असत्यत्वादिति । स्तुतेरिति शेषः । पूर्ववदिति । प्रमाणान्तरेण । नन्वत्र स्तुतिनिन्दयोः प्रस्तुतयोः प्रस्तुतनिन्दास्तुतिनिन्दारूपस्तुतप्रशंसात्वं किं न स्यादित्यत आह—स्तुतिनिन्दारूपस्तुतिनिन्दारूपेणेत्येति । हे हेलोजितेत्यादिभिः परमकारुणिकस्वभावा-

“इन्ने^१रा विपु^२रायिनः कण्ठमूलं मुरारि-

विङ्नागानां मदजलमयीभाञ्जि गण्डालानि ।

अद्याप्युर्विलयतिलक ! श्यामलिम्नानुलिप्ता-

न्युन्नासन्ते वद भवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥”

अत्र भवलताहेतुयशोविषयानवकृत्तिप्रतिपादनेन ‘विशेषप्रति-
पेधे शेषाभ्यनुज्ञानम्’ इति न्यायात् कतिपयपदार्थवर्जं समस्त-
वस्तुभवलताकारित्वं नृपयशसः प्रतीयते ।

“किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किन्तु नाहं समर्थ-

स्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।

गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरं पानगोष्ठ्या-

मुन्मत्तेव अमति भवतो बल्लभा हन्त कीर्त्तिः ॥”

इत्यत्र प्रकान्तापि स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा हन्त कीर्त्तिरित्यनेन

दकैः पदैर्वाच्यविपरीतनृशंसत्वादि लक्ष्यते । अत्र भवलतेत्यादि । भवलताहेतुना
यशसा विषयाणां भवलीकर्तव्यानामनवकृत्तिरव्याप्तिः, तत्प्रतिपादनमुखेन । अ-
व्याप्तिश्चेन्दुलक्ष्मादीनां श्यामलिम्नानुलिप्तत्वेनावर्गतादभवलीकरणात् प्रतीयते ।
विशेषप्रतिपेध इत्यादिना निन्दायाः स्तुतिपर्यवसायित्वं दर्शयति । कतिपय-
पदार्थवर्जमिति । एतच्छ्लोकादिरेन्दुलक्ष्मादिभिर्न । पूर्वत्रोदाहरणे वैरस्यादनु-
पगोम्यत्वेन पदानुपकारित्वस्य प्रत्यक्षतः सिद्धेः परहिताधाने ग्रहीतव्रत इत्या-
दिभिरुक्तैः । उत्तरपक्षे तदा भवलीकारणोचरेण प्रत्यक्षेण भवलीति सिद्धिः ।

१. ‘राजन्नाद्याप्युदय’, ख. ग. पाठः. २. ‘ति भ’,

३. ‘ण’ ख. ग. पाठः. ४. ‘यशसः’

न^१णिताप्रकारेणोन्मूलितेव न प्ररोहं गमितेति क्लिष्टमेतदुदाहरणम् ॥

गम्यत्वमेव प्रकृतं विशेषविषयत्वेनोत्तीकृत्याक्षेपालङ्कार उच्यते—

उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः ॥ ३८ ॥

इह प्राकरणिकोऽर्थः प्राकरणिकत्वादेव वक्तुमिष्यते । तथाविधस्य विधानार्हस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते । स कृतोऽपि बाधितस्वरूपत्वान्निषेधायत इति निषेधाभासः सम्पन्नः । तस्यैतस्य

त्यादिना यौधिता निन्दा बाध्यते । उन्मूलितेवेत्यादि । हन्तशब्दस्य विषाद-
घोतकत्वादिनिन्दापर्यवसायित्वस्यैव प्ररोहः, न स्तुतिपर्यवसायित्वस्य । अथवा
हन्तशब्दस्य हर्षप्रतिपादकतयोपक्रम एव निन्दाया उन्मूलितत्वेन प्रतीतेर्न
नन्मुखेन स्तुतेरभिव्यक्तिः । अतः क्लिष्टेत्यर्थः । एतत्प्रतिपादनार्थमेवोदाहरणा-
न्तरोपन्यासः ॥

विशेषविषयत्वेनोत्तीकृत्येति । विशेषस्य गम्यत्वमङ्गीकृत्य । उक्तव-
क्ष्यमाणयोरित्यादि । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्राकरणिकनिषेधाभास आक्षेप इति
सामान्यलक्षणम् । उक्तवक्ष्यमाणयोरिति प्रकारनिर्देशः । निषेध्यनिष्ठविशेषप्र-
तिपत्तिर्नो बाध्यत्वेर्भास इति । उक्तवक्ष्यमाणयोर्निषेधाभास आक्षेप इति
पक्षे प्राकरणिकयोरिति विशेषणं निषेध्यनिष्ठविशेषप्रतिपादनहेतुत्वेनो-
दाहरणम् । प्राकरणिकोऽर्थ इत्यादि । निषेधाभास इति । निषेधव-

करणं प्रकृतगतत्वेन विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा गजज्ञान-
तुल्यं स्यात् । स चाभासमानो निषेध उक्तस्य वा स्यादात्मन्वि-
ताभिधेयत्वेन वक्ष्यमाणस्य वा स्यादित्याक्षेपस्य द्वयी गतिः ।
उक्तविषयत्वेन कैमर्थक्यपरमालोचनमाक्षेपः । वक्ष्यमाणविषय-
त्वेनानयनरूपमागूरणमाक्षेपः । एवञ्च अर्थभेदादाक्षेपशब्दस्य द्वा-
वाक्षेपाविति वदन्ति । तत्रोक्तविषये यस्यैवेष्टस्य विशेषस्तस्यैवा-
क्षेपः । वक्ष्यमाणविषये त्विष्टस्य विशेषः इष्टसम्बन्धिनोऽन्यस्य
सामान्यरूपस्य निषेधः । तेनात्र लक्षणभेदः । विशेषस्य चात्र

दाचरति । न तु निषेध एवेत्यर्थः । अन्यथेति । यथा गजस्य ज्ञानं मदान्व-
त्प्रयुक्तेन पुनरपि पांसुप्रक्षेपेण निष्फलमेव, एवं निषेधोऽप्याभासरूपत्वाद्-
स्वप्रतीतिप्रयोजनः सन् उक्तवक्ष्यमाणलक्षणप्रकृतगतत्वेन विशेषस्याप्यप्रत्या-
यने निष्फल एवेत्यर्थः । ननु यदि निषेधः क्रियते, वक्ष्यमाणस्य वक्ष्यमा-
णत्वं कथं ज्ञायत इत्यत आह—आमूत्रितेति । सामान्योक्त्यांशोक्त्या वा व-
क्ष्यमाणस्याप्यभिधेयत्वस्य सूचनाददोष इत्यर्थः । कैमर्थक्यपरमित्यादि । यथा
'आक्षेप उपमानस्ये'त्यादौ । आनयनरूपमित्यनेनागूरणशब्दस्यार्थः कथ्यते ।
यथा 'श्रुत्यर्थाभ्यामथाक्षिप्त' इत्यत्राक्षिप्तशब्दस्यार्थानीतोऽर्थः, एवं वक्ष्यमा-
णविषयेऽप्याक्षेपशब्दस्यानयनमर्थ इत्यर्थः । एवं चेत्यादिना लक्ष्यवाचिन
आक्षेपशब्दस्य प्रकारद्वये निरुक्तिभेदेन भेदं दर्शयित्वा लक्षणभेदमपि दर्श-
यितुमाह—तत्रोक्तविषय इत्यादिना । यस्यैवेष्टस्य विशेष इति । प्रतिपि-
पादविषय इति शेषः । एवमिष्टस्य विशेष इत्यत्रापि व्याख्येयम् । यस्यैवेष्टो-
वकारेण गन्धस्य विशेषस्य गन्धकस्याक्षेपस्य चैकाग्र्यत्वं द्योतयन् वक्ष्यमा-
णाक्षेपादुक्तशेषस्य भेदं दर्शयति । अत्र हि तयोर्मित्ताशयत्वम् । तदाह—
लक्ष्यमाणेति । अत्र लक्षणभेदः । अत्रानयोः प्रमाणोः अत्रैतत् प्रति-

शब्दानुपात्तत्वाद् गम्यत्वम् । तत्रोक्तविषये आक्षेपे कचिद् वस्तु
निषिध्यते कचिद् वस्तुकथनं निषिध्यत इति द्वौ भेदौ । व-
क्ष्यमाणविषये तु कथनमेव निषिध्यते । तच्च सामान्यप्रतिज्ञा-
यां कापि विशेषनिष्ठत्वेन कचित् पुनरंशोक्तावशान्तरगतत्वेने-
त्यत्रापि द्वौ भेदौ । तदेवमस्य चत्वारो भेदाः । शब्दसाम्यनि-
वन्धनं सामान्यविशेषभावमवलम्ब्य चात्र प्रकारप्रकारिभावपरि-
कल्पनम् । क्रमेण यथा—

“वाळअ ! णाहं दूई तीए पिओ सि च्ति णह्मवावारो ।

सा मरइ तुज्झ अयसो एअं धम्मकखरं भणिमो ॥”

“प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

पिपादायिषितविशेषाश्रयस्य निषिध्यमानत्वं, कचित् तत्सम्बन्धिनस्त्वन्यस्येति
लक्षणभेदः । तदेवमस्येति । नन्वर्थभेदादन्य उक्तविषय आक्षेपः । वक्ष्यमा-
णस्य विषयोऽप्यन्य इति स्थितम् । तत् कथं चतुष्प्रकारेतेत्यत आह— शब्द-
साम्येति । सत्यप्यर्थभेदादाक्षेपस्य भेदे स्वरूपसाम्यादेकत्वेनावभासमानः
सामान्यरूप आक्षेपः प्रकारी । उक्तविषयादयः प्रकारा इत्युपचारेण कथनमि-
त्यर्थः । वाळअ इत्यादि ।

“वाळअ ! णाहं दूती तस्याः प्रियोऽस्मीति नास्मभ्यापारः ।

सा प्रियते तवायस एतद्वर्षाक्षं भणामः ॥

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ! ॥”

“सुहृअ ! विलम्बसु थोअं जाव इमं विरहकाअरं हिअअं ।
संठविऊण भणिस्सं अहवा वोळेसु किं भणिमो ॥”

“ज्योत्स्ना तमः पिकवचः क्रकचस्तुषारः
क्षारो मृणालवलयानि कृतान्तदन्ताः ।
सर्वं दुरन्तमिदमद्य शिरीषमृद्धी
सा नूनमाः किमथवा हतजल्पितेन ॥”

आद्ये उदाहणद्वये यथाक्रमं वस्तुनिषेधेन भणितिनिषेधेन
चोक्तविषयं आक्षेपः । तत्र चोक्तस्य दूतीत्वस्य वस्तुनो
निषेधमुखेन सत्यवादित्वादिविशेषः । तथा भण्यमानस्य प्रसा-
दस्य निषेधमुखेनैव कोपोपरागनिवर्तनेनावश्यस्वीकार्यत्वं वि-

सुहृअ इत्यादि ।

सुभग ! विलम्बस्व स्तोकं यावदिदं विरहकातरं हृदयम् ।
संस्थाप्य भणिष्याम्यथवापक्राम किं भणामः ॥

यथाक्रममिति । तान्ते उदाहणे ‘‘सुहृअं सुहृई’’ इति दूतीत्व-
त्वाद्यविनाभूतस्य वस्तुनः कैर्मर्शणालोच्यते, द्वितीये तु पदविशेषादिरूपाया
भणितेः कोपलक्षणमिति । प्रथमरूपानिष्ठमप्यत्र विषय-

क्षेपः । मित्रं पुनस्तद्विहरणद्वये यन्नात्मं सामान्यद्वारेणे-
 प्रसां । शान्तरस्य स्वरूपेण च भणितिनिषेधे वक्ष्यमाण-
 विषय आक्षेपः । तत्र च वक्ष्यमाणस्येष्टस्य भणिस्सं इति प्र-
 तिज्ञातस्य सातिशयो मरणशङ्कोपजनकत्वादिर्विशेषः । तथैव
 व्योत्सेत्यादावंशोक्तावंशान्तरस्य म्रियत इति प्रतिपाद्यस्याशक्य-
 वचनीयत्वादिर्विशेषः । एवञ्च आक्षेपे द्वयोऽर्थः, तस्यैव निषेधः,
 निषेधस्यानुपपद्यमानत्वादसत्यत्वं, विशेषप्रतिपादनं चेति चतु-
 र्यमुपयुज्यते । तेन न निषेधविधिः, नापि विहितनिषेधः ।
 किन्तु निषेधेन विधेराक्षेपः । निषेधस्यासत्यत्वाद् विधिपर्यव-
 सानात् । विधिना तु निषेधोऽस्य भेदत्वेन वक्ष्यते । ततश्च
 हर्षचरिते—अनुरूपो देव्या इत्यात्मसंभावनेत्यादौ, तथा

त्वेन वैयर्थ्याच्च । सामान्यद्वारेणेति । 'सुहृदं विळम्बसु' इत्यादौ भणिस्सं
 इति भणनमात्रमुक्तं, न तु प्रकारविशेषविशिष्टम् । तत्र सामान्योक्तिसहायेन ।
 किं भणिमो इति निषेधेन त्वद्विरहो ममात्यन्तदुर्विपह इत्यादिर्मरणशङ्कावहः
 प्रकारविशेष आक्षिप्यते । अंशोक्तावित्यादि । अद्य शिरीषमृद्धी सा नूनमा
 म्रियेतेत्यस्य सा नूनमा इत्याद्यंशोक्तिसहायेन किमित्यादिनिषेधेनाशक्यवच-
 नीयत्वादिविशेषविशिष्टमंशान्तरमाक्षिप्यते । तस्यैवेत्येवकारेण निषेधानुपपद्य-
 मानसाहेतुमिष्टस्यानिषेध्यत्वं द्योतयति । न निषेधविधिरिति । अत्र च निषे-
 धो नान्यथाभावो हेतुः । विधेराक्षेप इत्यत्र हेतुमाह—निषेधस्येत्यादि ।
 इति । निषेधेनान्यथाभासश्चेत्यत्र । ततश्चेति । एवमाक्षेपस्य विभ-

१. 'उयो', २. 'सादौ तथांशो', ३. 'सं विजगत्', ४. 'तु. किमिति' क.

५. 'नापि न विहितनि' ख. पाठः.

‘यामीति न कोहसदृशं मन्यत’ इत्यादावुक्तविषय आक्षेपः ।
 ‘केवलं बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति
 भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम्’ इत्यादावाक्षेपबुद्धिर्न कार्या । बाल-
 त्वादेरुक्तस्य निषेध्यत्वेनाविवक्षितत्वात् । प्रत्युतात्र बाल्यादिः
 परित्यागनिषेधकत्वेन प्रतीयते । तेन नायमाक्षेपः । कस्तर्ह्ययं
 विच्छित्तिप्रकारोऽलङ्कार इति चेद्, व्याघातौख्यस्यालङ्कार-
 स्यायं द्वितीयो भेद इति वक्ष्यते ।

तदिष्टस्य निषेध्यत्वमाक्षेपोक्तेर्निबन्धनम् ।

सौकर्येणान्यकृतये न निषेधकता पुनः ॥

कविषयत्वात् । उक्तविषय इति । प्रसदिति न्यायमिति वत् । अत्र चानुरूपो
 देव्या इत्यादिरूपस्य वस्तुकथनस्य नैभृत्यादिविशेषप्रतिपादनाय निषेधः
 क्रियते । स च निषेध्यस्येष्टत्वादाभासः । प्रत्युतेति । न केवलमुपक्रान्तस्य
 बाल्यस्य निषेध्यत्वाभावः, यावन्निषेधकत्वमपीत्यर्थः । कस्तर्हीत्यादि । अयं
 विच्छित्तिप्रकारः कोऽलङ्कार इत्यन्वयः । द्वितीयो भेद इति । ‘सौकर्येण का-
 र्यविरुद्धा क्रिया चे’ति लक्षितः । उक्तमर्थं सुखप्रतिपत्तये श्लोकेन संगृ-
 हाति—तदिष्टस्येति । निषेध्यत्वं निषेधविषयत्वम् । आक्षेपोनेराक्षेपालङ्कार-
 व्यपदेश्य । सौकर्येणाद्यादि । यद् यत्कार्यावकत्वेन समाहितं, तस्य
 तत्कार्यापेक्षया सुकरात्तत्प्राप्त्यर्थं लक्षितम् । कार्यस्य निषेधनाय नि-
 साधायित्तत्कार्यस्य निषेधकता नाक्षेपोक्तौ निबन्धनमित्यर्थः । विच्छित्ति-

इति लण्डार्थः । इह तु —

साहित्यपाथोनिधिनन्थनोत्थं काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः॥
यत् तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥”
“गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥”

इति । तथा —

“वाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।
इत्यर्थनीयः शवराधिराजः श्रीकण्ठपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥
यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुता किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शवराङ्गनानां स हि श्रमग्लानिमपाकरोति ॥”

इत्यत्र नाक्षेपभ्रमः कार्यः । विहितनिषेधो ह्ययम् । न चासा-
नाक्षेपः । निषेधेन विधौ तस्य भावादित्युक्तत्वात् । चमत्का-
रोऽप्यत्र निषेधहेतुक एवेति न तत्सद्भावमात्रेणाक्षेपधीः कार्या ।
अयं चाक्षेपो ध्वन्यमानोऽपि भवति । यथा —

निषेऽप्याक्षेपभ्रमो न कार्य इत्याह — इह त्वित्यादिना । विहितनिषेधो ह्यय-
म् । साहित्येति वाणेनेति च प्रथमाभ्यां श्लोकाभ्यां विहिते रक्षणाभ्यर्थने
गृह्णन्तु सर्वे इति यद्वा मृषा इति च श्लोकाभ्यां निषिध्यते ।
वाणि इति शेषः । आश्रित इति शेषः । चमत्कारोऽप्यत्रेत्यादिना
निषेधमात्रात्वं नास्तीत्याह । तत्सद्भावः निषेध-
स्य वाच्यत्वात्, उत्प्रेक्षायां भ्रमत्वमपीत्याह — अयं

“गणिकासु विधेयो न विधासो बल्लभ ! त्वया ।

किं किं न कुर्वतेऽत्यर्थमिहा धनपरायणाः ॥”

अत्र हि गणिकाया एवोक्तौ तद्वोक्तप्रस्तावे नाहं गणिकेति प्रतीयते । न चासौ निषेध एव, गणिकात्वेनावस्थितयैव गणिकात्वस्य निषेधनात् । सोऽयं प्रस्वलद्रूपो निषेधो निषेधाभासरूपो वक्तुर्गणिकायाः शुद्धसेहनिबन्धनत्वेन धनविमुखत्वादौ विशेषे पर्यवस्यतीत्युक्तविषय आक्षेपध्वनिरयम् । न तु

“स वक्तुमखिलाञ् शक्तो हयग्रीवाश्रितान् गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तो ज्ञातुं महोदधेः ॥”

इत्याक्षेपध्वनावुदाहार्यम् । निषेधस्यैवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधाभासस्य । महोदधेरम्भःकुम्भपरिच्छेदशक्तिनिदर्शनेन हयग्रीवगुणानां वक्तुमशक्यत्वं एवात्र तात्पर्यम् । तन्निमित्तक एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुक इति नाक्षेपध्वनिधीरत्र कार्या । सर्वथेष्टानिष्टस्य निषेधाभासस्य विध्युन्मुखस्याक्षेपत्वमिति स्थितम् ।

चेत्यादि । उक्तविषय इति । ‘वाळभ ! नाहं दूर्ध्वं’त्यादिवत् । वक्तुनिषेधस्तत्र वाच्यः, इह पुनर्गम्यः । न क्लृप्तस्योदाहार्यमित्यनेन संबन्धः । निषेधस्यैवेति । हयग्रीवगुणानामुल्लङ्घनवक्तुनिषेधो — मानस्तात्पर्यवान् । निषेधत्वादनाभासरूप इति नात्राक्षेपमिति । सर्वथेति । न वा शक्तुं गम्यो वेत्यर्थः ।

निष्ठनिषेधेनाक्षेपमुक्त्वा समानन्यायत्वादनिष्ठविधि-
नाक्षेपमाह —

अनिष्ठविध्याभासश्च ॥ ३९ ॥

यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः, एवमनिष्ठस्यानिष्ठ-
त्वादेव विधानं नोपपद्यते । तत् क्रियमाणं प्रस्खलद्रूपत्वाद्
विध्याभासे पर्यवस्यति । ततश्च विधेरुपकरणीभूतो निषेध इति
विधिनायं निषेधोऽनिष्ठविशेषपर्यवसायी निषेधागूरणात्माक्षेपः ।
यथा —

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥”

समानन्यायत्वादिति । अविषयनिष्ठत्वेनाशस्वरूपत्वादितराक्षेपकत्वं
समानन्यायता । अनिष्ठविध्याभासश्चेत्यत्र चकारेणाक्षेप इत्यस्यानुकर्षः ।
सङ्गत्यर्थमुपक्षिप्तं समानन्यायत्वमेव दर्शयति — यथेत्यादिना । प्रस्खलद्रूप-
त्वादिति । अनिष्ठविषयत्वेन बाधितस्वरूपत्वात् । उपकरणीभूत इति ।
अनभिमतविषयत्वादनुपपद्यमानेन विधिना स्वोपपादकतयानुपपत्तिनिरासाया-
क्षिप्तत्वाद् विधिं प्रत्युपकरणः शेषः सम्पन्न इति केचिद् व्याचक्षते । अन्ये
तु निषेधस्यैव तात्पर्यगोचरत्वाद् विधेर्विपर्ययादनुपपद्यमा(ने?नत्वे)न सत्व-
र्थायान्तादुपकरणशब्दाच्चिन्त्यप्रत्यय इति व्याचक्षाणाः स्वाक्षेपकतयोपकरण-
प्राप्तेन विधिनोपकरणाय भूतो निषेध इत्याहुः । अनिष्ठविशेषपर्यवसायी-
ति । यद् विधातृप्राप्तिरपि विहितं, तत् तन्निष्ठविशेषावगममहेतुः । ननु
यत्तु गच्छन्तः सोऽप्यनुपपन्नस्य विधिर्न प्रतीयते । अपितु कामचाराणां ज्ञाना-

अत्र कयाचित् कान्तप्रस्थानमनिष्टत्वात् । अनिराकरणमुखेन विधीयते । न चास्य विधिर्युक्तः, अनिष्टत्वात् । सोऽयं प्रस्खलद्रूपत्वेन निषेधमागूरयति । फलं चात्रानिष्टस्य कान्तप्रस्थानस्यासंविज्ञातपदनिबन्धनमत्यन्तपरिहार्यत्वमतिपादनम् । इदं च समापि जन्म तत्रैवेत्याशीःप्रतिपादनेनानिष्टपर्यवसायिना व्यञ्जितम् । यथा वा —

“नो किञ्चित् कथनीयमस्ति सुभग ! प्रौढाः परं त्वादृशाः

पन्थानः कुशला भवन्तु भवतः को मादृशामाग्रहः ।

किन्त्वेतत् कथयामि सन्ततरतिक्रान्तिच्छिदस्तास्त्वया

स्मर्तव्याः शिथिलाः सहंसरन्त्रयो गोदावरीवीचयः ॥”

अत्रानभिप्रेतमेव कान्तप्रस्थानं यदा प्रमुख एवाभ्युपगम्यमानं

त्रम् । तत् कथमस्य विधिरित्यत आह — अनिराकरणमुखेनेति । कान्तप्रस्थानस्यानिष्टत्वेन निराकर्तव्यस्याप्यनिराकरणेन विधिरवसीयत इत्यर्थः । अस्य प्रस्थानस्य । फलं चात्रेत्यादि । अत्र विधिमुखेनानिष्टस्य निषेधाक्षेपे । प्रस्थानस्येत्यस्यात्यन्तपरिहार्यत्वेत्यनेनान्वयः । असंविज्ञातपदनिबन्धनमिति । संविज्ञातं पदं वाचकश्च शब्दो यस्य न स्तः, तदसंविज्ञातपदम् । वाञ्छनसामोचर इति यावत् । तथाविधमतिशयितदुःखावहम् । तद् निबन्धनं हेतुर्यस्यात्यन्तपरिहार्यत्वप्रतिपादनस्य तत् तथा । अनिष्टपर्यवसायिनेति । प्रियतमप्रस्थानभिमतं मर्म परीक्ष्यता । प्रगुल एवेति । न प्ररोहे । अभ्युपगम्यमानं प्रतीयत इति । पन्थानः कुशला भवन्तित्यादिभणितिः । ननुत्तरार्धे किं त्वेतदित्यादिवचोपादया । एतत्तु एव कस्यचि-

नीयते, तदायमनिष्टविधिराभासमान आक्षेपाङ्गम् । स्मर्तव्या इत्यनेनै च गमननिवृत्तिरेवोपोहलिता । तस्मादयमपि प्रकार आक्षेपस्य समानन्यायतया विधानवलेनोक्तः ॥

आक्षेप इष्टनिषेधेऽनिष्टविधौ चानुपपद्यमानत्वाद् विरुद्धत्वमनुप्रविष्टम् । एतत्प्रस्तावेन विरोधगर्भोऽलङ्कारवर्गः प्रक्रियते । तत्रापि विरोधालङ्कारस्तावल्लक्ष्यते —

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ ४० ॥

इह जात्यादीनां चतुर्णां पदार्थानां प्रत्येकं तन्मध्य एव

कार्यस्याभ्यर्थितत्वप्रतीतिः प्ररोहेऽपि कान्तप्रस्थानस्याभ्युपगमः प्रतीयते । तत् कथं प्रमुख एवेत्युक्तमत आह — स्मर्तव्या इत्यनेनेति । अयमर्थः — एवंविधा गोदावरीवीचयस्त्वद्विरहे मम सातिशयतापहेतवो भवेयुः । ताश्च प्रस्थितेन त्वया यदि स्मर्येरन्, तदवश्यं गमनोद्यमो निवर्तेतेति गमननिवृत्तिहेतुतयैव स्मरणस्य प्रस्तावः, न तु कर्तव्यतयेति । अतः प्रस्थानस्य प्ररोहेऽनभ्युपगतिरेवेति विध्याभासत्वादिदमप्युदाहरणं युक्तमेवेति । एतत्प्रतिपादनार्थमेवोदाहृतेऽप्युदाहरणोपन्यासः ॥

एतत्प्रस्तावेन विरुद्धत्वप्रस्तावेन । विरोधगर्भोऽपि इति । विरोधालङ्कारेऽपि विरोधमात्रस्य नालङ्कारत्वम्, अपि तु समाविष्टम् एवेति विरोधगर्भत्वं द्रष्टव्यम् । प्रक्रियत इति । सप्रकारं प्रदर्शयति इत्यर्थः । विरुद्धाभासत्वं विरोधगर्भोऽपि विरुद्धत्वमात्रमात्रो विरुद्धाभासः । तस्य तावन्तत्वात् । जात्यादीनामिति । जात्यादीनां पदार्थानां तन्मध्ये जात्यादि

सजातीयविजातीयाभ्यां विरोधिभ्यां सम्बन्धे विरोधः । स च समाधानं विना प्ररुद्धो दोषः । सति तु समाधाने प्ररुद्ध एवोभा-
समानत्वाद् विरोधाभासः । तत्रैव जातिविरोधस्य जात्यादिभिः
सह चत्वारो विरोधाः । गुणस्य गुणादिभिः सह त्रयः । क्रियायाः
क्रियाद्रव्याभ्यां सह द्वौ । द्रव्यस्य द्रव्येण सहैकः । तदेवं दश
विरोधभेदाः । तत्रोदाहरणं दिष्टात्रेण यथा—

“परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥”

अत्र जडीकरणतापकरणयोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येणाप्राप्तिपर्यव-
सायिना परिह्रियते । तथा —

“अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

मध्ये । सजातीयविजातीयान्प्रामिति । जातेर्गोष्ठान्तरं सजातीयः पदार्थः ।
गुणादिभ्यां विजातीयः । एवं गुणादिभ्यां द्रव्याणां । स च समाधानमि-
त्यारि । तथा निदाघो मेघगुर्निग इत्यादौ । जात्यादिभिरिति । सजातीय-
तया विजातीयत्वात्तत्वाद्भासः । एवं गुणादिभ्यां विजातीयत्वात् । जडी-
यतापकरणयोर्विरोध इति । कारलक्षणैककाले भूतयो निवद्धत्वात् ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिभिर्मकामापास्यति मुनिः ॥”

अत्र जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन महा-
प्रभावत्वेन समाधीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । विविक्तविषय-

समाधानं दर्शयति — वस्तुसौन्दर्येणेत्यादिना । द्रव्यक्रिययोरिति । ननु
जलनिधीनां बहुत्वात् कैथं द्रव्यत्वं । किञ्च अव्ययोऽप्यगम्भीरा इति जाति-
गुणविरोधमुदाहरता काव्यप्रकाशकारेणावधेर्जातित्वमङ्गीकृतम् । उच्यते ।
एनमिति पुरोवर्तित्वेन निर्दिष्टस्य जलनिधेरेकत्वेन द्रव्यत्वमित्यदोषः । अथवा
जलनिधिः पीत इत्यनेन जलनिधिपानलक्षणक्रियामात्रं निर्दिश्यते । तस्याग-
स्त्यगुनिलक्षणेन द्रव्येण विरोधो द्रष्टव्यः । एवमन्यदपीति । विरोधभेदाष्ट-
कम् । तत्र चतुर्विधो जातिविरोधो यथा —

वेशन्तास्तव मानसेन सहता पाथोधयः कल्पिताः

कोलम्बाधिपते ! यशोधिरमलैर्मुक्तारुचः श्यामलाः ।

तापार्त्तिप्रशमावहाः प्रतपता शत्रून् प्रतापोष्मणा

कल्पाकाः परमाणुरुन्नतिजुषां दोष्णा च हेमाचलः ॥

अत्र पाथोधिमुक्तारुचिकल्पाकपरमाणुत्वानां जातीनां यथाक्रमं वेशन्तत्वश्या-
मलत्वतापार्त्तिशमनहेमाचललक्षणेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्विरोधः । समाधिश्च स-
नःप्रभृतीनां महत्त्वाद्यतिशयस्य विवक्षितत्वात् । त्रिविधो गुणविरोधो
यथा —

रुक्षा खलेषु भवतो मधुरापि वाणी

निश्चं गुणाश्च विशदा अपि रञ्जयन्ति ।

अथाप्यग्निगवेक्ष्य यत्पुद्गलः । त्वां

भवस्यति मनीषिण्यः कदर्यम् ॥

श्लिष्टत्वे^१ । एकस्य तु श्लिष्टत्वे 'कुपतिमपि कलत्रवह्मभमि'त्या-
 ने । एकाविषयत्वे चायमिष्यते । विषयभेदे त्वसङ्गतिप्रभृति-
 वक्ष्यते ॥

एवं विरोधमुक्त्वा विरोधमूलान्यलङ्कारान्तराण्युच्यन्ते
 तत्रापि कार्यकारणभावमूलत्वेन विभावनां तावदाह —

धस्याङ्गित्वम् । चमत्कारकारित्वे तु विपर्ययः । द्वयोरपि श्लिष्टत्वं इति ।
 बालशब्दस्य वयोरैक्येन केशबाल्यविशिष्टलक्षणार्थद्वयवृत्तित्वात् । भास्वच्छ-
 दस्य दीप्तिमदर्कवृत्तेश्च । एकस्य त्विति । कुपतिशब्दस्यैव भूपतिकुत्सितप-
 तिलक्षणार्थद्वयाभिधानात् । अस्य विरोधालङ्कारस्य वक्ष्यमाणानामसङ्गत्या-
 दीनां चाभासमानविरोधत्वे तुल्येऽपि विशेषप्रकारमाह — एकवि-
 पयत्व इति । अत्र विषयशब्देनाश्रय उच्यते । यत्र द्वयोर्विषयैक्येन
 विरोधप्रादुर्भावः, तत्र विरोधालङ्कारः । यत्र तु भिन्नविषयत्वेन, तत्रासङ्गतिः ।
 प्रभृतिग्रहणेन विषमादयः परिगृह्यन्ते । तत्र च कचिद्विषयभेद एव विरो-
 धस्य निमित्तम् । यथासङ्गतौ । कचित् स्वतो विरुद्धयोर्भिन्नविषयत्वम् । यथा
 विरूपकार्योत्पत्तिलक्षणे विषमालङ्कारे । इह तु नैसर्गिकस्यापि विरोधस्य
 विपर्यय एव स्वरूपप्रतिलम्भः । विषयभेदे त्वनुदय एव ॥

विरोधमूलानीति । विरोधाभासमूलानीत्यर्थः । अनेन पूर्वमुक्तं विरो-
 धभासोपां दर्शयति । विरोधमीति । तेष्वलङ्कारेष्वपि । सूत्रे कारणाभाव

१. 'श्लिष्टत्वे', २. 'वमुक्त्वा वि', ३. 'विनि', ४. 'विषयान्युच्य', ५.
 ख. पाठः. ६. 'त्वे वि' ख. ग. पाठः.

कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना ॥ ४१ ॥

इह कारणान्वयव्यतिरेकापुविधानात् कार्यस्य कारण-
मन्तरेणासम्भवः । अन्यथा विरोधो दुष्परिहारः स्यात् । यदा
तु कयाचिद् भङ्ग्या तथाभाव उपनिबध्यते, तदा विभावना-
ख्योऽलङ्कारः । विशिष्टतया कार्यस्य भावनात् । सा च भङ्गि-
विशिष्टकारणाभावोपनिबद्धा । अप्रसिद्धं तु कारणं वस्तुतोऽस्तीति
विरोधपरिहारः । कारणाभावेन चेहोपक्रान्तत्वाद् बलवता का-
र्यमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते, न तु तेन तत्र कारणाभावः ।
इत्यन्योन्यबाधकत्वानुप्राणिताद् विरोधालङ्काराद् भेदः । एवं
विशेषोक्तौ कार्याभावेन कारणसत्ताया एव बाध्यमानत्वं भुजेयम् ।

इत्यत्र कारणमात्रस्याभावो न विवक्षितः, किन्तु विशिष्टस्य कारणस्येति
दर्शयितुमाह — इहेति । अन्यथा कारणमन्तरेण सम्भवे । विशिष्टतयेति ।
वैशिष्ट्यं चेतरेकार्यसाधारणकारणाप्रस्तुतत्वम् । ननु यद्यत्र समाधिमतत्वादा-
मुखावभासी विरोधाभासोऽस्ति, तत् किमर्थं विरोधालङ्कारभेदत्वेनानुत्त्वा
पृथगेषा लक्षिता । अत आह — कारणाभावेन चेति । उपक्रान्तत्वाद् बल-
वतेति । असत्ताविरोधवस्थायां लब्धस्वरूपत्वाद् बलवत्त्वम् । न तु तेनेति ।
बाध्यमानत्वेन । प्रतीयत इत्यनुपज्यते । अन्योन्यबाधकत्वेति । यथा जडी-
काण्ठापकाण्योरन्यतरस्य प्रसिद्धत्वाभावेन तुल्यबलान्योन्यबाध्यबाध-
कभावः, नैवमेति तस्मादस्या भेद इत्यर्थः । एवमित्याह । पूर्वसिद्धत्वेन
बलवता कार्याभावेन कारणपौष्कल्यसौ न बाधः । न तु कारणो

अपि विरोधाद् भिन्ना स्यात् । इह च लक्षणे यद्यप्यन्यैः
कारणपदस्थाने क्रियाग्रहणं कृतं, तथापीह कारणपदमेव वि-
हितम् । नहि सर्वैः क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । त्रैया-
करणैरेव तथाभ्युपगमात् । अतो विशेषमनपेक्ष्य सामान्येन
कारणपदमेवेह निर्दिष्टम् । यथा —

“असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साध वयः प्रपेदे ॥”

अत्र द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं यदासवाख्यं करणं, तदभा-
वेऽपि यौवनहेतुकत्वेनोपनिबन्धः कृतः । मदस्य द्वैविध्येऽप्य-
भेदाध्यवसायादेकत्वमतिशयोक्त्या । सा चास्यासव्यभिचारिणी-

कार्याभावश्च । अन्यैः उद्धटादिभिः कारणेभ्यः क्रियासुखेन कार्योत्पत्तेः प्राती-
तिकेन रूपेण परिदृश्यमानत्वात् क्रियैवाव्यवहितं कारणमिति मत्वा

“क्रियायाः प्रतिपेधे या तत्फलस्य विभावना”

इति लक्ष्यद्विः । कारणपदमेवेति । कार्यं जनयतां कारणानामवयवव्यापारः
क्रिया, न तु कार्यं प्रति हेतुः, द्रव्यादय एव हेतव इति भावः । द्वितीये
पादे इति । अनासवाख्यं करणं मदस्येत्यत्र । प्रसिद्धमित्यनेन विशिष्टकारणा-
भावोपनिबन्धो निर्दिष्टः । यौवनहेतुकत्वेनेत्यनेन विशेषपरिहारः । तनु
यौवनजन्यो मदः आसवजन्यान्मदान् ग्रहणेन । तत् कारणमनप्रातिपेधेन
परिहारः कथ्यत इत्याशङ्क्य परिहरति — मदस्य द्वैविध्यमस्तीति । अति-
शयोक्तिर्भेदे अपेक्षानुपवा । अव्यभिचारिणीति । न परमत्रैवोदाहरणे ।

१. 'ल' ख. पाठः. २. 'णे च य' क. पाठः. ३. 'मदस्य', ४. 'उदाहरणम्—
'द्वै', ५. 'असव' क. ख. पाठः. ६. 'विशेष' ख. पाठः. ८. 'स्य

इयं च विशेषोक्तिवदुक्तानुक्तनिमित्तोऽद् द्विवैव । तत्रोक्तनिमित्तोदाहृता । अनुक्तनिमित्ता यथा —

“अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।

अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च विभ्रती ॥”

अत्र सहजत्वं निमित्तं गम्यमानम् । इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा —

“अनिद्रो दुःस्वप्नः प्रपतनमनद्रिद्रुमतदं

जराहीनः कम्पस्तिमिररहितस्त्राससमयः ।

अनाघातं दुःखं विगतनिगला बन्धनधृतिः

सजीवं जन्तूनां सरणमवनीशाश्रयरसः ॥”

विभावनां लक्षयित्वा तद्विपर्ययस्वरूपां विशेषोक्तिं लक्षयति —

कारणसामग्रये कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥ ४२ ॥

इह समग्राणि कारणानि नियमेन कार्यमुत्पादयन्तीति प्रसिद्धम् । अन्यथा समग्रत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात् । या तु

ग्राणि समग्राणि इयं चेति । उदाहरोति । अनाघातमित्यत्र ।

नालद्र इत्यादि । अत्रैकस्यैवावनीशाश्रयरसस्य दुःस्वप्नाधारोपणद्वारा कार्यभूतस्य

विबुद्धिजनितस्य कम्पान्मालात् । सजीवमित्यत्र जीवाभावोपण-

नैरनाघातः । विगतनिगल इति विमुखेनोपनिषत् । दुःस्वप्नादेः कार्यस्वा-

नित्यमित्यत्र ।

निवध्यते । एवं विभावना तथापि कारणाभावः कारणविरुद्ध-
मुखेन क्वचित् प्रतिपाद्यते । तथाच सति —

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-

स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोधसि वेतसीतैरुवृते चेतः समुत्कण्ठते ॥”

इत्यत्र विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः । तथा हि—उत्कण्ठा-
कारणं विरुद्धं यः कौमारहर इत्यादि निबद्धमिति विभावना ।
तथा यः कौमारहर इत्यादेः कारणस्य कार्यं विरुद्धं चेतः स-
मुत्कण्ठत इत्युत्कण्ठाख्यं निबद्धमिति विशेषोक्तिः । विरुद्धमुखे-
नोपनिबद्धत्वात् केवलमैस्पष्टत्वम् । साधकबाधकप्रमाणाभावा-
च्चात्र सन्देहसङ्करः । या तु “एकगुणहानिकल्पनायां साम्य-
दार्ढ्यं विशेषोक्तिः” इति विशेषोक्तिर्लक्षिता, सास्मदर्शने रू-
पकभेद एवेति न पृथग् वाच्या ॥

गानित्यादौ । तथा च सतीति । कारणाभावकार्यानुत्पत्त्योर्विरोधमुखेनोपनि-
बन्धे सति उत्कण्ठाकारणस्योपनिबन्धस्याभावः स एवेत्यादिना यातयामत्व-
स्याप्यविरोधमुखेनोपनिबद्धः । यातयामत्वलक्षणस्य कारणस्य यत् कार्यमुपेक्षणं
तन्नाम उत्कण्ठात्मकविरोधिपुरुषोपनिबद्धः । त्रि । मुखेनोपनिबद्धत्वा-
दिति । उपेतोः कारणाभावकार्याभावयोराति शयः । अन्यथैकतरोपनिब-
न्धत्वात् । इति । इह दम्बोऽपीत्यर्थोपनिबन्धप्रसङ्गः । एकभेद
एवेति । विशेषोक्तिर्लक्षितं रूपकमित्यर्थः ॥

अतिशयोक्तौ लक्षितायामपि कश्चिद् भेदः कार्यकारण-
प्रस्तावेनेहोच्यते —

कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चा-
तिशयोक्तिः ॥ ४३ ॥

इह नियतपूर्वकालभावि कारणं नियतपश्चात्कालभावि च
कार्यमिति कार्यकारणयोर्लक्षणं प्रसिद्धम् । यदा तु विशेषप्रतिपा-
दनाय तयोरेतद्रूपापगमः क्रियते, तदातिशयोक्तिः । एतद्रूपाप-
गमश्च कालसाम्यनिवन्धनः कालविपर्यासनिवन्धनश्चेति द्विधा-
भवन्नतिशयोक्तिमपि द्वैविध्येऽवस्थापयति । क्रमेणोदाहरणं—

“पश्यत्सूदृप्तसान्द्रविस्मयरसप्रोत्फुल्लनेत्रोत्पलं

भूपालेषु तवात्र सूक्ष्मनिशिते निस्त्रिंशधाराध्वनि ।

कीर्त्या च द्विपतां श्रिया च युगपद् राजन्यचूडामणे !

हेलानिर्गमनप्रवेशविधिना पश्येन्द्रजालं कृतम् ॥”

कश्चिद् भेद इति । अतिशयोक्तिनिरूपणे प्रपञ्चार्थं लभयिष्यत इति
निर्दिष्टः । कार्यकारणयोरित्यादि । कार्यकारणयोरव्यभिचारित्वापुनरावृत्त-
शक्तस्यातिशयोक्त्यतिशयोक्तिरिति सामान्यलक्षणम् । समकालत्व इत्या-
दिना अतिदेशः । निवन्धनः । अव्यभिचारित्वातिशयोक्तिः । पौर्वाहोक्तिः

“पथि पथि शुकचञ्चून्नामराभाङ्कुराणां
 दिशि दिशि पनमानो वीरुधां लामकश्च ।
 नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
 पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥”

पूर्वत्र प्रौढोक्तिनिर्मितेऽर्थे शत्रुश्रीप्रवेशः कीर्तिनिर्गमनस्य हेतु-
 रिति भिन्नकालयोस्तुल्यकालत्वं निबद्धम् । उत्तरत्र तु माननि-
 वृत्तिः स्मरशरप्रकिरणकार्येति तयोरुपपन्नं पौर्वापर्यं व्यत्ययेन
 निर्दिष्टमित्यतिशयोक्तिः । कार्यस्य चाशुभावाख्यो विशेषः प्रति-
 पाद्यते ॥

तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसङ्गतिः ॥ ४४ ॥

तयोरिति कार्यकारणयोः । यद्देशमेव कारणं, तद्देशमेव
 कार्यं दृष्टम् । न तु महानसदेशस्थो बहिः पर्वतदेशस्थं धूमं

निर्मित इति । निस्त्रिंशद्वारायाः कीर्तिनिर्गमस्य द्विपलक्ष्मीप्रवेशस्य च बहि-
 रसम्भवित्वात् कवेः कविनिबन्धस्य वा प्रौढोक्त्या निर्मिते । व्यत्ययेनेति ।
 कार्यभूताया माननिवृत्तेर्भूतकालविषयया निष्ठया पूर्वकालत्वस्य, कारणभूतस्य
 स्मरशरकिरणस्य वर्तमानकालविषयेण लटा साध्यमानत्वस्फुरणात् पश्चात्का-
 लत्वस्य च प्रतीतेश्च । एषा चातिशयोक्तिः कारणस्य वास्तवं कार्यजनकत्वं
 नित्यसमर्पितेनाशुभावाख्यमिचारविशिष्टेन कार्यजनकत्वेन भेदेऽप्यभेदेनाव्यव-
 सितमित्यातिशयोक्तिभेदत्वेन पूर्वं निरूपिता । सम्प्रति कार्यकारणनिष्ठत्वेनास्याः
 कीर्तिनिर्गमनित्यश्रयेणालङ्कारश्च प्रस्तावः ॥

जनयति । यदा त्वन्वदेवार्थं कारणमन्यदेवार्थं च कार्यमुपनि-
बध्यते, तदोचितसङ्गतिनिवृत्तेरसङ्गत्या॥ योऽलङ्कारः । स च
विरोधिकार्यकारणभावप्रस्तावादिर्ह लक्ष्यते । यथा —

“प्रायः पथ्यपराङ्मुखा विपयिणो भूषा भवन्त्यात्मना
निर्दोषान् सचिवान् भजत्यतिमहाहोकापवादञ्चरः ।
धन्याः श्लाघ्यगुणास्त एव विपिने सन्तोषभाजः परं
बाह्योऽयं वरमेव सेवकजनो धिक् सर्वथा मन्त्रिणः ॥”

अत्र पथ्यपराङ्मुखत्वमुपालम्भविपर्ययत्वस्य भिन्नदेशहेतुरित्यस-
ङ्गतिः । एवं —

“सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरभरं धत्ते सखेदा वयम् ।
सा क्लान्ता जघनस्थलेन गुहणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥”

उचितसङ्गतीति । सङ्गतेश्चोचित्यमेकदेशवर्तित्वम् । विरोधिकार्यका-
रणभावेति । विरोधश्च कार्येण कारणस्यान्वयव्यतिरेकयोरननुविधानम् ।
विशेषोक्तावन्वयस्य, अतिशयोक्तावपि कारणसत्तामनोपेक्ष्य तुल्यकालं पूर्वमेव
वा कार्यस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकाननुविधानकम् । स्वदेशे कारणेऽस्त्यपि कार्यस्योत्पा-
दोदमाहृतमपि तदेव । सा बालेत्यादि । मनु, बाल्यनिर्दिष्टमप्यत्र बाल्येन
बाल्येन हेतुना सह बाल्यापेक्षे वर्तते, बालालम्बनस्मरणयोः तु स्वयेण
क्रान्त एव वर्तत इति कथं कार्यस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकमपि वाशङ्क्य

१. 'वे नि', २. 'सः । स', ३. 'कार्य', ४. 'स', ५. 'स', ६. 'स', ७. 'सो हे', ८. 'अथै', ९. 'स', १०. 'स', ११. 'दिव-
न' न. पाठः. १२. 'तत्कप्र' क. पाठः. १३. 'कार्यस्य' ग. पाठः.

इत्यत्र १०५ । अत्र च बाल्यनिमित्तमप्रगतमवचनमन्यदन्यच्च
स्वरसिद्धिर्भवेति तयोरेवेदाध्यवसायः । एवमन्यत्र ज्ञेयम् ॥

विरूपकार्यानिर्णयोक्तृत्वेतिर्विरूपसङ्घटना च विप-
मम् ॥ ४५ ॥

विरोधप्रस्तावेनेह लक्षणम् । तत्र कारणगुणप्रक्रमेण का-
र्यमुत्पद्यत इति प्रसिद्धौ यद् विरूपं कार्यमुत्पद्यमानं दृश्यते,
तदेकं विपमम् । तथा कञ्चिदर्थं साधयितुमुद्यतस्य न केवलं
तस्यार्थस्याप्रतिलम्भः, यावदनर्थप्राप्तिरपीति द्वितीयं विपमम् ।
अत्यन्ताननुरूपसङ्घटनयोर्विरूपयोश्च सङ्घटना तृतीयं विप-
मम् । अननुरूपसंसर्गो हि विपमम् । क्रमेण यथा —

भेदेऽभेदलक्षणवातिशयोक्त्यैकत्वे भिन्नदेशत्वमिति परिहरति — बाल्यनिमि-
त्तमित्यादिना । एवमन्यत्रेति । कातर्यादौ । एवमप्यसङ्गतिर्भवतीति दर्श-
नायोदाहरणान्तरोपन्यासः ॥

विरूपकार्येत्यादि । अस्य विपमस्य सामान्यलक्षणं स्वयमेव वक्ष्य-
ति — ‘अननुरूपसंसर्गो हि विपममिति । अत्र विरूपकार्ये कारणगुणवि-
मयेन गुणेन कार्यसंसर्गादननुरूपसंसर्गः, द्वितीये इष्टसिद्ध्यर्थस्य व्यापार-
गानिष्फलयोगात् । तृतीये पुनः स्फुट एव सः । विरोधप्रस्तावेनेति ।
तत्रापि प्रसिद्धेरन्यथाभावः । यच्च कार्येण कारणगुणाननुविधानाद्,
तत्रापि तत्रापि प्रसिद्धस्यानर्थोपादानात्, तृतीये अवयवावलेने प्रसि-
द्धिर्भवतीति । यावदनर्थप्राप्तिरपीति । अत एव विशेषोक्तेर्भेदः । विरूपयोरे-

१. ‘गम्’ । २. ‘नत्वमन्यादृगन्यच्च’ क. ख. पाठः. ३. ‘तत्रापि’ क.
४. ‘गम्’ । ५. ‘क’ क. ख. पाठः. ६. ‘णवि’ ख. पाठः.

“सद्यः करस्पर्शगवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशसिलोकाभरणं प्रसूते ॥”

“तीर्थान्तरेषु गलपङ्कवतीर्विहाय
दिव्यास्तनूस्तनुभृतः सहसा लभन्ते ।
वाराणसि ! त्वयि तु मुक्तकलेवराणां
लाभोऽस्तु भूलमपि यात्यपुनर्भवाय ॥”

“अरण्यानी केयं धृतकनकसूत्रः क स मृगः
क मुक्ताहारोऽयं क च स पतगः केयमवला ।
क तत् कन्यारत्नं ललितमहिर्भर्तुः क च वयं
स्वमाकूतं धाता किमपि निभृतं पल्लवयति ॥”

अत्र कृष्णवर्णाच्छुक्लवर्णोत्पत्तिः, कलेवरात्यन्तापहारलक्षणानर्थो-
त्पत्तिः, अत्यन्ताननुरूपाणाञ्चारण्यान्यादीनां परस्परसङ्घटनं क्र-
मेण मन्तव्यम् । केवलमनर्थोत्पत्तिरत्र व्याजस्तुतिपर्यवसायि-
नीति शुद्धोदाहरणमभ्यूह्यम् ॥

त्यस्य व्याख्या — अत्यन्ताननुरूपसङ्घटनयोरिति । व्याजस्तुतीति । निन्दा-
मुखेन गङ्गायाः स्तुतिप्रतीतिः । शुद्धोदाहरणमिति । अलङ्कारान्तरासङ्कीर्णम् ।
यथा —

“तत्तुं हृत्पुष्पः सह ये त्वया विरोधम् ।

त इमे यदुनाथ ! पार्थिवार्त्तं निखिलां प्रादिपत स्वराज्यलक्ष्मीम् ॥

अथ विरोधक्रियया तत्तुं हृत्पुष्पस्य कराप्रदानस्तत्प्रतीतिः, यावदर्थमिति ।
सत्तराज्यप्रदानस्तत्प्रतीतिः ॥

तद्विपर्ययः समम् ॥ ४६ ॥

विषमवैभक्त्यादिह प्रस्तावः । यद्यपि विषमस्य भेदत्रय-
मुक्तं, तथापि तच्छब्देन सम्भवादन्त्यो भेदः परामृश्यते ।
पूर्वकभेदद्वयविपर्ययस्य अनलङ्कारत्वात् । अन्त्यभेदे^४ विपर्ययस्तु
चारुत्वात् समाख्योऽलङ्कारः । स चाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन
द्विविधः । आद्यो यथा —

“लमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायां परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।

अयि द्वन्द्वं दिष्टया तदिह सुभगे ! संवदति वा-

मतः शेषं चेत् स्याज्जितमैथ तदानीं गुणितया ॥”

अत्राभिरूपस्यैव नायकयुगलस्योचितं सङ्घटनमाशंसितम् ।
द्वितीयो यथा —

सूत्रे तद्विपर्यय इति तच्छब्देन भेदत्रितयविशिष्टं विषमं यद्यपि पराम-
र्शनीयं, तथापि विरूपसङ्घटनालङ्कारान्त्यभेदविशिष्टमेव परामृश्यत इत्याह—
प्राप्तिरिति । समावाद् अलङ्कारत्वसम्भवात् । पूर्वकभेदद्वयविपर्ययस्य सरूप-
तात्पर्यवतितात्पर्यस्य । अनलङ्कारत्वादिति । स्वतः प्राप्तत्वेन वैचित्र्याभा-
वात् । प्राप्ततामिति । तद्विपर्ययस्य सङ्घटनस्य काचित्कलेनारुण-
तामशंसितमिति । अतः शेषं चेत् स्यादित्यनेन । अत्यन्तानभिरूप-

स्तस्य विषयः । यथा — ‘तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु’ इत्यादौ । इह त्वन्यथा प्रतीतिः । यथा —

“धेतुं मुञ्चद् अहरो अण्णत्तो वलद् पेक्खिउं दिट्ठी ।

घडिदुं विहडन्ति मुआ रआअ सुरअम्म वीसामो ॥”

अत्र मोचनवलनविघटनविश्रमाणां यथाक्रमं ग्रहणप्रेक्षणघटन-
स्मरणानि विपरीतानि फलानि प्रयत्नविषयत्वेन निबद्धानि ।
यथा वा —

“उन्नत्यै नमति प्रभुं प्रभुगृहान् द्रष्टुं बहिस्तिष्ठति

स्वद्रव्यव्ययमातनोति जडधीरागामिवित्ताशया ।

हेतुः परामृश्यते । यदि ग्रहीतुमिच्छति, तत् किमिति मुञ्चतीति मोचनस्य
हेतोर्निषेधमुखेन ग्रहणस्य कार्यस्य वैपरीत्यं प्रतीयते । विपरीतप्रतीत्येति ।
यदि कृपाणी नीला तत् कथं धवलं यशो जनयतीति कार्यस्य धवलत्वलक्षण-
वैपरीत्यप्रतीत्या कारणगतस्य नीलत्वस्य प्रतिषेधस्तस्य विपमालङ्कारस्य विष-
यः । किञ्चात्र विचित्रे कस्यचिद् यत्नाद् विपरीतोत्पत्तिः, विषये स्वत एवेत्यपि
भेदो द्रष्टव्यः । धेतुमित्यादि ।

‘हीतुं मुच्यतेऽधरोऽन्यतो वलति प्रेक्षितुं दृष्टिः ।

‘हीतुं विघटेते भुजौ रताय सुरतेषु विश्रमः ॥

तेजनेति । धेतुं प्रेक्षादीनां हेतुनाग्रहणादिना विपरीतानि ग्रहणादीनि
प्रयत्नविषयत्वेन निबद्धानि । यथास्यै इत्यादि । अत्र वैपरीत्यमुच्यते,

“द्यौरत्र कचिदाश्रिता प्रविततं पातालमत्र कचित्
क्वाम्यत्रैव नराधरजलाधारावलिर्वर्तते ।

स्तोतस्फीतमहो नभः कियदिदं ग्रस्येत्थमैवंविधै-

दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नामापि नास्तं गतम् ॥”

“दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-

टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्राक्ष्यपर्यस्तकपालसम्पुटलसद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

आम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥”

पूर्वत्र नभस आश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितानां दुप्रभृतीनां पारि-
मित्यं चारुत्वहेतुः । उत्तरत्र तु टङ्कारध्वनेराश्रितस्य महत्त्वेऽपि
ब्रह्माण्डस्याश्रयस्य स्तोकत्वम् ॥

द्यौरिति । अत्रेत्यादि । इहात्रेति शब्दैस्त्रिभिर्नभः परामृश्यते । स्वर्गादीनामे-
कदेशवृत्तित्वादवगतेन नभसः स्फीत्यतिशयेनोपजनितमहो इति वाचिकानु-
भावसूचितं विस्मयं कियदिदमित्यादिना क्षिपति । यस्य नभस इत्थमवस्थितैः
एवंविधैर्गह्वरिण्यपि स्वर्गादिभिः पूरणं दूरे अस्तु मा भवत्वित्यर्थः । यच्छून्यमिति
नाम, तदपि नास्तं गतमित्यन्वयः । अयमर्थः — एवं महान्नः स्वर्गादयो नभसो
वैपुल्यातिगमात् पूरणं मा कृतवन्तः । अतः शून्यमगच्छामः । एतन्तर्ति । अतः प्रास-
त्त्ववान्तर्गतपदार्थराहित्यलक्षणं शून्यत्वं यस्मादुवर्तते, तस्य नभस एषां
रूपेण स्फोरतिदिव्यवर्णं विधमेति ॥

परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ॥ ४९ ॥

इहापि विरोधप्रस्ताव एव निर्दिष्टः कारणम् । परस्परजन-
नस्य विरुद्धत्वात् । क्रियाद्वारकं यत्र परस्परोत्पादकत्वं, न
स्वरूपनिबन्धनं, स्वरूपस्य तथात्वोक्तिविरोधात्, ननान्योन्या-
ख्योऽलङ्कारः । यथा —

“कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥”

अत्र शोभाख्यक्रियामुखकं परस्परजननम् ॥

अनाधारमाभेयमेकमनेकगोचरतश्चयवस्त्वन्त-
रकरणं च विशेषः ॥ ५० ॥

विरोधप्रस्ताव एवेति । एकस्यैकां क्रियां प्रति कर्माकर्तृत्वयोर्विरोधात् ।
क्रियाद्वारकमित्यादिना विरोधसमाधिं दर्शयति । एकस्यैव अन्यत्वे जनकत्वे
च विरोधः, इह तु भूषणादिक्रियाया जन्यत्वं कण्ठमुक्ताकलापयोर्जनकत्व-
मिति न विरोधः । क्रियागतजन्यत्वं कण्ठहारनिष्ठत्वेन प्रतीयत इत्यामुखे
विरोधस्फुरणम् । तथात्वोक्तिविरोधादिति । एकस्य कार्यत्वकारणत्वयोर्विरो-
धस्य दुष्परिहरत्वात् ॥

अन्वयविरोधः अन्वयित्वेन निबन्धो विशेष इति सामान्यलक्षणं भेद-
जनननादनेतुं शक्यमित्यभिरुन्वाद्यं भेदानेव दर्शयति — अनाधारमित्या-
दिना । तृतेर्विदुष्वन्त्यं सुपपदनेकत्रोक्तं । तृतेर्विदुष्वन्त्यं निबन्धवि-

इहाधारमन्तरेण किं न वर्तत इति स्थितावपि यस्त-
तिहा ध्येयस्योपनिषद्, स एको विशेषः । यच्चैकं वस्तु
परिमितं युगपदनेकत्र वर्तमानं क्रियते, स द्वितीयो विशेषः । यच्च
किञ्चिदारभमाणस्यासम्भाव्यवस्त्वन्तरकरणं, स तृतीयो विशेषः ।
आनुरूप्यपरिहाररूपविरोधप्रस्तावादिहोक्तिः । क्रमेण यथा —

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणौ येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥”

“प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा

पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगाकुलम्य ।

हंहो चेतःप्रभितिरैषा नास्ति ते कापि सा सा

सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥”

“निमेषमपि यद्येकं क्षीणदोषे करिष्यसि ।

पदं चित्ते तदा शम्भो ! किं न सम्पादयिष्यसि ॥”

अत्र कवीनामाधारणामभावेऽप्याधेयानां गिरामवस्थितिरनन्यत्र-

त्यत आह—परिमितमिति । *इह अधिकादिप्रस्तावे । आनुरूप्येति । आधेयस्य
मत आधारमन्तरेणावस्थानात्, परिमितस्यानेकदेशव्यापित्वात्, अर्थात्तरप्रवृ-
त्तेन कार्यान्तरस्यापि तस्यानुरूप्यस्य । कवीनां मतामिति ।

१. 'पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगाकुलम्य ।' २. 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगाकुलम्य ।' ३. 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगाकुलम्य ।' ४. 'रितरा', ५. 'रितरा' ॥

६. 'ममावनि' ७. 'ममावनि' ८. 'प' क.

भावो विषयार्थ इति विषयाने^१ नैवामाधारत्वात् । अत्र योषितः प्रासादादौ युगपदव्यापनं, चित्तविषयो पदार्थो वास्तु-
तेऽपि भावि लोकोत्तरवस्तुत्वात्प्रादुर्भावक्रमेण श्रेयम् ॥

यथा साधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः ॥५१॥

कश्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिद् यन्निष्पादितं वस्तु,
तत् ततोऽन्येन केनचित् तत्प्रतिद्वन्दिना तैर्नैवोपायविशेषेण
यदन्यथा^२ क्रियते, स निष्पादितवस्तुव्याहतिहेतुत्वाद् व्याघातः ।
यथा —

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे^३ चाहलोचनाः ॥ ”

अत्र दृष्टिलक्षणेनोपायेन स्मरस्य हरेण दाहविषयत्वं निष्पादि-
तम् । मृगनयनाभिः पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवनविषयत्वं

यद्यप्याकाशाधारा गिरस्तथापि ताः प्रति कवीनां वैपयिकाधारत्वमस्त्येवे-
त्याह — अनन्यत्रभाव इति । यथा गगने विहगश्चरतीत्यत्र विहगचरण-
स्यानन्यत्रभावाद् गगनं वैपयिकमधिकरणं, तथा कविभ्योऽन्यत्राभावाद्
गिरोऽपि तद्विषयत्वेन गगनात् इत्युच्यन्ते । भागीत्यादि । यद्युक्तोपायैर्वा-
प्यमात्रेणान्येनोपायेनोत्पत्त्यादयः ॥

सूत्रे यथातथोपादानादत्रगत्तुपायेष्वन्येतेत्येवमस्ति । अत्रान्ये
स्मन्यथेत्यनेन । अतिरिक्तं च तत्र । अत्रैविविधम् ।

क्रियते । तच्च ग्राहविषयत्वस्य प्रतिपक्षभूतम् । तेन व्याघाता-
स्योऽयमलक्षणाः । सोऽपि व्यतिरेकनिमित्तत्वेनात्रोक्तः । विरू-
पाक्षस्येति चारुलोचना इति च व्यतिरेकगर्भावेव वाचकौ ।
जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः । पूर्ववदिह प्रकरणे लक्षणम् ॥

प्रकारान्तरेणाप्ययं भवतीत्याह —

सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ॥ ५२ ॥

व्याघात इत्येव । किञ्चित् कार्यं निष्पादयितुं सम्भाव्य-
मानः कारणविशेषस्तत्कार्यविरुद्धनिष्पादकत्वेन यत् समर्थ्यते,
सोऽपि सम्भाव्यमानकार्यव्याहृतिनिबन्धनत्वाद् व्याघातः ।
कार्यविरुद्धकार्यनिष्पत्तिश्च कार्यपेक्षया सुकरा । तस्य कारण-
स्यात्यन्तं तदानुगुण्यात् । न त्वत्र कार्याभिमतस्य कार्यत्वाभावः ।

पीति । सः व्याघातः । व्यतिरेकनिमित्तत्वेनेति । हरादुपमानादुपमेयानां
चारुलोचनानामाधिक्यलक्षणस्य व्यतिरेकस्यानुग्राहकत्वेन । व्यतिरेकगर्भा-
धिति । उपमाननिकर्षोपमेयौत्कर्षनिमित्तद्वैरूप्यदृक्चारुत्वलक्षणार्थगर्भा-
वित्यर्थः । पूर्ववदिति । विशेषणद्, विरोधप्रस्तावादित्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणेति । पूर्वत्र निष्पन्नस्य कार्यस्य तद्विरुद्धजननादन्यथाक-
रणम् । इह तु कार्यविशेषनिष्पादकतया सम्भावितस्य कारणस्य तद्विरुद्धकार्यनि-
ष्पादकत्वेन समर्थनादन्यथाकरणमित्यस्य प्रकारान्तरता । अत एव तद्विरुद्धकत्वेना-
लक्षणा । तत्रापि तु व्याहृतिहेतुत्वलक्षणस्य निर्वचनस्य आभाषणम् ।
सौकर्येणेत्यादि । समर्थ्यमानेति शेषः । कार्यत्वेन सम्भावितस्य विरुद्धं यत्
कार्यस्य सौकर्येण हेतुना निष्पत्तिसमर्थनमिति सूत्रार्थः । अतः । अत-
त । अनुगुण्यत इत्येतद् — व्याघात इत्येव । अत्यन्तं तदानुगुण्यादिति ।

तद्विरुद्धस्यात्र सौकर्येण नार्थत्वात् । अत एव द्वितीयाद् वि-
पमाद् भेदः । नत्र हि कार्यस्यानुत्पत्तिरनर्थस्य^३ । अत एव ।
इह तु कार्यं सुखकार्यं न भवति । तद्विरुद्धस्यानर्थव्यतिरेकि-
णोऽप्यत्र सुपुकार्यत्वात् । उदाहरणं—हर्षचरिते राज्यवर्धनं
प्रति श्रीहर्षोक्तिषु—“यदि बाल इति, सुतरामपरित्याज्योऽस्मि ।
रक्षणीय इति, भवद्भुजपञ्जरमेव रक्षारथानम्” इत्यादि । अत्र
राज्यवर्धनस्य श्रीहर्षप्रस्थापने कार्ये बाल्यरक्षणीयत्वादि कारण-
त्वेन यत् सम्भावितं, तत् प्रत्युताप्रस्थापनलक्षणस्य विरुद्ध-
स्य कारणत्वेन सुकरतया समर्थितमिति व्याघातोऽलङ्कारः ॥

एवं विशेषमूलानलङ्कारान् निर्णीय शृङ्खलाबन्धेन वि-
चित्रिता अलङ्कारा लक्ष्यन्ते । तत्र —

सम्भाव्यमानकार्यापेक्षया विरुद्धकार्यं प्रति निष्पादकत्वस्य स्फुटतया प्रतिभा-
सादित्यर्थः । नन्वेवं विरुद्धकार्योत्पत्तिरविशिष्टेत्यनर्थोत्पत्तिलक्षणाद् विषमभे-
दादस्य को भेद इत्याशङ्क्याह — अत्र एवेत्यादि । अत्रातश्शब्देन न त्वत्रेत्या-
दिना प्रतिपादितः अस्मिन् व्याघाते कार्याभिमतस्यापीति कार्यत्वं तद्विरुद्ध-
स्यापि, विरुद्धेषु पुनः सौकर्यमतिरिच्यत इत्येतावदित्येवंरूपोऽर्थः परामृ-
श्यते । भेदमेवोपपादयति — तत्रेति । विषमे कारणभ्याभिमतकार्यानुत्पादक-
त्वमुपायमानस्यानर्थत्वं न निषेधोपपन्नम् । व्याघाते इह अपि कार्यं
उत्पाद्ये । उत्तरकार्यस्यानर्थत्वं च न निवृत्तम् । सौकर्यमेव निवृत्तमिति
वर्णनम् । अत एवेति । (तद्) बाल्यरक्षणीयत्वादि ॥

३. 'यि का', ४. 'पि सु', ५. 'पि सु', ६. 'पि सु'.

७. 'यस्य सु' ख. पाठः. ८. 'बाल'.

९. 'सुपुकार्य' १०. 'सुपुकार्य' ११. 'सुपुकार्य' १२. 'सुपुकार्य'.

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ॥ १३ ॥

।दा पूर्व पूर्व क्रमेणोत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वं भजते, तदा
कारणमालाख्योऽयमलङ्कारः । यथा—

“जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”

कार्यकारणक्रम एवात्र चास्तुत्वे हेतुः ॥

यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापने^२ऽपोहने^३ वैकावली ॥

यत्र पूर्व पूर्व प्रति क्रमेण परं परं विशेषणत्वमनुभवति,
स एकावलीलङ्कारः । विशेषणत्वं च स्थापनेन निवर्तनेन वा ।
स्थापनेन यथा—

“गृहाणि यस्यां सवराङ्गानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥”

गृहलावन्धो नाम गृहलावदुत्तरोत्तरप्रथितत्वेन निवन्धः । कारणमाले-
वि । मालावद् बहूनां कारणानां प्रथितत्वात् । इन्द्रिय(स्य) जयस्य विनयादी-
नशेषान् प्रति कारणत्वं विवक्षितम् । तच्च तथा निर्दिष्टं न चास्तामावहतीति
क्रमस्य स्वीकारः ॥

तत्र यथापूर्वमित्यत्र वीप्साया दर्शितत्वात् परस्येत्यत्रापि सा द्रष्टव्ये-
परं परमिति । स्थापनेन निवर्तनेन वेति । विधिसुखेन निषेधसु-
खे ॥

अत्र वराङ्गना गृहाणां विशेषणं आलोच्यतेन विवक्षितम् । एवं
वराङ्गनानां रूपमिलादि ज्ञेयम् । निवर्तनेन यथा —

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनपट्पदम् ।
न पट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणं निषेध्यत्वेन निवद्धम् ।
एवं पङ्कजादीनामलीनपट्पदत्वादि ज्ञेयम् ॥

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ॥ ५५ ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रत्युत्कर्षहेतुत्वे एकावली । पूर्व-
पूर्वस्य तूत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षनिबन्धनत्वे मालादीपकम् । मालात्वेन
चारुत्वविशेषमाश्रित्य दीपकप्रस्तावोल्लङ्घनेनेह लक्षणं कृतम् ।
गुणावहत्वमुत्कर्षहेतुत्वम् । यथा—

“सङ्ग्रामाङ्कणसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
संप्राप्ते परिपन्थियोधानिवहे सांमुख्यमासादिताः ।
कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं नृपते ! त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥”

अत्र कोदण्डादिभिः क्रमेण शराणां प्रत्युत्कर्षोऽभिहितः ।

एकान्वयात् वैपरीत्यलक्षणः सम्भवति । परस्परविरोधस्य तदन-
न्तरित्याह — अत्रोपरस्येत्यादि । कोदण्डादिना विजयेन शरा-
व

नक्रियालक्षणनिबन्धनं च दीपकं दीपनविषयाणामुत्तरोत्तरा-
भिमतत्वेन कृतम् ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥ ५६ ॥

पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वनिबन्धनं सारः । यथा—

“राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥”

ने, शरादीत्यादिशब्देनारिशिरःप्रभृतयः । कोदण्डादिहेतुकः शरादीनां
कोदण्डादिकर्तृकासादनकर्मत्वलक्षण उत्कर्षः कविनाभिहित इत्यर्थः । उत्कृष्टं
हि लोके आसादनीयं भवति । यद्वा, अरिशिरःप्राप्त्यादिलक्षणः शरादीना-
मुत्कर्षः । तस्य च कोदण्डाद्यासादित्वमन्तरेणाभावात् कोदण्डादिहेतुत्वम् ।
विहित इति पाठे कोदण्डादिभिरिति कर्तरि तृतीया । समासादनक्रियालक्षण-
निबन्धनमिति । समासादनक्रियारूपं निबन्धनं समानधर्मो यस्य तत्तथा ।
दीपनविषयाणां शरादीनां कर्मणाम् । उत्तरोत्तराभिमतत्वेनेति । यथोत्तरमु-
त्कृष्टत्वेन । तद्यथा कोदण्डकर्तृकात् शरसमासादनात् शरकर्तृकमरिशिरःसमा-
सादनमुत्कृष्टं, ततोऽप्यरिशिरःकर्तृकं भूमण्डलसमासादनम्, एवमन्यत्रापि ।
अथवा उत्तरोत्तरस्य शरारिशिरःप्रभृतेररिशिरोभूमण्डलादिप्राप्तिहेतुत्वेन पूर्व-
सादनकर्तृकं समासादनमपि उत्तरोत्तराभिमतमित्यर्थः ॥

पूर्वापेक्षयेति । पूर्वपूर्वाभिमतत्वेनेति । गृहस्येति सौधं निर्दि-

अत्र राज्यापेक्षया वसुधायाः सारत्वं, वसुधापेक्षया पुरस्य । एवं पुरापेक्षया तदेकदेशस्य गृहस्येत्यादि योजनीयम् ॥

एवं शृङ्खलावृत्त्यालङ्काराः प्रतिपादिताः । अधुना तर्क-
न्यायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र —

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ॥ ५७ ॥

यत्र हेतुः कारणरूपो वाक्यार्थगत्या विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्या लिङ्गत्वेन निबध्यते, तत् काव्यलिङ्गम् । तर्कवैल-
क्षण्यार्थं काव्यग्रहणम् । ननुत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादयः
क्रियन्ते । वाक्यार्थगत्या च निबध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिबन्धव्यः,

रयते । योजनीयमिति । सौधापेक्षया तदेकदेशवर्ति तत्त्वं, तत्त्वापेक्षया तदे-
कदेशवर्तिन्यनङ्गसर्वस्वभूता वराङ्गता च सारमित्यर्थः ॥

तर्कन्यायाश्रयेणेति । केनचिद्धेतुना कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिस्तर्कन्यायः ।
तत्र प्रत्यायकस्य साधनत्वमर्थसामर्थ्यलभ्यं शब्दप्रतिपन्नं चेति द्वयी गतिः ।
तत्राद्ये प्रकारे काव्यलिङ्गं, द्वितीये त्वनुमानम् । कारणरूप इत्यादि । वाक्या-
र्थगत्या वाक्यार्थवृत्तित्वेन प्रतिपन्नो वाक्यार्थो वाक्यार्थान्तरं प्रति लिङ्गत्वेन
निबद्ध इत्यर्थः । विशेषणद्वारेण वेति । विशेषणभूतपदार्थवृत्तित्वेन साध्यं
प्रति विशेषणतया आहिततया लिङ्गभूतः पदार्थो निबध्यते, न तु तृतीया-
वध्यन्ततया शब्दहेतुतया । तर्कवैलक्षण्यमुपपादयति— ननुवेति । क्रिय-
ते इति । शब्देऽत्र प्रतिपाद्यन्ते, तर्कानुसंधारणीयन्त इत्यर्थः ।

यथा उक्तं — एव साध्यसाधकक्रान्ताः प्रतीतानो हेतुत्वेनैव

पदस्य हेतुत्वम् । अन्यथार्थान्तरन्यासान्नास्य भेदः स्यात् ।

विनोदाहरणं—

“यत्त्वच्चेत्रसमानाहन्ति रात्रिले मधुं तादेन्दीवरं

मेवैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायाचुकारः शशी ।

येऽपि त्वदमनानुसौरिगैतयस्ते राजहंसा गता-

स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥”

“मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षराजीनि विलोचनानि ॥”

पूर्वत्र पादत्रयार्थोऽनैकवान्यार्थरूपश्चतुर्थपादार्थं हेतुत्वेनोपन्य-
स्तः । उत्तरत्र तु सम्बोधने व्यापारयन्त्य इति मृगीविशेषणत्वे-

तथोपनिबन्धनीयः । नोपनिबद्धस्येति । यथा आमुखे नैराकाङ्क्षप्रति-
भासादप्रतीतं पश्चात् पर्यालोचनया प्रतीयते, न तथा कर्तव्यमित्यर्थः ।
पूर्वत्रेति । यत्त्वच्चेत्रेत्यादौ । अत्र दैवे धर्मिण्यस्मदर्थसंबन्धिप्रियतमासादृश्य-
विनोदाक्षमत्वं धर्मः साध्यः, तत्र प्रियतयावयवसदृशानामिन्दीवरादीनां
गञ्जनादिक्रिया हेतुः । सा च क्रिया दैवे धर्मिणि कर्तृभूतेऽवतिष्ठत इति
प्राप्यतीति । यः सदृशद्रव्याणि तिरस्करोति, स सादृश्यविनोदाक्षमः । यथा
कृत्वा गञ्जनस्येति व्याप्तिप्रसक्तम् । यः च सदृशानामिन्दीवरादीनि तिर-
स्करोति विनोदाक्षमः । तस्मात् सादृश्यविनोदाक्षममिति निगमनमित्येतत्सर्व-

१. 'स'। २. 'ण यथा'। ३. 'क', ४. 'क', ५. 'सदृशस्ते',
६. 'थ', ७. 'त्र स' क. ख. पाठः, ८. 'विनोदाक्षमः'।

नानेकपदार्थो हेतुफलः । एतदेतान्यार्थपदार्थगतत्वेन काव्य-
लिङ्गमुदाह्रियते । यथा—

“सनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-

स्तपः क वत्से ! क च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं

शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥”

“यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-

मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।

तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीय-

मङ्गारचुम्बितमिव कथमानमास्ते ॥”

पूर्वत्र वरप्राप्तिहेतुभूततपोनिषेधे सनीषिता इति वाक्यार्थभूता

मर्थसामर्थ्यादवसीयते, न तु शब्दत इति तर्कवैलक्षण्यम् । अनेकपदार्थ
इति । व्यापारयन्त्यो दिशीत्यादिपदपञ्चकप्रतिपादितं मृगीलक्षणधर्मिगतत्वेन
संशोधनप्रयोजकत्वं साध्यं, तत्र हेतुविशिष्टलोचनव्यापारणं, तस्य च कर्तृभू-
तासु मृगीषु वृत्तेः पक्षधर्मत्वमस्त्येव । संशोधनविलोचनव्यापारणयोः साध्य-
साधनयोर्व्याप्तिरदेशिकसंशोधनियारि देशिके तुमद्देवेति व्याप्सादयः पूर्ववदार्थाः,
न तु शाब्दा इति तर्कवैलक्षण्यम् । पूर्वोक्तादि । तपः क वत्से ! क च
तावकं वपुर्गति पतिपादितस्य पार्वतीलक्षणधर्मिगतस्य अपेक्षितव्यापार-
णस्य साध्यस्य तपोनिषेधस्य हेतुभूतदेवतात्वं सनीषिता इति वाक्यार्थभूता

निर्दिष्टः । उत्तरत्र पुनः निमित्तभावमित्यत्र विस्मयस्तिमि-
तमिति विशेषणद्वारेण पदार्थः ॥

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ॥ ५८ ॥

यत्र शब्दवृत्तेन पक्षधर्मतान्वयव्यतिरेकवत् साधनं सा-
ध्यप्रतीतये निर्दिश्यते, सोऽनुमानालङ्कारः । विच्छित्तिविशेष-
भात्रार्थादाश्रयणीयः । अन्यथा तर्कानुमानात् किं वैलक्षण्यम् ।
उदाहरणं—

“यथा रन्ध्रं व्योमश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विद्युज्ज्वालोऽलसुनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लसः पथिकतरुण्डे स्मरदवः ॥”

अत्र धूमस्फुलिङ्गकपिलदिकत्वानि वह्निलिङ्गानि त्रिरूपत्वाद् द-
वशब्दप्रतिपादितं वह्निं गमयन्तीत्यनुमानम् । रूपकमूलत्वेनाल-

देवता इत्येकवाक्यार्थात्मकं साधनम् । तयोश्च व्याख्यादयः पूर्ववद् द्रष्टव्याः ॥

साधनान्वयः । पक्षधर्मता च साधयिपितधर्मविशिष्टे धर्मिणि वृत्तिः ।
अन्वयः स्वान्वये साध्यान्वयः । व्यतिरेकः साध्यव्यतिरेके स्वव्यतिरेकः ।
उदाहरणं । कविः । त्वेनालङ्कारत्वसंभवात् । अन्यथा
आश्रयणे । त्रिरूपत्वादिति । पक्षधर्मत्वं, अपक्षे सत्त्वं,

ङ्कारान्तसार्गिकेण विच्छित्त्याश्रयणान्, तर्कानुमानवैलक्षण्यम् ।
कचिच्च शुद्धमपि भवति । यथा—

“यत्रैता लहरीचलां चलदशो व्यापारयन्ति भुवं
यत् तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्षरपृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापर्मञ्चितसरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यत्रत एव शासनधरः सत्यं सैदासां स्मरः ॥”

अत्र योपितां भ्रूव्यापारेण मार्गणपतनं स्मरपुरोगामित्वे साध्ये-
ऽनलङ्कृतमेव साधनमिति शुद्धमनुमानम् । प्रौढोक्तिमात्रनि-
ष्पन्नार्थनिष्ठत्वेन च विच्छित्तिविशेषाश्रयणाच्चादत्तम् । अयमत्र
पिण्डार्थः—इहास्ति प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । अस्ति च समर्थ्य-
समर्थकभावः । तत्राप्रतीतप्रत्यायने प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । प्र-

विपक्षाद् व्यावृत्तिरिति त्रीणि रूपाणि । जलदधूम इत्यादिरूपकवशादुत्थित-
त्वेनानुमानस्य तन्मूलत्वम् । शुद्धम् अलङ्कारान्तरासङ्कीर्णम् । स्मरपुरोगामित्वे
इति । योपितां पुरः स्मरणमन इत्यर्थः । ननु यद्यत्रालङ्कारान्तरस्यानवतरः,
तत् कथं तर्कानुमानवैलक्षण्यमत आह—प्रौढोक्तीति । योषिद्भ्रूव्यापारविपयी-
कृतस्य रागो वर्धत इत्येतावदेव लोके सम्भवति, न तु स्मरमार्गणपतनम्,
अदृष्टत्वात् । एवमेव कुण्डलितकोदराय सारस्य धावनमप्यसम्भावि । अतः
साध्यसाधनयोरुपायोरपि कनिष्ठिनदस्य प्रतिगागाभतिर्बुजत्वात् प्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नत्वम् । अर्थान्तिन्यासमन्त्रालिङ्गानुमानानां हेतुहेतुमित्रावावृत्तम्वनेन
प्रवृत्तानेविशिष्टायापि विशेषं दर्शयितुमाह—अयमत्रेति । यथा प्रत्यायक-

तीतसमर्थने तु समर्थ्यसमर्थकभावः । तत्र प्रत्याय्यप्रत्यायकभा-
वेऽनुमानम् । समर्थ्यसमर्थकभावे तु यत्र पदार्थो हेतुस्तत्र हे-
तुत्वेनोपादाने

“नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः”

इत्यादाविव न कश्चिदलङ्कारः । यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वं यथोदा-
हृते विषये ‘मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः’ इत्यादौ, तत्रैव का-
व्यलिङ्गम् । यत्र तु वाक्यार्थस्य हेतुत्वं, तत्र हेतुत्वप्रतिपादकम-
न्तरेण हेतुत्वेनोपन्यासे काव्यलिङ्गमेव । तदस्थत्वेनोपन्यस्तस्यै
तु हेतुत्वेऽर्थान्तरन्यासः । एवञ्चास्यां प्रक्रियायां कार्यकारणयो-
र्वाक्यार्थयोर्हेतुत्वे काव्यलिङ्गमेव पर्यवस्यति । समर्थ्यवाक्यार्थस्य
सापेक्षत्वात् तादृश्याभावात् । ततश्च सामान्यविशेषभाव एवा-
र्थान्तरन्यासस्य विषयः । यत् पुनरर्थान्तरन्यासस्य कार्यकारण-

समर्थ्यसमर्थकभावयोः प्रत्याय्यं समर्थ्यं च हेतुमत्, प्रत्यायकः समर्थकश्च हेतुः ।
अप्रतीतप्रतीतविषयत्वेन प्रत्यायनसमर्थनयोर्भेदात् प्रत्याय्यप्रत्यायकसमर्थ्य-
नार्थकभावयोर्भेदः । उपात्तस्य विशेषणद्वारा मृग्यश्चेत्यादौ व्यापारयन्त्य
इत्यस्य । तत्रैवैवकारेण हेतुत्वेनोपादानं व्यवहिनति । हेतुत्वेनोपन्यासे
यापेक्षत्वेन निर्देशे । तदस्थत्वेन निरपेक्षत्वेन । एतन्नेति । काव्यलिङ्गार्था-
न्तरन्यासयोर्व्यवस्थितविभागे । कार्यकारणेति । ‘सहसा विदर्भाते’त्यादौ

गतत्वेन समर्थकत्वमुक्तं, तदुक्तलक्षणं काव्यलिङ्गनामित्य-
तद्विषयत्वेन लक्षणान्तरस्योपपत्तिरश्रितत्वात् । उक्तलक्षणाश्रयण-
तु 'यत्त्वन्नेत्रे'ति विविक्तो विषयः काव्यलिङ्गस्यार्थान्तरन्यासाद्
दर्शित इति कार्यकारणयोः समर्थ्यसमर्थकत्वमर्थान्तरन्यासे
पूर्वं दर्शितमितीयं गमनिकाश्रयितव्या ॥

एवं तर्कन्यायमूलमलङ्कारद्वयमिह प्रतिपादितम् । अधु-
ना वाक्यन्यायमूला अलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र —

उद्दिष्टानौमर्थ्यानां क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् ॥ ५९ ॥

उर्ध्वं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः । पश्चाच्चिर्देशोऽनुनिर्देशः । स
चार्थादर्थान्तरगतः । सम्बन्धश्चात्र सामर्थ्यात् प्रतीयते । उर्ध्वं

'पृथिवी ! स्थिरीभवे'त्यादौ च । उक्तलक्षणं हेतोर्वक्तृविपर्ययत्वे इत्येवंरूपम् ।
तद्विषयत्वेन काव्यलिङ्गविषयत्वेन । लक्षणान्तरस्य प्रत्याव्यप्रत्यायकभावविषय-
हेतुत्वात्मनः । यदुक्तं —

“श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥”

इति । निविक्तो विषय इति । कार्यकारणभावप्रतीतिरन्यो ज्ञानाभावात्कमाव-
गात्रोपलक्षितः ॥

वाक्यन्यायो भीमांशान्यायः । उर्ध्वं निर्दिष्टाः प्रथमं निर्दिष्टा इत्यर्थः ।
अप्रीदिति । प्रथमनिर्दिष्टानामेव पश्चाच्चिर्देशे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अन्विष्टो
नामैकैकस्मिन् पदार्थे लक्षणावस्थानात् । सम्बन्धश्चेति । अन्विष्टोपलक्षणा-
पश्चादर्थान्तरनिर्देश इति । अनुभावेन । वाक्यस्यासंनद्धार्थताप्रसङ्गात् ।

निर्दिष्टानामर्थानां पञ्चानिर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण सम्बन्धे यथासङ्ख्य-
मिति वाक्यार्थः । अन्ये त्विमालङ्कारं क्रमसंज्ञयाभिदधिरे ।
तच्च यथासंख्यं शाब्दसार्थं चेति द्विधा । शाब्दं यत्रासमस्तानां
पदानामसमस्तैरेव पदैरर्थद्वारकः सम्बन्धः, तत्र, क्रमसंबन्धस्या-
तिरोहितस्य प्रत्येयत्वात् । आर्थं तु यत्र समासः क्रियते, तत्र,
समुदायस्य समुदायेन सह सम्बन्धस्य शाब्दत्वाद्, अर्थानुगुण्य-
पर्यालोचनेनै त्ववयवगतः क्रमसम्बन्धः प्रतीयते । ततोऽत्र यथा-
संख्यस्यार्थत्वम् । आद्यस्मोदाहरणं —

“लावण्यौकसि सप्रतापगारिमण्यग्रेसरे त्यागिनां

देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किमसी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥”

अत्र लावण्यौकस्त्वप्रभृतीनामिन्दादिभिः क्रमसम्बन्धस्याव्यव-

यमनिर्दिष्टसम्बन्धन्तरनिर्देश इति प्रतीतेः । वाक्यार्थ इति । सूत्रस्येति शेषः ।
संख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण पदार्थान्वयप्रतीतिरस्य यथासंख्यत्वम् । पदाना-
मर्थं प्रति गुणभावेन मिथः सम्बन्धाभावादर्थद्वारक इत्युक्तम् । अतिरोहितस्ये-
ति । समुदायसम्बन्धप्रतीतावनुपपत्तिः । अद्वैरेव प्रत्याव्यत्वादित्यर्थः । अर्थानु-
गुण्यमि ? (मे)ति । अन्यवयवगत्यपत्तौ समुदायसम्बन्धानुपपत्तेः । क्रम-
सम्बन्धस्याव्यवहितत्वेनेति । क्रमपूर्वकस्याक्षेप्याक्षेपकभावलक्षणस्य सम्ब-

१. 'यथा' ख. २. 'क्रमेण प', ३. 'गमप', ४. 'नाव', ५. 'तेनात्र', ६. 'यं
यथा' — ७. 'यथा' क. ख. पाठः. ८. 'दार्थानां' ख. पाठः. ९. 'यप्र', ख. भ.
पाठः.

हितत्वेन प्रतीतेः शाब्दं यथासंख्यम् । द्वितीयस्य यथा —

“कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसनाहनाः शं वै ।

जलनिधिगिरिकमलस्था हरिहरकमलासना वदतु ॥”

अत्र कज्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबद्धानां जलनिध्यादिभिः सं-

न्धस्य सम्बन्धान्तरप्रतीत्यव्यवधानेन प्रतीतेः । सूत्रे उद्दिष्टानामिति बहुवचन-
निर्देशात् क्रमविषयाणां बहुत्वं विवक्षितम् । तच्च बहुत्वं बहूनां बहुभिः
सहैकवारं द्वयोर्द्वाभ्यां द्वित्रगुणत्वादिरूपेणासकृद् वा क्रमोपनिबन्धे भवति ।
तदुक्तं —

“तद् द्विगुणं त्रिगुणं वा बहुषूद्दिष्टेषु जायते रम्यम् ।

यत् तेषु यैथैव तयोर्द्वयोस्तु बहुशो निबन्धीयात् ॥”

इति । अत्र रम्यमित्यनेन शोभातिशयहेतुत्वं द्विगुणत्वादानुच्येत, न त्वेक-
गुणत्वेऽनलङ्कारता । अन्यथो लावण्यौकसीत्यादेरुद्घोषाहरणस्य च

“भृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननैः ।

निर्वयन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिताः ॥”

इत्यस्यानलङ्कारत्वप्रसङ्गात् । तत्र लावण्यौकसीत्यादौ बहूनामेकवार(र)मुपनि-
बन्धः । द्वयोर्वहुशः क्रमसम्बन्धो यथा —

प्रणयिसुभटश्चाप्ये दानाम्बुशात्रवशोणित-

क्षपितककुभौ दूरावज्ञातकर्णधनसन्ने ।

विहितजनतायोगक्षेपे परां बहुभूपते !

भवति भजतः काष्ठापौदार्यविक्रमसंपदौ ॥

कज्जलेशादानुभयापगमतीत्याह — अत्र कज्जलादीनामित्यादि । कज्जला-
दीनां तयाणां सुपर्णादिभिरेकः जलसम्बन्धः, जलनिध्यादिभिर्द्वितीयः, इति-

ग्रन्थे हरिप्रभृतिभिः संवन्धः श्रुत्या समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थानुगमानुसरणेन तानपदानां क्रमसम्बन्धावगतिरित्यर्थः यथा-
संख्यम् ॥

एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ॥ ६० ॥

क्रमप्रस्तावादिदमुच्यते । एकमाधेयमनेकस्मिन्नाधारे यत्
तिष्ठति, स एकः पर्यायः । नन्वेकमनेकगोचरमिति प्रागुक्तेन
लक्षणेन विशेषालङ्कारोऽप्युक्तः । तत् किमर्थमिदमुच्यते इत्या-
शङ्क्योक्तं — क्रमेणेति । इह च क्रमप्रतिपादनाद् अर्थात् तत्र
योगपञ्चप्रतीतिः । तेषां ततो विविक्तविषयत्वम् । तथा

प्रभृतिभिस्तृतीय इति त्रिगु(ण)त्वम् । श्रुत्या शब्दवृत्तेन । समुदायनिष्ठ
इति । कज्जलहिमकनककङ्कललक्षणस्य धर्मसमुदायस्य हरिहरचतुराननरूपेण
धर्मिसमुदायेनैव सम्बन्धोऽव्यवहितः प्रतीयते । अर्थानुगमेति । समुदायसम्बन्ध-
स्य समुदायिसम्बन्धमन्तरेणावधत्तात् कज्जलरुक्त्वादीनां सर्वेषां धर्माणां
मिथो विसृद्धत्वेन सर्वेषु हरिप्रभृतिषु धर्मिष्वसम्बन्धैकैकस्यैकैकेन सम्बन्धे
कर्तव्ये संख्याक्रमानतिक्रमेण प्रथमस्य प्रथमेनेत्यादिः सम्बन्धः प्रतीयत
इत्यर्थत्वम् ॥

एवमित्यादि । एकस्य क्रमवाननेकसम्बन्धः पर्यायस्य साशान्यल-
क्षणम् । यथा — तान्त्रिकं पर्यायस्य लक्षणे क्रमप्रस्तावमिति हेतुनिर्दिष्टः ।
मिथोलङ्कार इति द्वितीया येदा निर्दिश्यते । विशेषे क्रमस्य को निवारक
इत्यलङ्कारम् — इह चेति । अत्र पर्यायस्य । ततः विशेषात् । एतदर्थ-
मेव हेतुः । विशेषोदाहरणस्य 'प्रासङ्गिके' हेतुदेव्याख्याने युगपदलङ्कारवि-

प्रागर्णस्य हृदये वृषलक्षणेऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥”

“निसृष्टरागादधराजिवर्तितः

स्तनाङ्गरागाखणिताच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥”

“निशासु भास्वत्कलनूपुराणां

यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोलकाविचितागिषाभिः

स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥”

“यत्रैव मुग्धेति कुरोदरीति

प्रियेति कान्तेति बहोत्सवोऽभूत् ।

तत्रैव देवाद् वदने मदीये

पत्नीति भार्येति गिरश्चरन्ति ॥”

अत्र कालकूटमेकमनेकस्मिन्नसंहते आश्रये क्रमेण स्थितिमन्नि-

शब्दाणां प्रतिपत्तिरिति वृत्तिलाहुरित्येवमिदम् । निमृष्टरागादित्यादि । फलत् प-
तिवृत्त्या । अनेन दर्शयतो मायहोऽस्त्यस्त्येन च विनिमयविनशादिवक्ष्ये प्रयो-
जितम् । अत्र इति । कालकूटवद्वयव्यापारे कर्णेकोपाधिकोडीकारभावाद्-
व्यापकम् । अत्राश्रयः । क्रमेण स्थितिमन्नि- । अत्राश्रयः । अत्राश्रयः ।

वद्धम् । करगैकोऽनेकस्मिन् तस्यैव क्रमवान् । अथरक्त-
न्दुकयोर्निवृत्त्यपादानतया संहतत्वेन स्थितत्वात् । अभिसा-
रिकाः शिवाश्चानेकस्वभावा असंहतरूपा एकस्मिन्नाश्रये राज-
पथे क्रमवर्तिन्यः । वदने चैकस्मिन्नाश्रये सुगन्धत्वादिवर्गः पद्मी-
त्वादिवर्गश्च वर्गत्वादेव संहतरूपोऽनेकः क्रमवानुपनिबद्धः ।

समन्यूननाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः प-
रिवृत्तिः ॥ ६१ ॥

विनिमयो^१ऽत्र किञ्चित् त्यक्त्वा कस्यचिदादानम् । समेन
तुल्यगुणेन त्यज्यमानेन तादृशस्यैवादानम् । तथाधिकेनोत्कृ-
ष्टगुणेन दीयमानेन न्यूनस्य हीनगुणस्य परिग्रहणम् । एवं
न्यूनेन हीनगुणेन त्यज्यमानेनाधिकस्योत्कृष्टगुणस्य स्वीकारः ।
तदेषा त्रिप्रकारा परिवृत्तिः । क्रमप्रतिभाससंभवात् पर्यायानन्त-
रभस्या लक्षणम् । समपरिवृत्तिर्यथा —

गमितत्वात् । निवृत्त्यैवादानतयेति । करधारत्वमन्तरेणापि निवृत्त्यैवादानत्वल-
क्षणैकोपाध्यवच्छिन्नत्वात् । एकस्य च करस्य सुगन्धदत्तरक्तन्दुकयोस्वस्थानासंभ-
वात् क्रमस्थितिः । अनेकस्वभावा इत्यसंहतरूपत्वे हेतुजननम् । शिवानाभि-
सारिकाणां चाधेयानां राजपथाधारत्वमन्तरेणैकोपाध्यवच्छेदत्वात् । (दसंहतत्वम् ।
वर्गत्वादेवेति । वर्गत्वं चादुरागविरागप्रयुक्तत्वात् ॥

समेत्यादि । विनिमयः परिवृत्तिरित्येव सामान्यलक्षणम् । समेत्यादिना
भेदनिर्देशः । संन्यासादुक्तं साम्यादि तेषां निमित्तम् । अत्रैव प्रयुक्तगति-
र्यथितुं समाधिकन्यूनशब्दानां तुल्यगुणेत्यादिना व्याख्यातम् । क्रमप्रति-

“उरो दृत्वागसारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।

हिरण्याक्षवधाद्येण यशः साकं जयश्रिया ॥”

अत्रोरोयशसोस्तुल्यगुणत्वम् । अधिकपरिवृत्तिर्यथा —

“किमित्यपात्याभरणानि यौवने

धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषेषु विकीर्णतारका

विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥”

अत्रोत्कृष्टगुणैराभरणैर्न्यूनगुणस्य वल्कलस्य परिवृत्तिः । न्यूनपरिवृत्तिर्यथा—

“तस्य हि प्रवयसो जटायुषः

स्वर्णिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्

क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥”

अत्र कलेवरेण न्यूनगुणेन यशस उत्कृष्टगुणस्य विनिमयः ।

भाससम्भवादिति । एतच्च विनिमयाभावादित्यस्य व्याख्यानावसरे दर्शितम् ।
उरो दृत्वेत्यादि । अत्र यद्यप्युरोदानेनोत्साहो लक्ष्यते । स चोत्साहो यशो-
विशेषः । यथाप्यभिनेयशोपादानादौशया भिन्नोत्पद्यते । उपेत्य-
शोभनं अतश्चादानकर्तव्यतत्साधितत्वाभ्यां (?) तुल्यगुणत्वम् । किमितीत्यादि ।
अपानात् । उत्कृष्टगुणत्वं, तत्रोपेत्यशोभनं । तस्य
यशो न्यूनगुणेन विनिमयः । तस्य हि । यद्यपि । यद्यपि

“दृष्ट्वा दर्शनमैते तस्याणां वस्तु ! त्वया क्रीताः ।

किं लपहरसि मया यद्वदसि रणरणनमैतद्वस्तु ॥”

अत्र पूर्वार्धे समपरिवृत्तिः । उत्तरार्धे न्यूनपरिवृत्तिः ॥

एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसङ्ख्या ॥ ६२ ॥

एकानेकप्रस्तावादिह वचनम् । एकं वस्तु यदानेकत्र युगपत् सम्भाव्यते, तदा तस्यैकत्र द्वितीयादिपरिहारेण नियमनं परिसङ्ख्या । परि वर्जनेन कुत्रचित् सङ्ख्यानं वर्णनीयत्वेन गणनं परिसङ्ख्या । सा चैषा प्रश्नपूर्विका तदन्यथा चेति प्रथमं द्विधा । प्रत्येकं च परिवर्जनीयस्य शाब्दलार्थत्वाभ्यां द्विविध्यमिति चतुष्प्रभेदा परिसङ्ख्या । क्रमेण यथा—

“किं भूषणं सुदृढमत्र यैशो न रत्नं

किं कार्यनार्यचरितं सुकृतं न दोषाः ।

त्यनेन कलेवरस्य इन्दुकिरणोज्ज्वलमित्यनेन यशसश्च न्यूनाधिकगुणत्वे व्यज्येते । समपरिवृत्तिरिति । दर्शनस्य प्राणानां च प्राणिनस्तुत्यत्वेनाभिमतत्वात् तुल्यगुणत्वम् । न्यूनपरिवृत्तिरिति । रणरणकेन गततः परिवृत्तेः ॥

प्राप्तावेति । रागादिना प्रमाणान्तोऽत्र ना । एकागेऽपि प्राप्तावेति । पर्याये एकामनेऽपि चिति निर्देशात् । वस्तु युगपदिस्त्वाद् । द्वितीयादिपरिहारेण द्वितीयादिवर्जनेन । परि वर्जनेन (न वर्जनेन) च । ‘अपमरी वर्णन’ (१.४.८८) इत्युक्तम् । संख्यानमिति संख्या (संख्या) इति । संख्यात् संख्यातेर्भावेऽपि संख्येति । संख्या, न्योक्तत्वादिनाचिव । अत्र इत्यर्थः । किं भूषणमित्यादि । अत्र प्रश्न

किं चक्षुरप्रतिहतं धिक्पणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥”

“किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते सेव्यं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमापाद्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥”

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥”

“कौटिल्यं कुचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥”

विका शब्दवर्जनीया परिसंख्या । अत्र यशःप्रभृतौ रत्नादौ चानेकत्र युगपत्
प्राप्तं मुदढत्वादिविशिष्टभूषणत्वादि यशःप्रभृतौ नियम्यते । यशोधिपणयोर्भू-
षणचक्षुष्टे उपचरिते विज्ञेये । किमासेव्यमित्यादि । इयं प्रश्नपूर्विकैवार्थ(प-
रि?)वर्जनीया परिसंख्या । अर्थानि च वर्जनीयानि नगरादिरुद्यादिविषयो
धनादिरामणीयकादिश्च, अथवा पुराणादिप्रमाणान्तरैर्ण सेव्यादित्वेन प्रस-
क्तानि वैशिष्ट्यातिशयलिङ्गगङ्गासमीपपेक्षया निद्रुष्टानि पुण्यदेशान्तरादीनि ।
भक्तिर्भवे इत्यादि । इयमप्रश्नपूर्विका शब्दवर्जनीया । कौटिल्येत्यादि ।
इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीया मनश्चात्रार्थं वर्जनीयम् । अत्र च कथादिगत-
स्य कौटिल्यस्य पतोपगतस्य च भेदेऽप्यभेदाभ्युपगमादेकत्वम् । ननु व्याव-
स्थेयो शब्देनानिर्दिष्टे उपात्तस्य स्वरूपकथनमात्रपरता प्रतीयते, न स्मित-

अत्र चालौकिकं वस्तु गृह्यमाणं वस्त्वन्तरव्यवच्छेदे पर्यवस्यती-
ति व्यवच्छेद्यं वस्त्वन्तरं शाब्दमार्गं नेति नियमाभावः । अलौ-
किकत्वाभिप्रायेणैव क्वचित् प्रश्नपूर्कं ग्रहणम् ।

“ विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्यां
लीलावतीनां नयनोत्पलानि ।

त्रिभर्ति यस्यामपि वक्रिमाण-

मेको महाकालजटाधचन्द्रः ॥ ”

तथा ‘चित्रकर्मसु वर्णसङ्करो यतिषु तृणग्रहणानि’ इत्यादौ
श्लेषसंपृक्तत्वमस्या अत्यन्तचास्त्वनिबन्धनम् । अत्र च नियम-

रव्यवच्छेदः । अत आह — अत्र चेति । तद्धर्मयोगित्वेन लोक-
प्रसिद्धेषु वस्तुषु सत्त्वप्यप्रसिद्धवस्तुपादानं प्रसिद्धस्य वस्तुनस्तद्धर्मयोगित्व-
व्युदात्ते पर्यवस्यतीति व्यवच्छेद्यं वस्तु शब्देनावश्यं निर्देष्टव्यमिति न नियम-
इत्यर्थः । अलौकिकेति । रत्नानां भूषणत्वेन सकलजगत्प्रसिद्धत्वेऽपि किं
भूषणमिति प्रष्टुरलौकिकं भूषणं किमित्यभिप्रायः । तद्वशाच्च क्वचित् परिसं-
ख्याविशेषे प्रश्नपूर्वकत्वम् । अथवा यदि व्यवच्छेदमर्थसामर्थ्यादवसीयते,
तदा गतार्थत्वाच्छब्देनानुपादेयमिति शाब्दत्वं विरुध्यते । अथ शब्देनोपादेयं,
तदार्थत्वं न गत इत्यावाङ्मनाह — अत्र चेति । तद्धर्मयोगित्वेन लोकप्रसिद्धेषु
वस्तुषु सत्त्वप्यलौकिकवस्तुगृह्यमाणलौकिकवस्तुपादानं पर्यवस्यतीति
व्युदात्ते, न तु साक्षादिति व्यवच्छेदस्य साक्षात्त्वमपेक्षायां शाब्दत्वं, यथा-
तदभिदध्यवगलपेक्षायागार्थत्वमिति आचार्यविरचिते निगम इत्यर्थः । श्लेष-
संपृक्तत्वमिति । श्रुतिवर्त्मादिशब्दानां कर्मजनानामुद्भवादादिभ्योपादेय-

परिसंख्ययोर्वाक्यवित्प्रसिद्धं लक्षणं नादरणीयमिति ख्यापनाय
नियमनं परिसंख्येति सामानाधिकरण्यानोक्तिः । अत एवान्न
पाक्षिकंप्राप्तिरपि स्वीक्रियत इति युगपत् सम्भावनं प्रायिकम् ॥

दण्डापूर्पिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिः ॥ ६३ ॥

दण्डापूर्पयोर्भावो दण्डापूर्पिका । ‘हृन्मनोज्ञादिभ्यश्च’
(५. १. १३३) इति वुञ् । प्रोदरादित्वाद् वृद्धभावः । यथा
अहनहमिकेत्यादाविति केचित् । अन्ये तु दण्डापूर्पौ विद्येते
यस्यां नीतौ सा दण्डापूर्पिका नीतिः । एवमहं शक्तोऽहं श-
क्तोऽस्यामित्यहमहमिकेति मत्वर्थावपुनित्याहुः । अपरे तु दण्डा-
पूर्पाविव दण्डापूर्पिकेति ‘इवे प्रतिवृत्तौ’ (५. २. १६) इति कनं

वाचित्वात् । एतानि चोदाहरणान्यप्रश्नपूर्वाण्यर्थवर्जनीयानि च । आर्थश्च
वर्जनीयो नगरवासी जनः । वाक्यवित्प्रसिद्धमिति । ‘नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्ये’त्येवंरूपम् । अत एवान्नेति । नियमपरिसं-
ख्ययोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । अत्र परिसंख्यायाम् । प्रायिकमिति । ‘किमा-
सेव्यमि’त्यादौ नगरादिसेवादौ सुसरित्सविवसेवादेरप्राप्तत्वात् पक्षप्राप्तत्वेन
युगपत् प्राप्तभावेऽपि ‘किं भूषणवि’त्यादिवहुतरविषयगतत्वेन दृष्टत्वात् पूर्वं
युगपत् सम्भावनमुक्तमित्यर्थः ॥

प्रोदरादित्वापिति । नादिज्ञानाय प्रक्षारणानिनाद दण्डापूर्पि-
कासन्दस्य प्रोदरादित्वा इति वुञो भित्वात् प्राप्ताया वृद्धभावः । द-
ण्डापूर्पादित्यादि । अर्थान्तरनिष्कर्षे ख्यापनायार्थान्तरापतनलक्षणायां
नीतौ दण्डापूर्पौ विदर्शयन्ते । विद्येते । अन्येति वृष्टमिति । ‘अत
(५. २. ११५) इति निहितः । ‘इवे प्रतिवृत्तावित्येतदधिकार-

वर्णयन्ति । अत्र हि नृपिकर्तृत्वेण दण्डभक्षणेन तत्प्रहमाव्य-
पूपभक्षणमर्थात् सिद्धम् । एष न्यायो दण्डापूर्पिकाशब्देनोच्यते ।
ततश्च यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षणमर्थोदापतितं, तद्वत् कस्य-
चिदर्थस्य निष्पत्तौ सामर्थ्यात् समानन्यायत्वलक्षणाद् यदर्थ-
न्तरमापतति, सार्थापत्तिः । न चेदमनुमानं, समानन्यायस्य
सम्बन्धरूपत्वाभावात् । असम्बन्धे चानुमानानुत्थानम् । अ-
र्थापत्तिश्च वाक्यविदां न्याय इति तन्नयेनेहाभिधानम् । इयं च
द्विविधा । प्राकरणिकादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतने एकः प्रकारः ।
अप्राकरणिकात् प्राकरणिकस्यार्थोदापतने द्वितीयः । आद्यो
यथा —

“पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-

दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्वु-

र्विमुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥”

प्रदर्शनपरम्, अप्रतिफुल्लिख्यदनेन प्राप्त्यभावात् । दण्डापूर्पिकाशब्दः कस्य-
चिद् दण्डापूर्पसदृशस्य तीतिविशेषस्य संज्ञेयुक्तसंज्ञेण ‘संज्ञायां कर्त्तु’ (५.
३. ७५) इत्यनेन कर्त्तुं विहितमित्यतः । अर्थापत्तिरिति मिति । भूतिकर्त्तृत्व-
लक्षणात् । समानन्यायत्वलक्षणात् समानन्यायत्वलक्षणात् । यत्तान्तरमित्यत्र
यच्चन्देनार्थापत्तिरापतनलक्षणां वाक्ययोः परामृश्यते । यच्चन्देन चेति ।
विहितलेखितोर्व्याप्यव्यापकभावस्य पूर्वकत्वादनुमानस्य । अत्र वाक्य-

अत्र विभुवृत्तान्तः प्राकरणिक इतरजनवृत्तान्तमप्राकरणिकम-
र्थादाक्षिपति । द्वितीयो यथा —

“धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत् तदाश्चर्यम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ॥ ”

अत्र शैलवृत्तान्तोऽप्राकरणिको रिपुवृत्तान्तं प्राकरणिकमर्थादागू-
रयति । कचिच्च^३ न्यायसाम्यस्य निमित्तं श्लेपेण निर्दिश्यते ।
यथा —

“अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो

विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वाभरणगुरो-

विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥”

अत्र विधौ वक्त्रे इति श्लिष्टम् । अप्राकरणिकाच्च स्थाणुवृत्ता-
न्तात् प्राकरणिकार्थापतनम् ॥

तुल्यबलविरोधो विकल्पः ॥ ६४ ॥

न्यायमूललङ्कारमध्ये । विभुवृत्तान्तः पशुपतिवृत्तान्तः । आगूरयति, आक्षिप-
तीत्यर्थः । विधौ वक्त्रे इति श्लिष्टमिति । विधौशब्दस्य वर्णश्लेषवशेनैव वक्त्र-
भावलक्षणातिशयोक्तिविधानमप्युपलक्षणार्थद्वितयवाचित्वाद्, वक्त्रशब्दस्य प्राति-
कूल्यप्रातिविरूपार्थवृत्तित्वाच्च ॥

अत्रोक्ते । न खलु विरोधसद्भावभावो देवदत्तो भच्छति यज्ञ-

विरुद्धयोस्तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वात् तुल्यबलयोरेकत्र यु-
गपत् भासौ विरुद्धत्वादेव शीघ्रयोसंभवे विकल्पः । औपम्य-
गर्भत्वाच्चात्र चाकृत्वम् । यथा — 'नमयन्तु शिरांसि धनुषि
वा, कर्णपूरीक्रियन्तामात्रा मौर्व्या वा' इत्यादि । अत्र प्रतिरा-
जकार्ये नमने शिरसां धनुषां च तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वम् ।
सन्धिविग्रहौ चात्र क्रमेण तुल्ये प्रमाणे, प्रतिराजविषयत्वेन
स्पर्धया द्वयोरपि संभाव्यत्वात् । द्वौ चेमाँ विरुद्धाविति नास्ति
तयोर्युगपत् प्रवृत्तिः । प्राप्नुवतश्च युगपत् प्रवृत्तिं प्रकारान्तर-
स्यात्रानाशङ्क्यत्वात् । ततश्च न्यायप्राप्तौ विकल्पः । नमनकृतं
च तयोः सादृश्यमित्यलङ्कारता । एवं कर्णपूरीक्रियन्तामित्यादौ

दत्तो न गच्छतीत्यादौ गगतागमनयौवैयधिकरण्ये विकल्पः, नापि सा-
याद् भुज्जीत चेति स्नागभोजनयोरविरुद्धयोः सामानाधिकरण्येऽपि, नापि
च (न) हिंस्यात् सर्वा भूतानीति, अधीपोमीयं पशुमालभेतेति हिंसानिषे-
धविध्योरेकविषयत्वे विरोधे च सत्यपि सामान्यविशेषविषयत्वेन दुर्बलप्रच-
लयोरित्यभिप्रायेणाह — विरुद्धयोरित्यादि । औपम्यगर्भत्वादिति । अत्र
वैयक्षिकमौपम्यं विवक्षितम् । शिरःप्रभृतीनां च धनुरादीनां च प्राकर-
णिकाप्राकरणिकत्वाभावात् । औपम्यगर्भत्वं चालङ्कारत्वात्सादृश्यलब्धमि-
त्याह — चाकृत्वमिति । न औपम्याभावे एतन्ति न युगार्तीत्यादौ विक-
ल्पे सर्वेष्वलङ्काराणां भावत्वाभावात् । नतत इति । नतीति प्रत्येक-
व्यापारे । प्रमाणयोस्तुल्यत्वमुक्तमिति — प्रतिराजविषयत्वेनेति । प्रका-
रान्तरस्य सन्धिविग्रहव्यातिरिक्तस्य । एवं कर्णेत्यादि । प्रतिराजकार्ये कर्ण-
पूरीकरणे आज्ञायां मौर्वीणां च कर्णपूरीक्रियन्तामित्यादौ तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वावति-

अविनाशम् । औपम्यगर्भत्वाच्चान्न नाशत्वम् । अचिच्छेषाव-
शिष्टाव्ययं दृश्यते । यथा —

भक्तिप्रहृदिलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
 व्यानालम्बनतां समाधिनिस्तैनीति हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥”

अत्र नेत्रे तनुर्वेति विकल्पः । उत्तमत्वाच्च तुल्यप्रमाणविशिष्ट-
त्वम् । न चात्र समुच्चये वाशब्दः । सम्भवन्त्यामपि गतौ महा-
कविव्यवहारे प्रयोगामावात् । ननु विरोधनिमित्तको विकल्पः ।
कथं चात्र विरोधः । नैतत् । तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात् तयोः
पृथगाभिधानमेव न कार्यम् । कृतं च सत् स्पर्धिभावं गमयति ।
स्पर्धिभावाच्च निरुद्धत्वम् । नेत्रे अथवा समस्तमेव शरीरमि-

दिशति । भक्तिपदेत्यादि । अत्र विशेषणानां शीनद्योस्तुल्यरूपत्वान्पुंसकत्व-
स्त्रीत्वद्वित्वैकत्वविशिष्टार्थद्वयवाचित्वाच्च लिङ्गश्लेषो वचनश्लेषश्च । हितप्राप्तये
नीते, ईहितप्राप्तये नीता च । नेत्रपक्षे महानिधी इति पदच्छेदः । तनुपक्षे
महानिधिरिति । कुरुतामिति नेत्रपक्षे परस्मैपदं, तनुपक्षे आत्मनेपदम् । वाश-
ब्दास्य समुच्चयद्योतकत्वेऽसत्यपि हेत्वभावाच्च विकल्पो न युज्यते इति रागु-
त्पादानीं प्रत्यवतिष्ठते — नन्विति । कथं चेति । यथैकं पाते प्रणिपतन-
मनुरागिण्योः समावेशो न भवत्ये, न तथा वेपथ्वोरिति भावः । न
नन्विति । पौनस्त्यप्रसङ्गात् । कथं च सति । यौनस्त्यथाय तनुल्य-

त्यर्थानगमे विकल्पस्य मुप्रत्ययत्वात् । स चात्र श्लेषाल्लिङ्-
ङ्गश्लेषस्य वचनश्लेषस्य चात्र द्योः । तस्मात् समुच्चयप्रतिपक्ष-
भूतो विकल्पाख्योऽलङ्कारः पूर्वैरकृतविशेषकोऽत्र दर्शित इत्यवधा-
तव्यम् ॥

गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः ॥ ६५ ॥

गुणानां वैमल्यादीनां यौगपद्येनावस्थानेन तथैव च
क्रियाणां समुच्चयालङ्कारः । विकल्पप्रातिपक्ष्येण चास्य स्थितिः ।
क्रमेण यथा—

“विदलितसकलारिदुलं तव पलमिदमभवद्दध विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप ! मलिनानि च तानि जातानि ॥”

“अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतोऽतिदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयाद्दहोभिर्भवितव्यं च निरातपार्धरम्यैः ॥”

पदार्थान्तरप्रतीतिजनकद्वारा । सुप्रत्ययत्वादिति । विकल्पस्य गृह्णान्त्वात् ।
स चेत्यादि । स विकल्पः । दृष्टेः दर्शनात् । अत्रेहितहितशब्दयोः स्वस्व-
भेद एव, न त्वभिमतलक्षणोऽर्थो भिद्यते ॥

सूत्रे गुणवित्ताशब्दयोः कृते विभक्तिरिति श्रुत्वा यौगपदाशब्देन त-
स्यो विवेक इत्याह — गुणानामवत्त्वादि । न ह्यवयवमपि श्रुतम् । विग-
तीकामिति । न तु धर्मवत्त्वम् । विकल्पेनेत्यादि । अथ सप्तमः ।

एतद् भिन्नविषयनेनोदाहरणद्वयम् । एकाधिकरणत्वेनाप्ययम-
लङ्कारो दृश्यते । यथा—

“विधाणा हृदये त्वया निनिहितं प्रेमाभिधानं नवं
शून्यं यद् विदधाति सा विधुरिता साधो ! तदाकर्ण्यताम् ।
शेते शुष्यति ताम्ब्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्खति
भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति दलत्युन्मूर्छति त्रैस्यति ॥”

एवं गुणसमुच्चयेऽप्युदाहार्यम् । केचित् पुनर्न केवलं गुणक्रि-
याणां व्यस्तुत्वेन समुच्चयो यावत् समस्तत्वेनापि भवतीति
वर्णयन्ति । उदाहरन्ति च—

“न्यञ्चत् कुञ्चितमुन्मुखं हसितवत् साकूतमाकेकरं
व्यावृत्तं प्रसरत् प्रसादि मुकुलं सप्रेम कम्पं स्थिरम् ।

अतश्च विकल्पादनन्तरं लक्षित इति भावः । भिन्नविषयत्वेनेति । वैसल्यमा-
लिन्ययोर्वर्णनीयवले खलमुखेषु च वर्तमानत्वात् । विधाणेत्यादि । एवमनु-
रक्ताया अनभ्यवपत्तेराक्षेपमर्थं साधो ! इत्यामन्त्रणम् । उदाहार्यमिति । यथा—

तव यशसा रविवर्गवतिशयितययातिनहुपभस्तेन ।
अखिलमणि सुवभासीत् सुरभि च धवलं च रक्तं च ॥

केचित् पाणिनादि । एतदर्थं च पात्रे गुणक्रियाशब्दसावृत्त्या कृतदन्दैकशे-
ति । अन्यत्वादि । अन्यक्रियमित्यत्र भिन्नाग्रहणं
गुणसमस्तत्वेन । आकेकरादिशब्देन मुकुलादयः । यथा—

उद्धु आन्तयाषाङ्गवर्ति विकल्पं मज्जत्तरङ्गोत्तरं

चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्तियम् ॥”

अत्रावेकशब्दयो गुणशब्दाः न्यत्रद्वित्यादयः क्रियाशब्दा इति
समस्तत्वेन गुणक्रियायौगपदम् । प्रसादिसंगेमेत्यादीनां समास-
कृच्छित्तेषु सम्बन्धाभिधानमिति सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् तस्य
च सिद्धधर्मरूपत्वेन गुणत्वाद् गुणशब्दैस्त्वेन गुणयौगपदं द्रष्ट-
व्यम् । एवमयं त्रिधा समुच्चयः ॥

एकं समुच्चयं प्रकारत्रयभिन्नं लक्षयित्वा द्वितीयं लक्ष-
यति—

एकस्य सिद्धिहेतुत्वेऽन्यस्य सत्कारित्वं च ॥ ६६ ॥

समुच्चय इत्येव । यत्रैकः कस्यचित् कार्यस्य सिद्धिहे-
तुत्वेन प्रक्रान्तः, तत्रान्योऽपि यदि स्पर्धया तत्सिद्धिं करोति,
तदायमपरः समुच्चयः । न चायं समाध्यलङ्कारेऽन्तर्भवति ।

न्यञ्जदित्यत्रादिशब्देन प्रसरादयः । प्रसादिसप्रेमत्वादिवञ्चेनोद्भू इत्यादयः ।
गुणत्वादिति । प्राणत्वदस्तायाजान् वागित्तमन्त्र इति शेषः । त्रिणेति । गु-
णाणां क्रियाणां गुणवृत्तिणां चेति व्यस्तमभस्तत्वेन ॥

यत्र लोकस्य कार्यं यति पूर्णं साधकत्वम्, अन्यस्तु लोककार्य-
साधकतालीयव्यागेनापत्तिरिति, तत्र समाधिर्वक्ष्यते । यत्र तु खलेक-
पौतिकया बहूनामवतरस्तत्र समुच्चयः । अतश्चानयोः सुमहान्
भेदः । स एष समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च भव-
तीति त्रिधा भिद्यते । सतः शोभनस्य सता समुच्चीयमानेन
योगे यथा—

“कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी

भुजवलमलं स्मृता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो

व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥”

अत्राशालिन्येन शोभनस्य कुलस्य मूर्त्यादिभिः शोभनैः समु-
च्चयः । एकैकं च दर्पहेतुतायोग्यं स्पर्धया निबद्धम् । असतो-
ऽशोभनस्यासता समुच्चीयमानेन योगे यथा—

दर्शयति । समाध्यलङ्कारे ‘कारणान्तरयोगादि’त्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणे । काक-
ताललीयव्यागेति । अतर्कितग्रासिलक्षणोपयोगेऽर्थावृत्तेः काकतालशब्दात् ‘समा-
सावतालीयव्याग’ (५. २. १०६) इति छः । समाध्युदाहरणे च काकतालीयत्वं
दिष्टं यत्नं मोक्षितम् । खलेकपौतिकेति । यथा खले शाल्याद्येकदेशग्रह-
णार्थं तावत्पूर्वकं पत्राः त्योताः पुनः पुनः गतन्ति, तद्वदेककार्थनिष्पाद-
नेदेशेन बहूनां भेदभावस्य समुच्चयस्य विषय इत्यर्थः । अवतर इति ।
‘अवतारणयोः’ शब्दाद् भवेत् ‘व्यदोरप्’ (३. २. ५७) इत्यप् । सद्योग-
मिति । मूर्त्यादिभिः शोभनैर्मिति । भद्रत्वश्रुतिशालिल्लिप्यासत्वरत्नस्य

तु शोभमानः शोभनोऽन्यस्त्वर्थो इति सदसद्योगो व्याख्ये-
यः । ननु नृपाङ्गणगतः खल इति शोभनः अन्ये तु शोभना
इति कथं न समुचीयमानस्य सतस्तादृशेनासता योगः । नै-
तत् । नृपाङ्गणगतः खल इति प्रत्युत प्रकममेवाद् दुष्टमेव, नै-
तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत् । अत एवान्यैरेवमादौ सहच-
रभिन्नोऽर्थः इति दुष्टमेवेत्युक्तम् । प्रकृते तु नृपाङ्गणगतत्वेन
शोभनत्वं खलत्वेनाशोभनत्वमिति समर्थनीयम् । एवमपि
विशेष्यस्य शोभनत्वं प्रक्रान्तं, विशेषणस्य त्वशोभनत्वम्,
इह त्वन्यथेति न सर्वथा निरवद्यमेतत् । ननु 'दुर्वाराः स्मरमा-
र्गणा' इत्यत्रोक्तोदाहरणवत् कथं न सदसद्योगः । नैतत् । इह

पद्याणां सदसत्त्वमिष्टं, न तु केषाञ्चिन् सत्त्वं, केषाञ्चिदसत्त्वमित्याह —
न त्वन्नेति । अस्य व्याख्यानस्योदाहरणे वैद्यमाशङ्क्य परिहरति — नन्वि-
त्यादिना । अन्यैरिति । काव्यप्रकाशकारादिभिः । सहचरभिन्न इति । स्वतः
शोभनैरुपाधिवशादशोभनैः शशिप्रभृतिभिः खलस्य भिन्नत्वात् । एवं तर्हि
नृपाङ्गणगतः खल इत्येतदनुदाहरणमेवेत्याशङ्क्य, उदाहरणं घटत एव,
प्रकमविरोधो दुष्परिहर इत्याह — प्रकृते स्त्विति । न निरवद्यमिति । निर-
वद्यं तु यथा —

सूक्तिस्त्वङ्गुणवर्णनेन रहिता रत्नं त्वदन्यैर्धृतं

रम्यं वस्तु भवद्दूरे विपत्तीभूतं बहुक्षमापते ! ।

निद्रावपनयोर्भवचरणयोः केषामनोदेवान्

कारं प्रथयन्ति तु कथमन्यैरेव तादरम् ॥

शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । तत्र त्वशोभनत्वमे-
वेति विवक्षितमित्यस्ति भेदोऽनयोः । अत्र त्वशोभनत्वसंज्ञा
मनसि सप्त शक्यातीति, सुन्दरत्वेनान्तःप्रतिपत्त्यापि व्यथोद्-
तुत्वात् । अपरत्र तु कथं सोढव्य इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्राये-
ण । तस्मादस्ति प्रकारत्रयस्य विवक्षितविषयता ।

कारणान्तरयोगात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः ॥ ६७ ॥

केनचिदारब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरसंबन्धात् सौकर्यं
यत्, स सम्यग्भाधानात् समाधिः । समुच्चयसादृश्यात् तदन-
न्तरमुपक्षेपः । तद्वैलक्षण्यं तु प्राक् प्रतिपादितमेव । उदाहरणं —

अत्र स्वतः शोभनायाः सूक्तेर्वर्णनीयगुणवर्णनसादृशादशोभनायाश्च तादृ-
ग्भिरेव रत्नादिभिः समुच्चयः । एकैकं च धातुर्गुणवर्णनसादृशाभावप्रभनशयं
स्पर्धया निवद्धम् । अशोभनत्वमेवेति । अत्र दुर्वास इत्यादौ स्मरमार्गणा-
दीनां केषाञ्चित् स्वतः शोभनत्वमशोभनत्वं च नास्ति । नववयःप्रभृतयो
यद्यपि स्वतः शोभनाः, तथापि तेषां स्वाभाविकमेव शोभनत्वं विरहिण्या
प्रतिशिष्यते । न तु तदङ्गीकारेणोपाध्यन्तरवशादशोभनत्वभाषायात् इति
तत्राशोभनत्वस्यैव विवक्षेत्यर्थः । अत एवेति । शोभनाशोभनत्वस्य विव-
क्षणाशोभनत्वस्यैव निवक्षणात् । अत्रान्न नित्यत्वात् । अपरत्रान्नित्यत्वा-
त्प्रसङ्गः । प्रकारत्रयस्य प्रयोगादिलक्षणस्य ॥

अन्यभाषायां चिन्ति । कार्यस्येति ॥ ६७ ॥ तद्वैलक्षण्यं ।

अस्मा गिराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

लङ्काराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥”

माननिराकरणे कार्ये पादपतनं हेतुः । तत्सौकर्यार्थं तु घनगर्जितस्य कारणान्तरस्य प्रक्षेपः । सौकर्यं चोपकारायेति प्रकाशितम् ॥

एवं वाक्यन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारान् प्रतिपाद्योद्युना लोकन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र —

प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ॥ ६८ ॥

यत्र बलवतः प्रतिपक्षस्य दुर्बलेन प्रतिपक्षेण प्रतीकारः कर्तुं न शक्यत इति तत्सम्बन्धिनो दुर्बलस्य यत् तं बाधितुं तिस्कारः क्रियते, तत् प्रत्यनीकम् । अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकमुच्यते । तत्तुल्यत्वादिदमपि प्रत्यनीकम् । यथा अनीकेऽभियोक्तव्ये तत्रासामर्थ्यात् तत्प्रतिनिधिभूतमन्यद् व्यामोहेनाभियुज्यते, तद्वदिह प्रतिपक्षे विजेये दुर्बलतदीयतिरस्करणमित्यर्थः । प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वख्यापनं प्रयोजनम् । यथा —

एवम् अरणे सति कारणान्तरोपनिपातरूपत्वात् । तत्सौकर्यार्थं माननिराकरणसौकर्यार्थम् ॥

तत्तत्स्थालङ्कारसर्वस्वोपेतम् इति । तच्छब्देन लङ्कारान् प्रतिपक्षः प्रयुज्यते । तद्वदि-
तिरस्कारासमर्थेन तिस्कारो व्यामोहेक इत्यर्थः ।

“यस्य किञ्चिदुपकर्तुमक्षमः

नानिग्रहशृङ्गीतविग्रहः ।

कान्तवक्रसदृशाकृतिं कृती

राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥”

अत्र राहोर्भगवान् कृष्णो बलवान् प्रतिपक्षः तदीयः पुनर्वक्त्र-
सादृश्यमुखेन दुर्बलश्चन्द्रमाः । तन्निराकरणाद् भगवतः प्रकर्षा-
वगतिः ॥

उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम् ॥ ६३ ॥

उपमेयस्यैवोपमानभारोद्बहनसामर्थ्याद् यदुपमानस्या-
क्षेपः कैमर्थक्येनालोचनं क्रियते, तदेकं प्रतीपम् । उपमानप्र-
तिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः । यदप्युपमानतया
प्रसिद्धस्योपमानान्तरप्रतितिष्ठापयिष्यानादसार्थमुपमेयत्वं कल्प्य-
ते, तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणं —

व्यामोहाभावे तु जेतव्यमेव जेतुमुत्सहेत, अशक्तश्चेत् तूष्णीमासीत्, न खन्य-
मभियुञ्जतेति भावः । तन्निराकरणादिति । राहुकर्तृकाचन्द्रस्य निराकरणा-
दित्यर्थः । प्रकर्षावगतिः एनं नाम भगवतः प्रापत्यं, यत् तत्तिरङ्गारेऽसमर्थः
सम् राहुस्तस्माद्वन्विचन्द्रतिरङ्गारे प्रवर्तते ॥

उपमानस्याक्षेपः । भगवति खन्यन्तरोद्भाषयितुम् । उपमान-
प्रतिकूलत्वेन प्रतिपत्तिरूपेण प्रत्यक्षकल्पनम् । उपमानभारोद्बहनसामर्थ्याद्
यदुपमानस्याक्षेपः । कैमर्थक्येनेत्यादि । तदेकं प्रतीपम् ।

“न च प्रमदानां बहुरेव सहजं मुण्डमात्रमुण्डनं भारः कुव-
लवदलदामानी”त्यादि । यथा वा —

“लावण्यौकसि सप्रतापगारिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥”

अत्र यथासंख्यमप्यस्तीति प्राक् प्रतिपादितम् ।

“ए एहि दाव सुन्दरि ! कर्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्दो उवमिज्जइ जणेण ॥”

अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निकर्पार्थमुपमेयत्वं क-
लितम् । वदनस्य चोपमानत्वविवक्षात्र प्रयोजिका । कचिद्
पुनर्निष्पन्नमेवौपम्यमनादरकारणम् । यथा —

“सात् किमर्थमिदमित्येवंरूपं निरूपणम् । उपमानस्याक्षेपो भारादिशब्देन
नैरर्थक्यपर्यवसायिना द्योत्यते किंशब्देनाभिधीयत इति च दर्शयितुमुदाहर-
णद्वयोपन्यासः । प्राक् प्रतिपादिवृत्तिः । यथासङ्गचलक्षणावसरे । द्वितीयस्य
प्रतीपस्योदाहरणम् — ए एहीत्यादि ।

आयि एहि तावत् सुन्दरि ! कर्णं दत्त्वा शृणु वचनीयम् ।

अत्र मुखेन कृशोदरि ! चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

नैरर्थक्यमिति । निकर्पश्च वअणिज्जं इत्यनेन सूच्यते । वदनस्य चेत्यादि ।

“तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्दो उवमिज्जइ जणेण ॥” इति प्रतिपादयिष्यामि न प्रयोजकत्वमिति

“ए एहीत्यादि । एहीत्यादि । इति शान्तिमिमत्त्वप्रदर्शनादौपम्य-

“गर्वमसम्भाव्यमिदं लोचनयुगलेन किं वहति भद्रे ! ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि तस्सु ननु नीलनलिनानि ॥”

अत्रोत्कर्षाभाज उपमानप्रादुर्भावं एव व्यवहारकोणात् । अनेन न्यायेनात्युत्कृष्टगुणत्वाद् यदुपमानभावमपि न सहते, तस्योपमानत्वकल्पनेऽपि प्रतीपमेव । यथा —

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल ! तात ! मा स्म दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

सुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥”

अत्र हालाहलत्वं प्रकृष्टदोषत्वादसम्भाव्योपमानभावमनुमानत्वेन निबद्धम् ॥

वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं निमीलितम् ॥ ७० ॥

स्यानिष्पन्नत्वं, गर्वमित्यादौ ईदृशानि सन्तीत्यनेन तस्य निष्पन्नत्वं गम्यते । न्यक्कारकारणमिति । उपमानभावस्योत्कृष्टनिष्ठतया तदपेक्षेतयोपमेयस्य निक्तीप्रतीतिः । अत्युत्कृष्टगुणत्वादिति । केनचिदसदृशं सदिति शेषः । असम्भाव्योपमानभावमपीति । ‘उत्कर्षप्रतिबोधिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परे’ति न्यायात् ॥

वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं निमीलितम् । तस्याः ‘कर्मणि च’ (२, २, १४) इति सम्प्रदानिपेधात् ।

‘न व’, २. ‘ति निगूह’ । ‘निताप्रा’ न, पाठः ।

‘न, पाठः ।

पाठः ।

आगन्तुकेन वा लक्ष्मणा यद् वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तरं निगूहते, तदन्वयमिति निमीलितम् । न चायं सामान्यालङ्कारः । तस्य हि साधारणगुणयोगाद् भेदानुपलक्षणं रूपम् । अस्य तूत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानमिति महाननयोर्विशेषः । सहजेन यथा —

“अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥”

अत्र दृक्कारल्यादिना स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मदोदयकृतं दृक्कारल्यादि तिरोधीयते । आगन्तुकेन च यथा —

वस्तुनेत्यत्र ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ (२. ३. ६६) इति नियमात् पष्ठ्यभाव इति केचिदाहुः । अन्ये तु करणे तृतीया । वस्त्वन्तरनिगूहनमिति कर्मणि पष्ठ्या एव समास इत्याचक्षते । अपरे तु वस्तुनो वस्त्वन्तरनिगूहनमिति पाठ इत्यभिदधते । तत्र सुधीभिर्युक्तं ग्राह्यम् । लक्ष्मणेति करणे हेतौ वा तृतीया । वस्त्वन्तरेणेति तृतीया करणे वा । निगूह्यत इति दीर्घनिशिष्टः पाठः प्रमादजः । अकिं गतिरिति त्रुटिः । उदुपधाया गोह (१. ४. २३) इत्युदादेशाभावात् । अन्वयमिति । निमीलितम् । न चायमिति । वस्तुत्यादिना लक्ष्यमित्येव । दृक्कारल्यादिकार्यमिति ।

शशभृति विततधानि धवल्यति धरामविभाव्यतां गताः

मिवनगानि भान्ति सुखेन विमुक्तमियोऽभिसारिकाः ॥”

अत्र मलयजरसविलेपनादीनां चन्द्रप्रभया सहाविभाव्यतां गता इत्यभेदप्रतीतिर्दिशिता ॥

स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्वृणः ॥ ७२ ॥

यत्र परिमितगुणस्य वस्तुनः समीपवर्तिप्रकृत्यैर्गुणवस्तु-
गुणस्वीकरणं, स तद्वृणः, तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति
कृत्वा । न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण-
च्छादितत्वेन प्रतीयते । इह त्वनपहृतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्त्व-
न्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयत इत्यस्त्यनयोर्भेदः । उदाहरणं —

“विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रम्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्धिये वंशकरीरनीलैः ॥”

मलयजरसेत्यादावुदाहरणे हि मलयजरसविलेपनादिविशिष्टा अभिसारिका
निषिध्य चन्द्रप्रभया न स्थाप्यन्ते, किं तर्हि तासां परस्परभेदानुपलम्भ एव
प्रतिपाद्यते ॥

एतेऽत्युत्कृष्टगुणैः स्वीकाराद्येन न स्वीकर्तुः परिमित(गुण)त्वमपा-
त्तास्य समीपवर्तित्वं न लब्धमित्याह — अस्मिन्निति । यत्रालङ्कारे । गुणा अ-
स्मिन्निति । उन्माजन्तीति शेषः । न चेदं मीलितमिति । अत्युत्कृष्टगुणेन
प्रकृतं वस्तु तद्वृणस्य वस्त्वन्तरत्वं तिर्यगानामीलितलाशङ्का । तत्र मीलिते
मिवनगानि भान्ति सुखेन विमुक्तमियोऽभिसारिकाः इत्यादावुदाहरणे

१. 'नगानि', २. 'द्वयं' क. पाठः. ३. 'नगानि', ४. 'यथा—वि' क. पाठः. ५. 'रस्य वस्तुन एव ति' क. पाठः.

अत्र रविस्थाश्चानामरुणवर्णौ च । तस्यापि मारुतसत्ताणि-
प्रभास्वीकार इति तद्गुणत्वम् ॥

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुणः ॥ ७३ ॥

तद्गुणप्रस्तावात् तद्विपर्ययरूपोऽतद्गुण उच्यते । इह
न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुणपदार्थधर्मस्वीकारः प्रत्यासत्त्या न्याय्यः ।
यदा पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानाख्ये हेतौ सत्यपि तद्रूपस्योत्कृष्टगु-
णस्याननुहरणं न्यूनगुणेनाननुवर्तनं भवति, सोऽतद्गुणः । तस्यो-
त्कृष्टगुणस्यास्मिन् गुणा न सन्तीति । यदिवा, तस्याप्रकृतस्य
रूपाननुहारः सत्यनुहरणहेतावतद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणा ना-
स्मिन् सन्तीति कृत्वा । उदाहरणं —

“धवलौ सि जइ वि सुन्दर! तह वि तुए मञ्ज रज्जिअं हिअअं ।

तद्गुणस्य दर्शयति — अत्र रविरौषादि । अत्र सूर्यरश्मिरूपेण च स्वाम-
तस्यागत्वलौहित्यागोक्ष्वा सातिशयलौहित्यश्यामत्वयोररुणमतकयोः सर्गाप-
वर्तिनोर्वर्णस्वीकरणम् ॥

तद्विपर्ययरूप इत्यनेन विरोधसम्बन्धमानन्तर्यहेतुं दर्शयति । न्यून-
गुणस्येत्यादिना सूत्रे सति हेतावित्यनेन उच्यं दर्शयति । सन्निधानं प्रत्या-
सत्तिः । तद्रूपस्येत्यस्यार्थकथनमुत्कृष्टगुणस्येति । अननुहारश्चन्दर्पावस्था-
ननुहरणशब्दस्य न्यूनगुणेनाननुवर्तनमिति । तस्योत्कृष्टगुणादिना ‘मज्जोऽस्त्व-
र्णानाम् —’ (भा० १. १. ३४) इति गृहीतिं दर्शयति । अगुणलक्षणता-
यां तच्छब्दाभ्यामस्तु कृतमनुवर्तनं च कृतम् इत्याह — यदि रज्ज्यादिना ।
इहाप्रकृतशब्देनाननुवर्तनं उच्यते । उत्कृष्टगुणाभापि कदाचिद् गुणान्तरा-
न्तर्यभावः उच्यते । स यदा न तावत्, तदा तद्रूपगुण इति ।
इत्यादि ।

रागभरिणं वि हिशणं सुहृन् ! निहितो ण रक्तो सि ॥”

आङ्गमम्बु भित्तम् ! यामुनं कज्जलाम्बुमपत्र मज्जतः ।

राजहंसा! तव सैव शुभा चीयते न च न चापचीयते ॥”

पूर्वनातिरक्तहृदयसम्पर्कायायकस्य धवलशब्दवाच्यस्य प्राप्तम-
पि रक्तत्वं न निष्पन्नमित्यतद्गुणः । उत्तरत्र त्वप्रकृतस्य आङ्गया-
मुनजलस्य सम्पर्केऽपि न तथारूपत्वमित्ययमप्यतद्गुण एव ।
धवलोऽसीति त्वतद्गुण एव । कार्यकारणभावस्यात्राविवक्षणाच्च
विषमालङ्कारः ॥

उत्तरात् प्रश्नोन्नयनमसकृदसम्भाव्यमुत्तरं चोत्तरम् ॥७४॥

यन्नानुगतिवध्यमानोऽपि प्रश्न उपनिबद्धादुत्तरादुज्जीयते,
तदेकमुत्तरम् । न चेदमनुमानं, पक्षधर्मत्वादेरनिर्देशात् । यत्र
च प्रश्नपूर्वकमसम्भावनीयमुत्तरं, तच्च न सकृत्, तावन्मात्रेण चा-

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर ! तथापि त्वया मम रक्षितं हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुभग ! निहितो न रक्तोऽसि ॥

अत्रोत्तरार्धेऽतद्गुणप्रदर्शनं तत्रैवान्यैर्दर्शितत्वात्, न तु पूर्वार्धस्यालङ्कारा-
न्तरविषयत्वाद्, इत्याह—धवलोऽसीत्यादि । अविवक्षणादिति । हृदयस्य
नायकस्य च यशःकृपाण्योरिव च कार्यकारण(भाव)स्याभावादेव, रक्षणक्रियागु-
णेन सदावेऽपि वाविवक्षितत्वात् । न विषमालङ्कार इति । विरक्तकार्योत्प-
त्तिरक्षणः ॥

उत्तरादित्यादि । उत्तरोपनिबन्धः सामान्यलक्षणम् । न चेद-
मिति । प्रतीतिनोच्येष्टाप्रतीतस्य भावस्य प्रतीतिरसम्भाव्यशङ्का । पक्षध-
र्मादेरिति । तन्निर्देशमनुमानस्य भावात् । तत्रैव न सकृज्जिर्देशयोगेण ।

रत्नाप्रतीतः । अत आसङ्गदुर्गनिबन्धे द्वितीयमुत्तरम् । न चेदं
परिसंख्या, व्यवच्छेद, व्यवच्छेदकपरत्वाभावात् । क्रमेणोदाहर-
णम् —

“एकाकिनी यद्वला तरुणी यथाह-

मस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् ।

कं याचसे तदिह वासमियं वराकी

श्वश्रूषामान्धबाधिरा ननु मूढ! पान्थ! ॥”

“का विसमा दव्यगई किं लद्धव्वं जणो गुणग्गाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥”

पूर्वत्र मम निवासोऽत्र दीयतामिति प्रश्न उत्तरादुच्यते । उत्त-
रत्रैव दैवगत्यादि निगूढत्वादसंभाव्यमसङ्गदप्रश्नपूर्वकमुत्तरं नि-
बद्धम् । इतः प्रसूति गूढार्थप्रतीतिपरालङ्कारलक्षणम् ॥

संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम् ॥ ७५ ॥

इह सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यो योऽर्थः, स यदा

द्वितीयोत्तरे असंभावनीयोत्तरविधानस्य सम्भावितोत्तरनिषेधपरत्वात् परिसं-
ख्यात्वमाशङ्क्य परिहृति — न चेदमित्यादिता । व्यवच्छेदयेति । दैवगत्या-
देर्विषमत्वविधान एव ताल्पर्यं न निवारयितुं इति भावः । दैवगत्यादुत्तर-
भासम्भाव्यत्वेऽसङ्गदप्रश्ननिबन्धने न निगूढत्वात्ति हेतुनिर्देशः । इति-
प्रसूति उत्तरादारभ्य ॥

१. शृणुक्षमाणा २. येषां ३. यदा ४. स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यो योऽर्थः ५. यदा

तुदा । यशुद्धिमिरिङ्गिताकाराभ्यां संलक्ष्यते, तदा तस्य संलक्षितस्य विदग्धं प्रति प्रकाशनं सूक्ष्मम् । तत्रेङ्गिताद् यथा —

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेवार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥”

अत्र विटसम्बन्धी सङ्केतकालाभिप्रायो भ्रूक्षेपादिनेङ्गितेन लक्षितो रजनिकालमाविना लीलापद्मनिमीलनेन प्रकाशितः । आकाराद् यथा—

“वक्त्ररसान्दिस्वेदचिन्दुप्रबन्धै-

र्दृष्टा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥”

अत्र स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपेणाकारेण संलक्षितं पुरुषायितं पाणौ पुरुषोचितखड्गलेखनेन प्रकाशितम् ॥

उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः ॥ ७६ ॥

श्रीमनुजिभिः कृपितः । इङ्गिताकाराभ्यां हेतुभ्याम् । इङ्गितं शुद्धिपूर्वमेष्टा-
विष्टे । तत्रेङ्गितेन विटः । विटः सम्बन्धी सङ्केतकालाभिप्राय-
इत्यनेन । तत्रेङ्गितेन विटसम्बन्धितः । आकारेण सम्बन्धी
लीलापद्मः । खड्गलेखनस्य पुरुषोचितलक्षणसूक्ष्मार्थप्रदर्शनायोक्तं — पुरुषो-
चितम् ॥

यत्र निगूढं वा १) निमित्तमिति वा २) प्रकटतां गतं
सैद् वस्त्वन्तरमक्षेपेण निगूढते अपलभ्यते, सा वस्त्वन्तरमक्षे-
परूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः । यथा —

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूहो^३ल्लस-

द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलोऽखिलविधिव्यासङ्गतो^४ व्याकुलः ।

हा शैलं तुहिनाचलस्य करयोरित्युचिनाम् रतिमतं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् वा शिवः ॥”

अत्र रोमाञ्चानिनोन्मिलो रतिमात्रः शैलमक्षेपेणाप्लवितः ।
यद्यप्यपहृतोऽपि १) सत्त्वस्थापनेन पुनरप्युद्भिन्नत्वेन प्रका-

उत्सूत्रमप्युद्भिन्नपदसामर्थ्यलब्धमाह— निगूढमिति । लोके हि गो-
प्यस्य प्रकाशीभूतत्वे उद्भिन्नव्यवहारः । उद्भिन्नमित्यस्य व्याख्या प्रकटतां गत-
मिति, निगूढत इत्यस्यापलभ्यत इति । वस्त्वन्तरेत्यादिना निवृत्तिः । शैत्य-
मक्षेपेणेति । रतिशैत्यसाधारणत्वाद् रोमाञ्चादेः । सस्मितत्वव्यापनेनेति ।
सस्मितं दृष्ट इति दर्शनसमयभाविना मातृमण्डलादिस्मितेन देव्यालम्बनाया
रोर्देवस्यानेन वचनेनापदन एव क्रियते इत्यस्यार्थस्य सूचितत्वाद् । अपहृ-
ताङ्गपर्यवसायि यथा-

“अपहृताङ्गपर्यवसायि सुप्रहृतिस्तद्विषये निगू-

ढमिति वा १) निमित्तमिति वा २)

प्रकटतां गतं सैद् वस्त्वन्तरमक्षेपेण निगूढते अपलभ्यते, सा वस्त्वन्तरमक्षे-

परूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः । यथा —

रितः, तस्याप्यलङ्कारमात्रमित्याख्यालङ्कारस्योद्धेयः । अन्यप-
हुतिग्रन्थे सादृश्याय योऽपह्नवः, सापहुतिः । तथा अपह्नवाय
यत् सादृश्यं तौप्यपहुतिरिति रक्षयितम् । व्याजोक्तौ चोत्तरः
प्रकारो विद्यते । तत् कथमियमलङ्कारान्तरत्वेन कथ्यते । सत्यम् ।
उद्धटसिद्धान्ताश्रयणेन तत्रोक्तम् । नहि तन्मते व्याजोक्त्याख्य-
मलङ्करणमस्ति । इह तु तस्य सद्भावाद् व्यतिरिक्तापहुतिरिति
प्रागयमलङ्कारो निर्दिष्टः ॥

अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुल्लेषाभ्यातन्यथा-
योजनं वक्तोक्तिः ॥ ७७ ॥

उक्तिव्यपदेशसाम्याद् व्याजोक्त्यनन्तरं कथनम् । यद्
वाक्यं केनचिदन्यथान्याभिप्रायेणोक्तं सदपरेण वक्त्रा काकुल्लेष-

अत्र दिव्यसदसि देवीभूतानां द्विषां वर्णनीयविक्रमश्रवणजो विषादो वाष्प-
गलनेनोद्धिज्ञो हर्षप्रक्षेपेणालपितः । अपह्नुतिग्रन्थ इति । श्लेषप्रस्तावे
तस्या विविक्तविषयताप्रतिपादनाय विविक्तोदाहरणत्वेन शङ्किते *‘आक्षिप्या-
दावि’त्यादौ त्वपह्नुत्यलङ्कारसद्भावप्रदर्शनपरे ‘सादृश्यव्यक्तये यत्रे’त्यादिग्रन्थ
इत्यर्थः । व्यतिरिक्तापहुतिरिति । सादृश्यव्यक्तये एवापह्नवस्तस्या लक्षणमि-
त्यर्थः । अन्यथा‘आक्षिप्यादावि’त्यादौ (तु?) या वक्तिसद्धान्ताच्छ्लेषस्यातिवि-
विधयता उच्यते ॥

अन्यथेत्यादि । एतेऽन्यथावचनान्यथायोजनश्लेषोक्तत्वं
लङ्काराणां इह — केनचित्चित्, केनचित्चित् । काकुल्लेषोदाहरणः ।

१. ‘सा’, २. ‘तु’, ३. ‘यत्रे’, ४. ‘ते’, ५. ‘क’, ६. ‘यत्रे’
त’, ७. ‘यत्रे’, ८. ‘यत्रे’ क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. ठ. ड. ढ. ण. त.

‘आक्षिप्यादौ’ इति तु पूर्वं प्रवृत्तम् ।

योगेण श्लेषमुखेन वाच्यथान्यार्थपरत्वात् ज्ञेयते, तदुक्तिर्वक्रोक्तिः । काकुप्रयोगेण यथा —

“युरूपस्तन्त्रतया वत दूरतां देवाभ्युपगतो भन्तुषु ।

अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति साखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥”

एतद् वाक्यं नायिकया आगमननिषेधपरत्वेनोक्तम् । तत्सख्या काकुप्रयोगेण विधिपर्यन्ततां प्रापितम् । काकुवशाद् विधिनिषेधयोर्विपरीतार्थसंक्रान्तिः । श्लेषोऽभङ्गसभङ्गत्वेन द्विविधः । तत्राभङ्गश्लेषमुखेन यथा —

“अहो केनेदृशी बुद्धिर्नरुणा तव निर्मिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥”

अत्र दारुणेति प्रथमान्तं प्रक्रान्तं श्लेषभङ्ग्या तृतीयान्ततया संपादितम् । सभङ्गश्लेषमुखेन यथा —

“त्वं हालाहलभृत् करोषि मनसो मूर्खो ममालिङ्गितो

हालां नैव त्रिमर्षि नैव च हलं मुग्धेऽस्मि किं हालिकः ।

काकुप्रयोगेणेति । नैष्यतीत्यत्र काकुप्रयोगात् किं ज्ञेयते इत्यनेन स्वार्थो व्यवतिष्ठते । विपरीतता । वाच्यस्य विधेः काकुवशादादौ

किं, एवं विधेः विधिः कदा कदा काठेनेति

प्राप्तयः । तत्राभङ्गश्लेषमुखेन यथा (स्वादयञ्च)

“सुरहितेन कीडा मत्ता सह कीदृशी न जिह्रेषि ।

किं बहुभिर्नमतेऽप्यु सुरासुरानेव पश्यतः ॥”

“आरोग्यासि मुधा किं नाहमभिज्ञा किल त्वदङ्गसा ।

दिव्यं वर्षसहस्रं स्थितेति न युक्तमभिधानम् ॥

“इति कृतपशुपतिपाशकल्लोलाकैलहप्रयुक्तवक्रोक्तिः ।

हर्षवशतरलतारकमाननमव्याद् भवान्या वः ॥”

वक्रोक्तिशब्दमालङ्कारसामान्यवचनोऽपीहालङ्कारविशेषांशितः ॥

सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य यथावद् वर्णनं स्वभावो-

क्तिः ॥ ७८ ॥

इह वास्तुस्वभाववर्णनमात्रं मालङ्कारः । तत्र सर्वं काव्य-
मलङ्कारि स्यात् । नहि तत् काव्यमस्ति, यत्र वास्तुस्वभाववर्ण-
नमात्रं न विद्यते । तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् । तस्याः कवयितृ-
मात्रस्यैव गम्योऽत एव तन्निर्मित इव यो वास्तुस्वभावः, तस्य

सुरहितेन च । अक्षत्रिहम् उत्सङ्गम् । अत्र मेदुरोदरेण दाराहाविनात्र यमज-
त्वम् । अन्यत्रागजत्वम् । अलङ्कारसामान्यवचनोऽपीति । वक्रोक्तिनीति-
कारादिभिस्तथाङ्गीकृतत्वात् ॥

कवयितृमात्रेत्यत्रावधारणार्थेन यात्रशब्देन पर्यवस्यत्युत्पत्तिरस्य-
त्वं व्याख्येयम् । तत्रोक्तिरिति । तच्छब्देन कवयितृपर्यायः । अत्र
इति पाठे यात्रशब्दः कारकवैयर्थ्यः । सुज्ञेयवित्त्वमिति ।
तन्निर्मित इति तच्छब्देन कवयितृमात्रं सुज्ञेयं स्तव्यम् ।

वि, २. यत्र, ३. यत्र, ४. यत्र,

५. यत्र.

यथावदभ्युनोतिरित्येन वर्णनं भाविनोरित्युक्तम् । उक्ति-
वचनमस्तस्यैवार्था लक्षणम् । भाविकस्यावदलङ्काराभ्यामस्या
भेदो भव्यकव्यसङ्के निर्णयेत्यतः । उदाहरणम् —

“कुण्डलो मलकोटिचञ्चलपङ्कजव्यावृत्तनोदङ्कित-

स्तब्ध्याः कुण्डलैर्दण्डुकव्यतिकरे सीत्कारसीयन्तितः ।

पृष्ठलिप्यवग्रामनस्तनभरोत्सेधाङ्गपालीसुधा-

सेकाकेकरलोचनस्य कृतिनः कण्ठावतंतीभवेत् ॥”

अतीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ॥ ७१ ॥

अतीतानागतयोर्भूतभाविनोरर्थयोरलौकिकत्वेनात्यहुत-
त्वाद् व्यत्यस्तसम्बन्धग्रहितशब्दसन्दर्भरामर्षितत्वात् प्रत्यक्षाय-
माणत्वं भाविकं, कविगतो भाव आशयः श्रोतरि प्रतिविम्ब-

त्यस्य व्याख्यानमभ्युनोतिरित्येनेति । हुङ्कार इति शब्दानुकरणम् ॥

अतीतानागतयोरित्यस्यार्थकथनं भूतभाविनोरिति । युधिष्ठिरादिवत् प्रभ्वं-
साभावप्रतियोगिनो भूताः । कल्किविष्णुवशःप्रभृतिवत् प्रागभावप्रतियोगिनो
भाविनः । ते द्वयेऽपि प्रभ्वंसप्रागभावप्रतियोगिविविक्ततया वर्तमानायमाना यदा
व्याप्ता इति भवन्ति, तदा भाविकम् । अत्र च प्रत्यक्षायमाणत्वे हेतुरर्थगतमलौ-
किकत्वादत्यदुतत्वं भवत्तया च प्रत्यक्षायमाणत्वादित्याद् व्यग्रहितम्बयावभा-
वप्रसादवशेन सत्त्वात् । अत्र भाविनोऽपि प्रतिपादनं न । अत्रिणम् ।
इदस्यार्थद्वयकथनेन भाविकं ज्ञेयम् — कविगतो भाव इत्यादिना । तत्रा-

त्वेनास्तीति, भावो वा भावना पुनःपुनश्चेतसि विनिवेशनं
 सोऽत्रास्तीति । न चेदं कथं । श्रुतभाविनोऽभाविता
 प्रकाशनात् । नापि ततोऽभूदिति वस्तुवृत्तत्वात् । श्रुतभावि-
 गतस्य प्रत्यक्षत्वात्त्यस्य धर्मस्य स्फुटत्वाधिकस्य प्रतिलभात् ।
 नापीदमतिशयोक्तिः । अन्यस्यान्यतयाध्यवसायाभावात् । नहि
 श्रुतभाविनावभूतभावित्वेनाध्यवसीयेते, अभूतभाविनो वा
 श्रुतभावित्वेन, नापि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वेन, अप्रत्यक्षं वा प्रत्य-
 क्षत्वेन । नहि प्रत्यक्षत्वं केवलमस्तुधर्मः, प्रतिपक्षपक्षयव-
 वस्तुनि तथाभावात् । यदाहुः — 'तत्र यो ज्ञानप्रतिभासमात्म-
 नोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति, स प्रत्यक्ष' इति । केवलं वस्तु-

द्यः प्रकारः शब्दानां प्रसन्नत्वाद्, द्वितीयस्वर्थानामत्यद्भुतत्वात् । सोऽत्रा-
 स्तीत्यनेन भावशब्दात् ज्ञानमर्थं सत्यर्थं उक्तं दर्शयति । न चेदमिति ।
 अन्यस्यान्यतया प्रतिभाससम्भावनामात्रेण प्रान्तिमत्त्वज्ञा, न तु सर्वथा
 तस्य लक्षणमत्रास्ति, सादृश्यहेतुकत्वाभावात् । सम्भावनापि दुःसैत्यत्र युक्ति-
 गाह — श्रुतभावित्वेनेति । स्फुटस्येत्यनेनाभावावनीयत्वमाह । अधिकस्येत्य-
 नेन वस्तुवृत्तमात्रत्वनिरासः । नापीदमिति । अकमलस्य गुणादेः कमलत्वे-
 नेव अवर्तमानस्यामलस्य वर्तमानत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च प्रतीतेरतिशयोक्तित्व-
 शङ्का । अत्रत्यक्षत्वं वस्तुनः प्रत्यक्षत्वेन प्रतीतेर्वा अन्यस्यान्यतयाध्यवसायाभावो-
 ऽसिद्ध इत्याह — न हीति । प्रतीतेर्वा नैवेति । नहि तत्र तत्र भोत्यादि-
 स्वसत्तायां विनिवेशनमिति । अत्रत्यक्षत्वं तत्रत्यक्षत्वात् । अन्यस्यान्यतया-
 रेकौ विपक्षसामेयो हि प्रत्यक्षज्ञानस्य स्फुरणं, तद्वत्तत्वावस्फुरणं च । केव-

क्षत्वे प्रतिपत्तुः सामर्थ्युपयुज्यते । सा च अकथात्रयाः
 नापीन्द्रियस्वभावा । योगिनी । अपीन्द्रियार्थदर्शने भावनारूपा ।
 काव्यार्थविदां च भावनास्वभावा । सा च भावना वस्तुगतौल्य-
 हुतत्वप्रयुक्ता, अलङ्घ्यतानां वस्तूनामादरप्रत्ययेन हृदि सन्धा-
 र्यमाणत्वात् । नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षतयैव प्रती-
 तेरिवार्थगर्भीकारेणैवं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तस्या अभिमानरूपा-
 धावतायस्वभावात् । नह्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसीयते, किं
 तर्हि काव्यार्थविद्भिः प्रत्यक्षं दृश्यत इति । नापि वस्तुगत
 इवार्थ उत्प्रेक्षायाः प्रयोजकः, तस्या अभिमानरूपायाः प्रतिपत्तृध-
 र्मत्वात् । यदाहुः—

“अभिमाने च सा योज्या ज्ञानधर्मे सुखादिवद्”

इति । काव्यविषये च प्रयोक्तापि प्रतिपत्तैव । नाप्यत्यहुतपदा-
 र्थदर्शनादतीतानामतृणोः प्रत्यक्षत्वप्रतीतेः काव्यलिङ्गमिदम् ।
 लिङ्गलिङ्गभावेन प्रतीत्यभावात् । योगिवत् प्रत्यक्षतया प्रतीतेः ।

वस्तुधर्मः कश्चिदिति भावः । भावनास्वभावैवेत्येवकारः पौनर्वचनिकः । सा
 चेति । तच्छब्देन काव्यार्थवित्सम्बन्धिनी भावना परामृश्यते । वस्तुगतेति ।
 न तु योगिवद् योगाभ्यासबलैव । आदरप्रत्ययेन भा. योगिणेन ज्ञानेन ।

जुगुप्साः । प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वेऽपि वस्तुगतौल्यप्रत्ययेन अलङ्घ्यत्वेन
 दृश्यमानत्वादुत्प्रेक्षात्वमिदमिह — नानात् । योजनीयं चेति ।

आतावगिभ्यामेति । आतावगिभ्यामेति । आतावगिभ्यामेति ।

अनुधर्मत्वं । अनुधर्मत्वं । अनुधर्मत्वं । अनुधर्मत्वं ।

अपि । अपि । अपि । अपि ।

स्वभावोक्तिः स्वात् । न च हृदयसंवादमात्रेण स्वभावो-
क्तिरनवच्छिन्ना । निरभेदः । वस्तुस्वभावसंवादस्वभावात् स्वभा-
वोक्तिः निरभेदमृषिसंवादरूपत्वाच्च रसवदलङ्कारस्य, उभयसंवा-
दसंवादे^१ तु समावेशोऽपि घटते । यत्र वस्तुगतसूक्ष्माधर्मवर्णना
स्वात्, तत्र स्वभावोक्तिः । अन्यत्र तु रसवदलङ्कार एव ।
नाप्ययं शब्दानाकुलत्वहेतुको झटित्यर्थसमर्पणरूपः प्रसादाख्यो
गुणः । तस्य हि स्फुटस्फुटोभयरूपवाक्यार्थगतत्वेन झटिति
समर्पणं रूपम्, अर्थं तु झटिति समर्पितस्य स्फुटत्वेन प्रतीतौ
स्वरूपप्रतिलम्भः । तस्मादयं सर्वोत्तीर्ण एवालङ्कारः । लक्ष्ये
चायं प्रपञ्चयोगो दृश्यते^४ । यथा —

“गुनिर्जयति योगीन्द्रो महारथा कुम्भराभवः ।

येनैकबुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ भस्मकच्छपौ ॥”

ति भाविकस्य । भाविकव्यावृत्त्यर्थं निर्दिष्टस्य हृदयसंवादस्याविशिष्टत्वात्
स्वभावोक्ते रसवदलङ्कारादपृथक्त्वमाशङ्क्य परिहरति — न चेति । उभयश-
ब्देन वस्तुचिते निर्दिश्येते । शब्दानाकुलत्वं व्यत्यस्तसम्बन्धराहित्यम् । त-
स्मादस्य झटित्यर्थसमर्पणमात्रत्वं रूपं, न त्वर्थस्य स्फुटत्वात् प्रतीतिर-
ति । न च भाविकस्य । अति निर्गन्तव्येति । अति तेन । ता-
वति । ग्राह्यत्वात् त्वयेव अन्तिमदाबलकालात् परिप्रसादबुभाव-
त् । अलङ्कारात् त्वयेव वस्तुवृत्तार निरासः । लक्ष्य इति । गुणिना त-
त्त्वज्ञानेन । अति तेन । गुनिर्जयति । अति । समुद्रपान

१. 'मृषि' । २. 'व' क. ख. पाठः । ३. 'स्य झ' ग. पाठः । ४. 'ते' । गु' क.
ख. पाठः । ५. 'स्व' । ६. 'पाठः' ।

भूतं तदा बोधोक्तिवदलङ्कारतया वर्ण्यते, तदा यद्यपि न तात्वीव
दुःखिष्ठः । अत एव

“प्रत्यक्षा इव यन्नार्थाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तन्नाविकम्”

इत्येतावदेवान्यैर्भाविकत्वक्षणभकारि । स्वभावात्तया किञ्चित्ता-
दृश्यात् तदनन्तरस्य लक्षणं कृतम् ॥

समुच्चिन्नवस्तुवर्णनमुदात्तम् ॥ ८० ॥

स्वभावोक्तौ भाविके च यत्रास्थितवस्तुवर्णनम् । तदि-
पक्षत्वेनारोपितवस्तुवर्णनात्मन उदात्तस्यावसरः । तन्नास्तन्मात्र-
मानभूतियुक्तस्य वस्तुस्य वर्णनं कविमतिगोत्याप्तितैर्लक्ष-
णमुदात्तम् । उदाहरणं —

“मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सान्मार्जनीभिः कृताः

प्रातः प्राङ्मणसीभि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।

यामगोपारतां गतम् । नातीव दुःखिष्ठः, किमिद् वदत एवेत्यर्थः । अत एव
वस्तुमन्त्रिभिर्ममतत्वेनापि भाविकत्वाङ्गीकारात् । एतावदेतेत्येवकारेण
यामादिवद् नाचामनाङ्गुलं नोपात्तमिति दर्शयति । किञ्चित्तादृश्यादिति ।
उपश्रवणं सूक्ष्मवस्तुस्य वर्णनस्य विधानात्वात् ।

एषा मतिरिति तत्र विरिचिता । तत्रैरेत्यादि — स्वभावोक्तौ भा-
विके । अत्र भाविकत्वोक्त्यादि । तदन्तर्गतेषु भाविकत्वोक्त्यादिभिः लक्षणै-
भिः । तदन्तर्गतेषु भाविकत्वोक्त्यादिभिः । तदन्तर्गतेषु भाविकत्वोक्त्यादिभिः ।
तदन्तर्गतेषु भाविकत्वोक्त्यादिभिः । तदन्तर्गतेषु भाविकत्वोक्त्यादिभिः ।

तत्र तद्विषयते यत्र, तदपि निबन्धनमेव । अनौ-
पत्येनैव तद्विषयः । तद्विषयः परिहारः । तत्र
महत्तत्तादुक्तैर्विषयैः प्रशङ्गाभावः । तत्र यस्मिन् दर्शने
तद्विषयः तदादयो रसवदाद्यलङ्काराः, तत्राङ्गभूतरसादि-
विषये द्वितीय उदात्तालङ्कारः । यन्मते त्वङ्गभूतरसादिविषये
रसवदाद्यलङ्काराः, अन्यत्र रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात् तत्र
द्वितीयोदात्तालङ्कारस्य विषयो नावशिष्यते, तद्विषयस्य रस-
वदादिना व्याप्तत्वात्, तत्र रसवत् उदाहरणम् ।

तौ वर्तते, ततश्च रतिसहचरितं भावकद्वयकं लघ्विन्यायेन लक्ष्यंस्तथाविध-
तापलक्ष्यकल्पितयो गितन्धने उपचारेण वर्तते इति गितन्धनस्य प्रेयस्त्वम् ।
अनौ वक्ष्यित्वादि । अर्जस्विशब्दस्य 'ज्योत्स्नातमिता—' (५. २. ११४)
इत्यादिना भवत्यर्थे निपातितत्वात् । परिहार इत्यनेन भावे निष्ठान्तः समाहितशब्द
इत्याह । तत्र यस्मिन्नित्यादिना रसादिध्वनेर्द्वितीयोदात्तालङ्कारस्य च रसवदादेश
न्यायापामपि स्वीकरणं न संगच्छत इत्याह । यस्मिन् दर्शने उद्धृतादिमते । द्वितीय
इति । चक्षुःश्रुतमहापुरुषचरितवर्णनलक्षणः । तस्य हि वस्त्वन्तरं प्रत्यङ्गभूता
महापुरुषाश्रया उत्साहरत्यादिप्रकर्षात्मानो वीरशृङ्गारादयो विषयः । यन्मते
आनन्दवर्धनादिमते । अन्यत्र वाक्यार्थीभूतरसादिविषये । अन्ये तु — अन्य-
स्मिन्नपि मते रसाद्याश्रयाणां महतामुपलक्षणपानेनाज्ञात्वात् उदात्तस्य विषयः ।
यथा तदिदमरण्यमित्यादौ । यत्र तु रसादिभिरप्रकारान्तोपायः ।

नयं स रश्मनोत्कर्षी तिलज्जननेमर्दनः ।

॥ भ्यूः सज्जनः ॥ करः ॥

ਸ੍ਰ। ਭਰਜੀ' ਲ.

‘तो र’ ग.

ॐ' सु, पाठः.

“अत्र नारदभानिर्भरभैरवः कथं स्थीयतां

तद्विरहेण सञ्जाति वयं कुच्छ्रमवस्थां गताः ॥”

अत्र चिन्ताल्यो व्यभिचारिभावः । एष एव च भावालङ्कारः ।

भावस्य चात्र स्थितिरूपतया वर्तनम् । शान्त्युदयावस्थे^३ तु

वक्ष्येते । ऊर्जस्वी यथा —

“दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे^४ तन्नाम्नि याते श्रुतिं

चेतः कालकलामपि प्रकुर्वते नानस्थितिं तां दिना ।

पुष्पाकुलितस्य विंशतस्तेरङ्गैरनङ्गाकुलैः

सम्भवेत कथं तदातिमुखमित्येतन्न वेदि स्फुटम् ॥”

अत्र रावणस्यागिलापमृद्भार औत्सुक्यं च व्यभिचारिभा-

वोऽनौचित्येन प्रवृत्तौ । समाहितं यथा —

परिशिष्टानां स्त्वादिभावानामुदाहरणाप्रदर्शनं ग्रन्थविस्तरभयात् । एष एवे-

त्यादि । प्रेयोऽङ्कारस्यैव भावालङ्कार इति संज्ञान्तरमित्यर्थः । शान्त्युदयवत्

स्थितेरप्यलङ्कारत्वेनाकथनं सांभवाद्, अपि तु उक्तप्रेयोऽङ्कारत्वादेवेत्याह —

सांभवाच्च भवेत्यादि । अत्र प्रेयसि । वक्ष्येते इति । समाहिते शान्त्यवस्था ।

समाहिते शान्त्यवस्था । अत्र समाहितेति । पूर्णिमादिभिर्कृत्युक्तानां

लक्षणैः, उदात्तानां औत्सुक्यं तत्त्वरूपौ रसव्यभिचारिणौ परदारविषयत्वेन

। अतो न । अत्र भाषासायोर्द्वये

१. ‘न’, २. ‘न’, ३. ‘द्वय’ ख. ग. पाठः, ४. ‘प्रक्षिततरेर’, ५. ‘च रसव्य’,
६. ‘ते’, ७. ‘त’, ८. ‘च रसव्य’, ९. ‘क’ ख., ‘त’ क.
१०. ‘प्रोक्तद्वारवत्त्वादे’
११. ‘त’ ख., ‘त’ ग.

“अशपोः पुनरुपेक्षितः ॥ विलीनः
 ज्ञानं च सार्धं वास्तुरणं श्रुकुट्या ।
 भवान्तरस्य तव चाण्डि ! गतोऽपि रोषो
 मोदाढवासनतया प्रसरं ददाति ॥”

अत्र कोपस्य प्रशमः । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

“तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
 किं नक्षमरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
 इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत् राधामार्ष्टुं मया
 साक्षिष्टा रमसेन तत्सुखवशात् तन्व्यापि तद्विस्मृतम् ॥”

“एकस्मिञ्छयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
 (भ्योन्नाय हृदि स्थितेऽन्यनुनये संस्तुतोऽगौखम् ।
 दग्धलोः शनकैरपाङ्गवलनाभिप्रीभन्नधुणो-
 भ्रमो मानकलिः सहासरभराव्वाराक्तकण्ठग्रहः ॥”

अत्रेर्ष्याक्रोधात्मनो मानस्य प्रशमः । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ॥

वाङ्मणम् । अत्र कोपस्येति । कोपः सौर्द्धस्थाभिभावः क्रोधः, तदा च एव-

वैजायस्येति ।

वदन्त्येतेत्यादृतः । एवमन्यत्रापि स्थानेष्वप्यपि नान्त्यापिबन्धने भान-

कारित्वं प्रदर्शयति । अत्र कोपस्येति । अत्र कोपस्येति । अत्र कोपस्येति ।

॥, उतस्वोऽपि । अत्र कोपस्येति । अत्र कोपस्येति ।

भावोदयसन्धिश्चलताश्चैते पृथगलङ्काराः ॥ ८३ ॥

भावसोक्तलपस्योदय उद्गमावस्था, सन्धिर्द्वयोर्वि-
द्भयोः स्पर्शितानोनोपनिबन्धः, शचलता बहूनां पूर्वपूर्वोपमर्द-
नेनोपनिबन्धः । एते च पृथग् रसवदादिभ्यो भिन्नत्वेनाल-
ङ्काराः । एतत्प्रतिपादनं चोद्भटादिभिरेषां पृथगलङ्कारत्वेन
निर्दिष्टत्वात् । अथ च संसृष्टिसङ्कस्वैलक्षण्येनेते सर्वेऽलङ्काराः
पृथक् केवलत्वेन, अलङ्कारा इति सर्वालङ्कारशेनत्वेनोक्तम् ।
संसृष्टिसङ्करयोर्हि संपृक्ततया सिद्धानामलङ्काराणां स्थितिः, तद्वै-
लक्षण्यप्रतिपादनमेतत् । तत्र भावोदयो यथा —

“एकस्मिञ्छयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यः कोणराड्मुसलपितया चाद्रुनि कुर्वन्नपि ।

सूत्रे पृथगित्यावध्यनिर्देशादवधिं दर्शयति — रसवदादिभ्य इति ।
भिन्नत्वेनेति । यद्यपि भावोदयादिषु तत्तद्भावानां स्वानुभावविभावव्यञ्जित-
त्वात् प्रेयसस्तत्तद्भावाद्यभिव्यञ्जितस्य रसवशेन रसवतो बालङ्कारत्वं सुव-
चम् । तथापि कविसंरम्भगोचरानुदयादीन् विशेषानाश्रित्यालङ्कारान्तरत्वेन
निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । भावोदयस्योपनिबन्धश्चलताश्चैते पृथगलङ्काराः
एते पृथगित्यादिवचनस्य प्रथो जग्राह — एतत्प्रतिपादनं । एते पृथ-
गिति भागेनार्थान् प्रतिपादनलक्षणं । अलङ्कारस्य जग्राह —
अलङ्कारान्तराणां । एते सर्वे इति । उक्तलक्षणाः पुनश्चकवदाभासादय एत-
न्नाम अलङ्कारान्तराणां । अथैवैतन्नाम अलङ्कारान्तराणां । न तु
। संसृष्टिः । पृथगलङ्काराः ।

प्रेमिणीः प्रियतमस्तूर्णी स्थितः प्रियतमः ।

॥ सुत इवेत्यन्तः प्रवृत्तिर्भाषितः ॥

अत्रोत्प्रेम्यस्योदयः । भावसन्धिर्यथा —

“वापेन नारीनयनाश्रुधारां कृपाणधारासमं दक्षिणेन ।

उत्सुतयजेकतरः करेण कर्तुं नैवैतः सुसदो वभूव ॥”

अथ रोहाख्यैरतिभावरणौत्प्रेम्ययोः सन्धिः । भावश्रवणता-
यथा —

“आकार्यं शशजक्षणः क्व न कुलं कुलोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय ये श्रुतमहो कोणेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्याणाः कुतश्चिदपि सा दुर्लभा

चेतः! स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽथां पारयति ॥”

अत्र वितर्कौत्प्रेम्यमतिस्मरणशङ्कादिन्यायप्रतिभित्तानां श्रवणता ।

उत्प्रेम्यस्य संप्रतिष्ठारयोः स्थितिस्थिर्यः । औत्प्रेम्यस्योदय इति । प्रिय-
तमः प्रियतमः तदनुभावत्वात् । उत्सुतयजे कर्तुं नैवैतः । अनाश्रुधाराकृ-

पेनार्जितललाटे । अन्धधित्तयोः ।

उत्प्रेम्यस्य संप्रतिष्ठारयोः स्थितिस्थिर्यः । औत्प्रेम्यस्योदय इति । प्रिय-
तमः प्रियतमः तदनुभावत्वात् । उत्सुतयजे कर्तुं नैवैतः । अनाश्रुधाराकृ-

पेनार्जितललाटे । अन्धधित्तयोः ।

॥

तद्वै विचित्रवृत्तिगर्भादेनानुसारा लक्षिताः । अधुनैषां सर्वे-
 तस्यैव समुत्पत्तिरपि तानुसाराद्विद्यमानाति । तत्र संयोगः
 संयोगन्यायेन समवायन्यायेन वेति द्विधा । संयोगन्यायो यत्र
 भेदव्योक्तद्वयस्य स्थितिः । समवायन्यायो यत्र तत्त्वैवानुक्तद्व-
 त्वेन वर्तनम् । तत्रोक्तद्वयेन स्थितौ तिलतण्डुलन्यायः । इत-
 र्ना तु शीरनीरसादृश्यम् । क्रमेण तदुच्यते—

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः ॥ ८४ ॥

उत्तालङ्काराणां यथासम्भवं यदि कचिद् युगपत् संब-
दना स्यात्, तदा ते किं पृथक्त्व एव पर्यवसिताः, उत तद-
लङ्कारान्तस्मेव किञ्चिदिति विचार्यते — तत्र यथा बाह्यालङ्का-
राणां लौवर्णाणिमयप्रभृतीनां पृथक् चास्तद्विदितुत्वेऽपि संब-
दनाकृतं चारुत्वान्तरं जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्काराणामपि संयो-
जने चारुत्वान्तरमुपलभ्यते । तेनालङ्कारान्तरप्रादुर्भावो न प्रथक्
पर्यवसानमिति निर्णयः । अलङ्कारान्तरत्वे च संयोगन्यायेन
स्फुटावगमो भेदः, समवायन्यायेन वास्फुटावगम इति द्वैधम् ।
पूर्वत्र संसृष्टिरुत्तरत्र तु सङ्करः । अत एव तिलतण्डुलन्यायः क्षी-

येन श्रुति । गन्धर्वान् द्रुपदो बलशालतापर्यन्तः । अतश्चैषां विभः
 गन्धर्वान् गणपदायोज्ज्वल । तस्मैव भेदस्यैव । तदा ते इत्यत्र तच्छब्देन युगपत्
 तत्तत्तानां वराणां च । अत तदित्यादि । अश्वमेधेन श्रुति । त्रि-
 षोडशवाणां सत्त्वं तद्वत्त्वा परमार्थम् । प्रकृतील

१. 'ती' पाठः, २. 'वा' स. पाठः, ३. 'वि' क. ख. पाठः, ४. 'इयम्' ए' क. पाठः,
५. 'वा', ६. 'जि' स. पाठः, ७. 'वि' स. पाठः.

स्मीरन्यायश्च तयो^१ र्थार्थतामेव तापतः । तत्र तिलतण्डुलन्या-
येन भयन्तो संसृष्टिस्त्रिविधा, शब्दालङ्कारगतत्वेना^२ लङ्कार-
गतत्वेनोभयालङ्कारगतत्वेन च । सङ्करस्तु प्रभेदयुक्तो वक्ष्यते ।
तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा —

“कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

वनितया विदधे कलमैखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥”

अत्रानुभासयमकयोर्विजातीययोः संसृष्टिः । अत्रैव लकलोल-
कलो कलोलकलोल इति सजातीययोर्विमकयोः संसृष्टिः । अ-
र्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा —

“देवि ! क्षपां गलति चक्षुरमन्दतार-

सुन्मीलयाशु नलिनीव सभृङ्गमब्जम् ।

एष त्वदाननरुचेव विलुण्ठ्यमानः

पश्याम्बरं त्यजति निष्प्रतिभः शशाङ्कः ॥”

अत्र विजातीययोरुपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ।

सुन्दरकाव्यपादादीनां काव्यालङ्काराणाम् । अत्रार्थ^३ (ते ? वा) इति । कोको हि
विश्वकुलम् संलोकयति लुब्धमेवाम्बुजम् । अलम् इति अथवा न, नान्तर-
मेवम् । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति ।
अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति ।
अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति । अत्रार्थ^३ इति ।

लोराशिक्षितयोगो नवस्थापकं प्रसाधयति । स हि रूपके प्रति-
 कूलः पारिदोषादुपमां प्रसाधयति । तदेवा त्रिविधा संस्पृष्टि-
 निर्णीता ॥

अधुना क्षीरनीरन्यायाश्रयेण तु सङ्क्षारलक्षणमुच्यते—

क्षीरनीरन्यायेन तु सङ्क्षरः ॥ ८५ ॥

मिश्रत्व इत्येव । तत्रोत्कटभेदमनुत्कटभेदं च मिश्र-
 त्वम् । तत्रोत्कटभेदा संस्पृष्टिरुक्ता । अनुत्कटभेदः सङ्क्षरः । तच्च-
 मिश्रत्वमङ्गाङ्गिभावेन संशयेन एकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिधा-
 भवत् सङ्क्षरं त्रिभेदमुत्थापयति । क्रमेणोदाहरणम् —

द्विपन्मृगयोगेन तुमवा-निपातर-

प्रतापपुपवर्णवेद् यदुपतिं कथं सादृशः ।

तिरस्कृतपुलोमजिदगुरुभिया भियाम्यर्हितं

परापदपरापदस्फुटसरोजकान्तेक्षणम् ॥

अत्र द्विपन्मृगयोगेति लाटापुप्राससाक्षिण्यात् । तत्रैकवाचकानुप्रविष्टस्य
 भिया भियेति सत्वातीयेन भुवनशाब्देन । प्रतापमिति क्षिप्रस्पर्शितेन
 परापदमिदि)त्यादौ परसम्बन्ध्यापलक्षणेन तदप्यत्र परापदस्य चार्थेन
 तत्रोत्कटभेदमनुत्कटभेदं च मिश्रत्वमङ्गाङ्गिभावेन संशयेन एकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिधा-
 भवत् सङ्क्षरं त्रिभेदमुत्थापयति । क्रमेणोदाहरणम् —

होति ।

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सञ्जिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

सरोजलोचनमित्यस्या उपमायाः सरोजमुखादिभिरिव रजनीमुखं सती ॥”

अङ्गुलीभिरिवेत्युपमा । येन सरोजलोचनमित्यस्या उपमायाः प्रसाधिता । रजनीमुखमिति श्लेषमूलातिशयोक्तिः । प्रारम्भवद-
नाख्यधोर्मुखयोरभेदाध्यवसायात् । अत एव च तयोरङ्गाङ्गि-
भावः । एवं च वाक्योक्तसमासोक्ते उपमे श्लेषानुगृहीता चा-
तिशयोक्तिरुत्प्रेक्षायाश्चुम्बनीवेति प्रकाशिताया अनुग्राहिकाः ।

अङ्गुलीभिरिवेत्युपमेति । सत्तिगणमात्रस्य साधारणधर्मत्वे ऐकरूप्येण निर्दे-
शः । तत्कर्त्तृभूतयोस्तु केवलतत्प्रातिगिरयोर्विम्बप्रतिगिम्बभावः । सैवेति ।
अङ्गुलीभिरिवेत्युपमेव । अत्र मुख्यतयावगम्यमाना हि मरीचयः सरोजमुकु-
लीकारपदानुसूत्यं भजन्ते इति लोचनमिव सरोजमित्युपमायतायः । तयो-
रङ्गाङ्गिभाव इति । अतिशयोक्त्यपेक्षितस्याभेदाध्यवसाननिमित्तस्य साम्यस्य
चन्द्रद्वारेण सम्पादनाच्छ्लेषस्यानुग्राहकत्वम् । वाक्येत्यादि । ‘इवेन विभक्त्य-
लोपः—’ (वा० २. २. १८) इत्यादिवचनमनपेक्ष्यैवं तदुक्तम् । अन्यथा सरोज-
लोचनमिति वदङ्गुलीभिरिवेत्युपमाया अपि समासोक्तत्वमेव स्यात् । श्लेषा-
नुगृहीतेति । रजनीमुखमित्यत्र दर्शिता । उत्प्रेक्षाया इत्यादि । गम्यमानसंस-
र्गक्रियानिमित्ताया अभिधीयमानसरोजमुकुलीकारादिनिमित्ताया वा क्रियास्व-
रूपोत्प्रेक्षायाः । तद्वत्त्वेन उपमातिशयोक्त्यवलेन । सार्पित्यादिना नियमेन
कस्यचिदङ्गत्वे कस्यचिदङ्गत्वे वातिशयेनैवालङ्कारोपदेशः स्यात्, न तु
सद्वत् इत्यनयोऽपि परस्पर प्रत्यक्षान्वयव्याप्तिभाववत्तत्पराश्रयपरिहाराय त्वप-
र इत्याह । तमेव तयोः प्रयुक्तोऽङ्गमुपपादिः ।

१. ‘अङ्गुलीभिरिव’ क. ख. पाठः । २. ‘वे वा’ क. ख. पाठः । ३. ‘लोम्यं य’, ४. ‘वे’ ख. पाठः । ५. ‘न वाव’ ख. ग. पाठः ।

तद्वत्त्वेन सत्याः । तद्वत् । सापि ससुत्थापिता । सत्यपका-
नां चकारास्त्विति । निवृत्तमिति ज्ञाङ्गिभावः । ॥ १॥ ॥—

“त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद् बाह्वीं प्रत्यगमद् विवस्वान् ।
मन्येऽतश्चैलात् पतितोऽपि पुन विवेश शुचैः नानाभिर्नयान् ॥”

अत्र प्रथमेऽर्थे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । दर्शनान्तरे तु
विरोधश्लेषौ द्वावलंकारौ । तदनुगृहीता च द्वितीयेऽर्थे मन्येऽपि
प्रकाशिता द्वित्युत्प्रेक्षा । अतश्चात्राङ्गिभावः । तथाहि—
अत्र यत् कारणमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र विरोधश्लेषानुप्रवेशः, यच्चात्र
कार्यमुत्प्रेक्ष्यमिति, तत्र पतितत्वाभिप्रवेशः । तत्र स्थित्यान्यथा-
स्थितायां पञ्चधाभ्यासां तात्त्विकशेषेणाऽऽश्रितौ श्लेषौ । तेना-
त्राङ्गिभावसंकरः । न च विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतौ श्लेषे श्लेष-

शमत्कारकारित्वे लब्धेऽप्युक्तम् । श्लेषलक्षणत्वमेव तद्वत्त्वावलिङ्गणान्नोक्तम्-
वार्थमिदानीं सङ्करप्रदर्शनाय । अत्रिप्याह— त्रयीमनोऽपीत्यादि । एतत् तत्रैव
वितत्य व्याख्यातम् । द्वितीयेति । हेतुपक्षोलोकाभावात् । अतश्च अनुगृहीत-
त्वादेव । तथाप्यत्रेत्यादिनोपेक्षयाः श्लेषेण श्लेषनिरोधस्यां बाह्वीतिभावं प्र-
तिपाद्य तस्या पञ्चातिशयोक्त्युत्थापकेन श्लेषेण सह तं प्रतिपादयति— यच्चात्रे-
त्येति । अङ्गिभावः । इति । पूर्वमत्र विरोधश्लेषयोः । इति ।

॥ १॥ ॥ सत्यपकानां चकारास्त्विति । निवृत्तमिति ज्ञाङ्गिभावः । ॥ १॥ ॥

विरोधेन साक्षात् विभावसंकरः । न च ॥ निश्चित्यता-
 योक्त्या साक्षात् विभावसंकरः । अतः विभावयोरेकस्थानात् ।
 अतश्च निरवकाशत्वाद् बाधकत्वम् । न च मन्तव्यं विरोधम-
 न्तेणापि श्लेषो दृष्टा इति श्लेषस्य सावकाशत्वमिति । यतो
 न त्रयो विरोधयन्तेणापि श्लेषो न भवतीति । किं तर्थालङ्कारा-
 न्तादिविस्तो न श्लेषस्य विषयोऽस्तीति निरवकाशत्वात् तेषां
 बाधः । तन्मध्ये च विरोधोऽनुप्रविष्ट इति सोऽपि तेन बाध्यत
 इति न कोऽपि दोषः । अत एवमर्थालङ्कारसंकर उदाहृतः ।
 शब्दालङ्कारसंकरस्तु नैभिदुदाहृतो यथा—

“राजति नदीयमभिहताननवरसातिपातिसारावनदा ।

गजता च यूथमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा ॥”

अत्र रामकान्तुलोपप्रतिलोमयोः शब्दालङ्कारयोः परस्परापेक्षित्वे-
 नाङ्गाङ्गिभावसंकर इति । एतत् तु न सम्यगावर्जकम् । शब्दा-

लङ्कारयोः वेत्यादि । अत्रापि श्लेषस्येत्यस्यानुपङ्गः । ताभ्यामिति । एकत्वेऽपि
 श्लेषस्य विषयभेदेन भेदाद् द्विवचनान्तेन तच्छब्देन परामर्शः । तयोर्विरोधा-
 निशयोक्त्योः । अतथेत्यादि । अलङ्कारान्तरोन्वापकत्वेन तद्विविक्तविषयत्वा-
 भावात् । तेषां काल्पनिकशकारादिभिः । तानपि नवीत्यादि । इयं तद्री

भिन्नैर्यन्तानां रासं शब्दस्य अतिविशेषोक्त्येति । अतः । अत्र विरतेन

न वरा श्रेष्ठा काले यदुदात्तवचनं वनदानवरा सातिपाति यूथ-
 मिति । अतिविशेषोक्त्येति । अतः । अत्र विरतेन

यापि शब्दस्य अतिविशेषोक्त्येति । अतः । अत्र विरतेन

‘रा’ क. पाठः । ‘यूथं न’ क. न. पाठः. ३.

३, ५. ‘या’ क. पाठः. ४. ‘न’ क. पाठः. ७. ‘ति’ ।

शब्दालङ्कारकार्योपकारकत्वाभावेनाङ्गाङ्गि-
 त्वाङ्गारसंशयित्वमशेषती । यथोदाहृतं ब्रू । अत्र
 शब्दालङ्कारद्वयमेकवाक्यानुप्रविष्टमिति वृत्तायैः संकरो ज्ञेयः ।
 एवमेकैः प्रकाराभितः । द्वितीयप्रकारस्तु सन्देहसंकराख्यः,
 यत्रोभयोरैकतरस्य साधकं प्रमाणं नास्ति साधकं वा, तत्र
 न्यायमाप्तः संशय इति सन्देहसंकराख्यलङ्कारः । यथा—

“यः कौमारहरः स एव हि वारस्ता एव चैत्रक्षपा-
 स्ते चोन्मीलितमालतीसुरमयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
 सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
 रेवारोधासि वेतसीतैरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥”

अत्र विभावनाविशेषोक्तयोः संकरः । तथाहि—उत्कण्ठाकारणा-
 भावेऽप्युत्कण्ठाया उत्पत्तौ विभावना । सैव कारणभावात् ।
 कौमारहर इत्यादिना कारणविरुद्धभुत्वेन प्रतिपादितः । तथा यः
 कौमारहर इत्यादीनुत्कण्ठाकारणसद्भावेऽप्युत्कण्ठाया अ-
 नुत्पत्तौ विशेषोक्तिः । सा चानुत्पत्तिः समुत्कण्ठत ह्येव विरुद्धो-

पारलक्ष्योपपत्तिः । अत्र सति । यथा अत्रापि प्रति शोभयुतत्वाद्-
 यत्नः । एकः प्रकारः अत्रापि दलक्षणः । अत्रापि यत्नः । विशेषता

अत्र शङ्कर एव शीघ्रिण्युपेति रूपकरण साधकं तु उपमाया-
लक्षणम् । तस्यैवाप्युपेक्षया शीघ्रिण्युपेक्षानुसृतत्वात् । उपमा-
भास्तु न बाधकं, शङ्करेऽप्युपचारितस्य तस्य तैसावात् ।
यथा वा —

“एतान्यवन्तीश्वरपारिजातव्यातानि ताराधिपपाण्डराणि ।

संप्रत्यहं पश्यत दिग्बधूनां यशःप्रसूनान्वतंगयामि ॥”

अत्रावतंसनं प्रसूनेष्वनुगुणमिति रूपकरणग्रहे साधकं प्रमा-
णम् । बाधकं यथा —

“शरदीव प्रसर्पन्त्यां तस्य कोदण्डदङ्कृतौ ।

विनिद्रजृम्भितहरिर्विन्ध्योदधिरजायत ॥”

अत्र विन्ध्य उदधिरिवेत्युपमापरिग्रहे विनिद्रजृम्भितहरिरिति
साधारणं विशेषणं बाधकं प्रमाणम् । ‘उपनिर्तं व्याघ्रादिभिः
सामान्याप्रयोगे’ (२. १. ५६) इति वचनादुपमासमासे प्रति-
कूलत्वात् । अतश्च पारिशेष्याद् रूपकपरिग्रहः । न हि शरदी-

उपमासाधक इति तावदनीयम् । तद्वदुत्पत्तिरिति विधानात् । वाक्य-
परिग्रह इति । दिश एव बध्व इत्यावेवंरूपे । बध्व इव दिश इत्यावेवंरूपे
साधकं, न बाधकं । विचारणं दिग्बधूनाम् ।

इति उपमायाः प्रयोगः । उपमायाः प्रयोगः । उपमायाः प्रयोगः ।

उपमायाः प्रयोगः । उपमायाः प्रयोगः । उपमायाः प्रयोगः ।

उपमायाः प्रयोगः । उपमायाः प्रयोगः । उपमायाः प्रयोगः ।

निष्पन्नं तदुक्तं धीतिरस्तेति राजाति ॥ तौ कस्मिन्नेव शब्दे
सङ्गी ॥ अद्वाल्ङ्काजोः पुनरेति ॥ अद्वाल्ङ्काजोः सङ्कारः पूर्वं
मुदाहृतो राजाति तर्तीयभि^२त्यादिना । एकवाचकानुप्रवेशेनैव
अत्र सङ्कीर्णत्वम् । अत एवै^३ पर्यवस्थितमन्यानुभाषितमप्र-
तीतिरिति, तुल्यजातीययोरप्यलङ्कारयोरैकवाचकानुप्रवेशसंभवात् ।

तरङ्गाणां शीलाः तरङ्गा यस्मिन्निति वापीयसि । निष्पद्येति । रतिक्रि-
याधिकरणत्वात्मना साधर्म्येण श्लेषनिरपेक्षनिष्पत्तेः पूर्ववद्वक्त्रारतयावस्थिता ।
शब्दश्लेषेणेति । बोधितरङ्गैश्च पदसङ्गभेदेन भिन्नविरामपाठात् सा भेदेन
पदश्लेषत्वम् । अत्र शब्दश्लेषस्योपमायाश्च द्वयोरपार्थालङ्कारत्वमुक्तमतानु-
सारेण । अत्र एवेति । अर्थालङ्कारयोः शब्दालङ्कारौ च पृथक् पृथगेकतान्
कानुप्रवेशदर्शनात् काव्यप्रकाशकारादिभिर्विजातीययोः शब्दार्थालङ्कारयोस्तृ-
तिसङ्करस्य वचनप्रयोगात् । सम्भवश्चेदित्येव । सम्भवश्चोदाहरणमर्थान्न
दर्शित एव । अनुदाहृतोऽपि शब्दार्थालङ्कारयोरर्थं सङ्करो ग्रन्थकृतोऽभिमत
एव, तुल्यजातीययोरपीत्यपिशब्दप्रयोगात् । अनन्वयेन सहास्य सङ्कर इत्यु-
क्तेश्च । स यथा —

न तुलितकुलशैला बाहवः सिन्धुरा वा

न च हसितसमीराः सप्तयः सायका वा ।

कृतरूपि यदुनाथ ! त्वय्यनीके नृपाणां

परमजनि परेषां त्रैलोक्यं प्रयागः ॥

[illegible]

१. 'सम्पत्ता' म. पाठः. २. 'द्वि' म. पाठः. ३. 'न स' क. पाठः.

१. 'तत्त्वमस्यन्यथा' ग. पाठः. २. 'त्याद्यजे' ख.

१ वृत्त्यलङ्कारं गृह्येत्स्वेन । २ श्रुतिः । ३ वृत्त्यवन्तर्भावितः ।
 ४ त्रिप्रकारैः एव सङ्कार इत्येकः ॥

इदानीमुपसंहारसूत्रम्—

एवमेते शब्दार्थोभयालङ्काराः संक्षेपतः सूचिताः ॥ ८६ ॥

एवमिति पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । एत इति प्रक्रान्तस्व-
 निवेदेशः । सूचिता इति । अलङ्कारसूत्रैः सूचिताः संक्षेपेण
 निपादिताः । तत्र शब्दालङ्कारा यमतादयः । अर्थालङ्कारा

स्य संपुष्कारेति तदप्युदाहरणम् । गृह्येत्स्वेनेति ।

“शब्दार्थवृत्त्यलङ्कारा वाक्य एकत्र भाविनः ।
 सङ्कारो वा”

इत्येकवाक्ये निवेदेशान्वसितत्वेन लक्षितः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

सूचिता इत्यास्य आख्या अलङ्कारसूत्रैः सूचिता इति । सूचिता
 इत्येतदपि लोकप्रयोगात् । त्रितशब्दार्थत्वेनोक्तम् । साधनेनानुक्तिप्रका-
 शितत्वात् सूचिता इति । तत्रोक्तान्यप्रदर्शनगुणेन व्याचष्टे—
 तद्वक्ष्येण गतिरिति । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

शेकाः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

असादयः । उभयालङ्कार लाटानुप्रासादयः । संरुष्टिसङ्कर-
प्रकारे लीनिर्लेख्यते । ननुत्वात् । लोकवदाश्रयाश्रयिभावेन
तदलङ्कारत्वं निवन्धनम् । अन्यव्यतिरेकौ तु तत्कार्यत्वे प्रयो-
जकौ, न तदलङ्कारत्वे । तदलङ्कारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रो-
तोपसादेरपि शब्दालङ्कारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयाश्रयिभावेन

मा मूदिति । अन्ये तु यमकस्य शब्दाश्रयत्वं स्फुटतरम् । अनुपासो हि रसा-
दिलक्षणार्थानुगुण्यमप्यपेक्षते । इह तु न कथञ्चिदप्यर्थपेक्षेति यमकादय इ-
त्युक्तमित्याहुः । एवमुपमादय इत्यपि वचनम् अर्थाश्रयत्वस्य स्फुटत्वाद् वि-
प्रतिपत्तिभिरासाय । ठाठनुपासादय इत्यत्रादिशब्देन श्लिष्टपरम्परितादयो
गृह्यन्ते । तेषां च शब्दसार्गस्य च वैचित्र्याश्रयत्वात्प्रतिपासत इति वस्तु-
स्थितिमनपेक्ष्य शब्दालङ्कारमध्येऽर्थालङ्कारमध्ये च लक्षणं विहितम् । केचिन्तु
नादिशब्देन शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारं चाश्रितयोः संस्पृष्टसङ्कारप्रकारयोर्ग्रहणमि-
त्याहुः । कौचिदिति । अवान्तरभेदपरिहाणेन सामान्यरूपेण शब्दाश्रयमयवृ-
त्तित्वेन निर्देष्टुमशक्यौ । अथवा कौचिदलङ्कारविषयौ, न ध्वनिगुणीभूतव्य-
ञ्जयविषयौ । तद्रूपत्वादिति । पृथगलङ्कारचदलङ्कारसंयोगेऽपि शोभाविशेषोत्प-
त्तेः । एवं शब्दालङ्कारादिव्यवस्था आशयाश्रयिभावस्यैव प्रयोजकत्वे सिध्य-
ति, न त्वन्वयव्यतिरेकयोरिति स एवाप्यणीम इत्याह । नोपनिषत्त्वादिति ।
प्रोतोपमादेरित्यादिशब्देन आश्रयोपेक्षा । त्वेतादृशब्दानामन्वय-
प्रतिपत्तिविधानदर्शनात् । त्वन्वयव्यतिरेकत्वे न परं शुक्तिविशेषः, अन्वयवि-
प्रतिपत्तिविशेषोऽपि । ननु त्वमपि स्वमते । त्वमपि स्वमते । त्वमपि स्वमते । शुक्ति-

१. 'अ' (अ), २. 'इ' (इ), ३. 'उ' (उ), ४. 'ए' (ए), ५. 'ओ' (ओ), ६. 'ऐ' (ऐ), ७. 'औ' (औ), ८. 'नैव' (नैव), ९. 'ह' (ह) क. पाठः १०. 'न' (न)

चिरन्तनसामुद्रमृतिः ।

सि मधुको विलेने कावताम्, अपराणि ॥ १३ ॥

सुखविपुलालङ्कारं तद्विदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥

समाप्तं वेदमलङ्कारसर्वस्वम् ।

निष्ठाप्रकारविशेषेण तैरभिज्ञादिनाल्लभेनालङ्कारज्ञानं कविस्ते गुणातिशय-
प्राप्तातात सिद्धम् ॥

मधुकोनिकन्धविवृतौ विहितावामिह समुद्रवन्धेन ।

गुणलेशानामिद्वैर्भविषीष्टादोषदर्शिभिः सद्भिः ॥

इलालङ्कारसर्वस्वव्याख्या सम्पूर्णा ॥

स्तुभं श्रूयात् ॥

विषयसूची ।

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
१. पुनरुक्तवदाभासम्	१४	२९. सहोक्तिः	८९
२. छेकानुप्रासः	१७	३०. विनोक्तिः	८९
३. वृत्त्यनुप्रासः	१८	३१. समासोक्तिः	९१
४. यमकम्	,,	३८. परिकरः	१०९
५. व्यङ्ग्यनुप्रासः	२०	३९. श्लेषः	११०
६. चित्रम्	२१	४०. अप्रस्तुतप्रशंसा	१२२
७. उपमा	२२	४१. अर्थान्तरन्यासः	१३०
८. अनन्वयः	२८	४२. पर्यायोक्तम्	१३३
९. उपमेयोपमा	२९	४३. ज्ञानस्तुतिः	१३५
१०. स्मरणम्	३०	४४. आक्षेपः	१३७
११. रूपकम्	३२	४५. विरोधः	१४७
१२. परिणामः	३८	४६. विभावना	१५२
१३. सन्देहः	४०	४७. विशेषोक्तिः	१५५
१४. आन्तिमान्	४३	४८. अतिशयोक्तिः	१५८
१५. उल्लेखः	४४	४९. असङ्गतिः	१५९
१६. अपह्नुतिः	४९	४०. विषमम्	१६१
१७. अतिशयः	५३	४१. समम्	१६३
१८. अतिशयोक्तिः	५५	४२. विचित्रम्	१६४
१९. अतिशयोक्तिः	५५	४३. अधिकम्	१६५
२०. अतिशयोक्तिः	५५	४४. अल्पम्	१६५
२१. अतिशयोक्तिः	५५	४५. विशेषः	१६५
२२. अतिशयोक्तिः	५५	४६. व्याख्या	१६५
२३. अतिशयोक्तिः	५५	४७. काव्यम्	१६५
२४. अतिशयोक्तिः	५५	४८. काव्यम्	१६५

१०. भालादीपकम्	१७३	६६. अतदुणः	१११
११. सारः	१७५	६७. उत्तरम्	११३
११. काव्यलिङ्गम्	१७६	६८. सूक्ष्मम्	२१४
१२. अनुमानम्	१७९	६९. व्याजोक्तिः	२१५
१३. यथासंख्यम्	१८२	७०. वक्रोक्तिः	२१७
१४. पर्यायः	१८५	७१. स्वभावोक्तिः	२२०
१५. परिवृत्तिः	१८८	७२. भाविकम्	२२१
१६. परिसंख्या	१९०	७३. उदात्तम्	२२८
१७. अर्थापत्तिः	१९३	७४. रसवत्	२२९
१८. विकल्पः	१९५	७५. प्रेयः	..
१९. सभुच्चयः	१९८	७६. ऊर्जस्वि	..
२०. समाधिः	२०४	७७. समाहितम्	..
२१. प्रत्यनीकम्	२०५	७८. भावोदयः	२३५
२२. प्रतीपम्	२०६	७९. सान्धिः	..
२३. निमीलितम्	२०८	८०. शबलता	..
२४. सामान्यम्	२१०	८१. संसृष्टिः	२३७
२५. तदुणः	२११	८२. सङ्करः	२४०

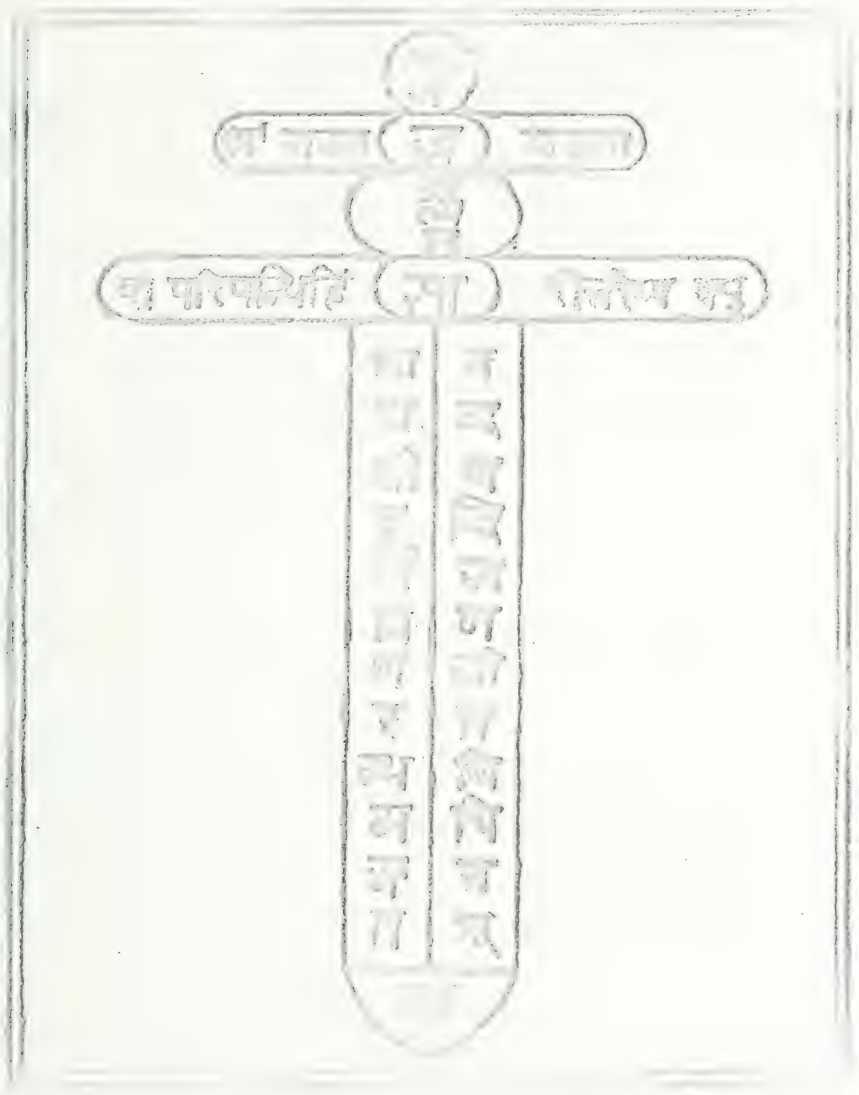
APPENDIX

१६-१८ प्रदर्शितस्य पञ्चमन्त्रस्वाकारः

सते प्रतिभाः ।
 त्वितात्मा शु ।

॥ श्री गुरुदेवस्य स्तुतिः ॥

श्री गुरुदेवस्य स्तुतिः ॥

श्री गुरुदेवस्य स्तुतिः ॥

श्री गुरुदेवस्य स्तुतिः ॥

श्री गुरुदेवस्य स्तुतिः ॥

APPENDIX II.

अलङ्कारसूत्राणि ।

१. इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौनरुक्त्यं
चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्रकाराः ।
२. तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्रकृतं दोषः ।
३. आमुखावभासनं पुनरुक्तवदाभासम् ।
४. सङ्ख्यानिघण्टे पूर्वं लेकानुप्रासः ।
५. अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रासः ।
६. स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम् ।
७. शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्रकृतं दोषः ।
८. तात्पर्यनिघण्टु तु लघ्वनुप्रासः ।
९. तदेवं पौनरुक्त्ये पञ्चालङ्काराः ।
१०. वर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ।
११. उपमानोपमेययोः साधर्म्यं भेदाभेदतुल्यत्वे उपमा ।
१२. एकत्वैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ।
१३. द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा ।
१४. सादृश्यानुभवाद् यस्तत्पन्तरस्मृतिः स्मरणम् ।
१५. लभेद्ग्राह्याय आरोह आरोहणितयानयकत्वे रूपकम् ।
१६. आरोह्यमानां च नृणां चित्तानां च परिणामः ।
१७. विज्ञानं तस्मिन्विज्ञानात्वे लक्षणे ।
१८. तान् ।
१९. उल्लेखः ।
- २०.
- २१.
२२. अव्यवस्थायै विना ।

२२. अत्रातिशयोक्त्या त्वतिशयोक्तिः ।
 २३. अविश्वस्य विश्वत्वे प्रदार्थनत्वेन प्रस्तुतावयवप्र-
 तावता वा समानवर्गाभिसाम्ये तुल्यमीयता ।
 २४. प्रस्तुतावयवप्रस्तुतानां च दीपकम् ।
 २५. अत्रापि विश्वत्वेन प्रस्तुतत्वात् प्रत्ययत्वे इत्यहं निर्देशो
 प्रतिवस्तूपमा ।
 २६. तस्यापि विश्वप्रतिविम्बतया निर्देशो दृष्टान्तः ।
 २७. सम्भवतासम्भवता वा वस्तुसम्बन्धेन भावभावे प्र-
 तिबिम्बकरणं विदर्शना ।
 २८. अद्वैताध्याय उपादानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा
 व्यतिरेकः ।
 २९. उपानानोपमेयव्यतिरेकस्य प्रदानानिर्देशोऽपरस्य सहार्थ-
 तावत्वे सहातन्त्रम् ।
 ३०. विना निश्चिदव्यस्य सदसत्त्वाभावो विप्रोक्तिः ।
 ३१. विमोक्षणस्याप्यादप्रस्तुतस्य विश्वत्वे समाशोक्तिः ।
 ३२. विशेषणसाधिप्रायत्वं परिकरः ।
 ३३. विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः ।
 ३४. अप्रस्तुतात् सात्त्विकविशेषभावे कार्यकारणभावे सा-
 दृश्ये च प्रस्तुतावयवप्रस्तुतप्रशंसा ।
 ३५. सात्त्विकविशेषकारणतावतायां निर्दिष्टप्रकृतस-
 म्येयत्वात्तरस्यासः ।
 ३६. विश्वस्यापि अत्रापि तेषामपि तेषां तेषामपि ।
 ३७. अत्रापि तेषामपि तेषामपि तेषामपि ।

विश्वस्यापि अत्रापि तेषामपि तेषामपि ।

४३. कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये व्याति-
शेक्तिः ।

विपर्ययः ।

४४. विरूपकार्यान्तर्ययोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम् ।

४५. तद्विपर्ययः सत्यम् ।

४६. स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विविधम् ।

४७. आश्रयाश्रयिणोरनालुख्यमधिकम् ।

४८. परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ।

४९. अनाधारभावेनेकमेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरक-
रणं च विशेषः ।

५०. यथा साधितस्य तथैकान्येसाध्यश्राकरणं व्याघातः ।

५१. सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ।

५२. पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ।

५३. यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनेऽपीदमेवैका-
वली ।

५४. पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ।

५५. उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ।

५६. हेतोर्यावपदार्पत्वे काव्यलिङ्गम् ।

५७. साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ।

५८. उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् ।

५९. एकमनेकस्मिन्नेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ।

६०. समन्यूनानधिकानां स्यादधिकान्यूनैर्विविधैः भावे
वृत्तिः ।

६१. एकस्मिन्नेकत्र प्राप्तेऽपि विषमनं प्राप्तवत्त्वा ।

तदा नैक्यार्थः ।

विरोधः

सामान्यः

विशिष्टः

रत्नं

१७. कारणान्तरयोगात् प्रतीतिरुत्कर्तव्यं समाप्तिः ।
 १८. प्रतिपक्षप्रतीकाराशङ्कौ दीपतिरस्कारः प्रत्ययीकम् ।
 १९. उपमानस्योपमानोपमेयस्यैव प्रतीपम् ।
 २०. परतुला परस्परानिग्रहं निमीलितम् ।
 २१. मस्तुतस्थान्येन गुणसाम्यद्विकात्म्यं सामान्यम् ।
 २२. स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः ।
 २३. सति हेतौ तद्रूपानुहारोऽतद्गुणः ।
 २४. उत्तरात् प्रक्षोभयनमसकृदसम्भान्यनुत्तरं चोत्तरम् ।
 २५. संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम् ।
 २६. उद्भिन्नवस्तुनिग्रहं व्याप्नोतिः ।
 २७. अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुल्लेपाभ्यासान्यथायोजनं
 वक्तोक्तिः ।
 २८. सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य स्यात्तद् वर्णनं स्वभावोक्तिः ।
 २९. अतीतामागतयोः प्रत्यक्षतत्त्वज्ञत्वं आविकम् ।
 ३०. समृद्धिमदस्तुवर्णनमुदात्तम् ।
 ३१. अङ्गभूतमहागुणवर्णितवर्णनं च ।
 ३२. रसभावतदाभासतत्त्वज्ञानां निबन्धे रसवत्प्रेमजल-
 स्त्रिसमाहितानि ।
 ३३. भावोदयसन्निधानात्तादृशैः पृथगलंकाराः ।
 ३४. एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिथ्यात्वे संशयः ।
 ३५. दीपनीत्यर्थेन तु संज्ञाः ।
 ३६. अत्रोक्तेः अत्रोक्तं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं ।

पृष्ठम्.	संख्या.	पृष्ठम्.	संख्या.
उत्तिष्ठ	८८	किं प्रायेण	२३०
उद्भूतौ भव	११	किमासेव्य	१५१
उद्यत्यै नमति	१६५	किमित्यपास्या	१८९
उगोदरागेण	२२	किवणाण	७५
उरो दत्त्वा	१८९	कुवेरजुष्टां	६०
ए एहि दाव	२००	कुत्सामलिनं	२०१
एकस्मिच्छयने प	२२४	कुसुमसौरभ	२२८
एकस्मिच्छयने वि	२२५	कृतं च गर्वा	७२
एकाकिनी	२१४	कौटिल्यं कच	१२१
एतस् तस्य	१२४	काकार्य	२३६
एतान्यवन्ती	२४३	क्षीणः क्षीणोऽपि	८५
ऐन्द्रं मनुः	१०४	क्षितिं जलं	२२
ओष्ठे विम्ब	४३	गच्छ गच्छसि	१४५
काजलादिम	१८४	गणिकासु	१४४
कण्ठस्य तस्या	१६८	गण्डान्ते मद	१०१
कपोलफलका	६०	गतासु तीरं	११
कगलमनम्भसि	२७	गर्गपाम्पाद्य	२०८
कर्पूर इव	१५६	गाङ्गमस्तु	२१२
कस्तूरीतिलक	६२	गात्राभिरुच	२३२
कस्त्रं शोः	१२२	गुरुपरतत्र	२१८
का विरामा	१४	गृहाणि यस्यां	१०४
किं वाक् नदंश !	१७	गुरु सर्वे	१०४
किं वाक् नदंश !	१७	गुरु सर्वे	१०४

	५४५.		५४६.
आमपद	८०	दिवस्पुपया	११२
नोत्स यज्ञीति	९१	दुर्वाराः स्मर	२०२
जितेन्द्रियत्वं	१७३	दूरार्कपर्ण	२३३
ज्योत्स्ना तमः	११०	दृशा दग्धं	१७०
ज्योत्स्नाभस्म	५२	देवि ! क्षपा	२३८
गारायणो ति	४७	होर्दण्डाक्षित	१६७
तप्तास्थि किं पि	१२३	शामालिलिङ्ग	९९
तादिदारण्यं	२२९	ब्रुजनो मृत्युना	८८
साक्षात्पूत	२३२	द्यौरन्न कचिदा	१६७
तन्वी मनोरमा	९३	धन्याः खलु बने	१२८
तस्य हि प्रव	१८९	धवल्लो सि जइ	२१२
तस्याः सान्द्र	२३४	धावत्वदश्च	७२
ताला जाअन्ति	२०	धृतधनुषि	१९५
तीर्णा पूतोश	३०	न तज्जलं यन्न	१७४
तीर्णान्तरेषु	१६२	नन्वाश्रयस्थिति	१८६
त्रयीमयोऽपि	११७	नमस्कृत्य परां	१
त्रयीमयोऽपि	२४२	निरोषमपि	१६९
त्वं हालाहल	२१८	निरर्थकं जन्म	९०
त्वत्पादनख	८२	निरिक्ष्य विद्मु	९९
त्वदङ्गमार्दवं	७२	निर्द्धनान्यल	९८
त्वमेवंसौन्दर्या	१६३	विशासु आस्व	१८०
दृष्ट्वा दर्शन	१९०	विभागाद	..
...	१११	विभागादानी	१११
...	...	विभागादानी	१०९
...	...	नो किञ्चित्	१०६
...	...	न्यस्तकुञ्चित	...
...	...	पथि पथि शुक्र	...
...	...	परिच्छेदा	...

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
साधूसाधुप	७६	स्वभास्ता न	१०७
साधुता न	११७	स्वभास्तीला	१०८
सात्यपा	१४३	स्वेच्छोपजा	१११
सीमानं न	१७०	हाहाहौ सित	११२
सुहृत्! विळ	१७०	हुङ्कारो नख	१११
सैषा स्थली	१९	हृदयमधि	६९
सौजन्याम्बु	३७	हे हेलाजित	१३५

Ready for sale.

	RS. AS. P.
मस्तुति (Stuti) by H. H. Svâti Sñi Râma Varma Mahârâjab.	1 0 0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1 — दैवम् (Vyâkarana) by Deva with Puru- shakâra of Krishnalilâsukamuni.	1 0 0
No. 2 — अभिनवकौस्तुभशाला — दक्षिणामूर्तिस्तवौ by Krishṇa- lilâsukamuni.	0 2
No. 3 — नलाभ्युदयः (Kâvya) by Vâmana Bhaṭṭa Bâṇa.	0 4 0
No. 4 — शिवलीलार्णवः (Kâvya) by Nîlakaṇṭha Dîkshita.	2 0 0
No. 5 — व्यक्तिविवेकः (Alankâra) by Mahima Bhaṭṭa with commentary.	2 12 0
No. 6 — दुर्घटवृत्तिः (Vyâkarana) by Saraṇadeva.	2 0 0
No. 7 — ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedânta) by Sadâsivendra Sarasvatî.	2 4 0
No. 8 — प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nâṭaka) by Ravi Varma Bhûpa.	1 0 0
No. 9 — विरुपाक्षप्रकाशिका (Vedânta) by Virûpâkshanâtha with the commentary of Vidyâchakra-vartin.	0 8 0
No. 10 — गजालङ्करी (Gajalakṣhaṇa) by Nîlakaṇṭha.	0 8 0
No. 11 — तपतीसंवरणम् (Nâṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarama.	2 4 0
No. 12 — परमार्थसारम् (Vedânta) by Bhagavad Âṇṇṇa with the commentary of Râghava Bâṇa.	0 8 0
No. 13 — सुसुप्तप्रकरणम् (Nâṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarama.	2 0

No. 14—नित्यारः (Niti) by Kā ...	1	8	0
No. 15—स्वप्नवाचकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	2	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (Do.) Do.	1	8	0
No. 17—पद्मरात्रम् (Do.) Do.	1	0	0
No. 18—नारायणीयम् (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the commentary of Deśamangala Vārya.	4	0	0
No. 19—मानमेवेदः (Mīmāṃsā) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Paṇḍita.	1	4	0
No. 20—अविसारकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 21—बालचरितम् (Do.) Do.	1	0	0
No. 22—गणपत्यष्टोत्तुष्टम् (Nāṭaka) by Bhāsa	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (1 & 2 Kāṇḍas)	1	12	0
No. 24—जानकीपरिणयः (Kāvya) by Chakrakavi.	1	0	0
No. 25—न्यायसिद्धान्तम् (Nyāya) by Gaṅgādharaśūri	0	12	0
No. 26—अभिप्रेक्षणाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa	0	12	0
No. 27—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (1 & 2 Sargas)	1	12	0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः (Dharmasūtra) by Vikhaṇas	0	8	0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin			
No. 30—शकुनिचरितम् (Śilpa)			

	karana) with the commentary Dipaprabhā of Nāyana 0	
No. 35—	(Nyāya) by manimakhin 1 4 0	
No. 35—	गणितारः (अनुशासनम्) (Nyāya) by Gopīnātha	1 8 0
No. 36—	कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyana Pandita (6th, 7th & 8th sargas) 3 0 0	
No. 37—	आशौचाष्टकम् (Smṛiti) by Vararuchi with the commentary 0 4 0	
No. 38—	नागलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tilasarvasva of Sarvananda (1st Kanda) 2 0 0	
No. 39—	नारदस्तम् (Nataka) by Bhasa	0 12 0
No. 40—	अलङ्कारसूत्रम् (Alankara) by Rājānaka Sri Ruyyaka with the Akhurasarvaswa of Sri Mankhuka and its commentary by Samudrabandha 2 8 0	

Apply to:—

The Agent for the sale of

Government Sanskrit Publications,

Trivandrum

PK
840
R87
1915a

Ruyyaka, Rājānaka
Alankārasūtra

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
